

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

65.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Igazgató:

Spéder Zsolt

ISSN 0236-736-X
ISBN 963 7109 69 2

KSH NKI
Budapest
Angol u. 77.
1149

© Melegh Attila

kshnki@mailop.ksh.hu

MELEGH ATTILA

**KISKUNHALAS NÉPESEDÉSTÖRTÉNETE
A 17. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 20. SZÁZAD ELEJÉIG**

BUDAPEST
2000/4

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETŐ	7
II. „ÚTBAN A REND ÉS A HATÉKONYSÁG FELÉ.” A KORA ÚJKORI ÉS ÚJKORI DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK ÉRTELMEZÉSI KERETE A NEMZETKÖZI ÉS A HAZAI IRODALOMBAN	13
2.1. Biopolitika és a demográfia kialakulása	14
2.2. A népességváltozás keresleti elméletei	15
2.3. A malthusiánus értelmezési keret	18
2.4. A demográfiai átmenet elmélete	23
III. A NÉPESEDÉSTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS FORRÁSAI	26
3.1. Anyakönyvek	26
3.2. Az anyakönyv, mint kvalitatív forrás	31
3.3. Általános összeírások	32
3.4. A kronológia történeti forrásai	35
IV. KÖRNYEZETI ADOTTSÁGOK ÉS A KÖZIGAZGATÁSI VÁLTOZÁSOK	37
V. KISKUNHALAS NÉPESEDÉSTÖRTÉNETE, 1679–1914	40
5.1. Népesedéstörténeti korszakhatárok	40
5.2. „Zürzavaros és nyomorúságos idők”, 1679–1739	41
a) Küzdelem a morális rendért	45
5.3. Sokasodás és szaporodás, 1739–1849	48
a) Népesedés és társadalom	52
b) Felekezeti demográfia és az első házasság kora	54
c) Háztartásszerkezet, földtulajdonlás és öröklés	59
d) Házassági normák az egyházi penitenciák tükrében	64
5.4. Stagnálás és hanyatlás, 1850–1874	67
a) Népesedés és társadalom	69
5.5. Demográfiai átmenetek, 1875–1914	72
a) Népesedés és társadalom	73
VI. ÖSSZEGZÉS	82
VII. KRONOLÓGIA	85
VIII. FÜGGELÉK	87
IX. FORRÁSOK JEGYZÉKE	90
X. IRODALOMJEGYZÉK	92
ABSTRACT	98
ÁBRÁK	101

I. BEVEZETŐ*

Fejes Zombory György református prédikátor 1678. május 10-én a következő bejegyzéssel kezdi el azon személyek listáját „kik in Anno 1678 az szent házassági állapotra megesküttettek”: „Maji 10 Szentpéteri Mihály vötte fegyver miat halt Szabo János hajadon lányát Susánnát”. Ezen elbeszélő tudósítással útjára indította a református eklézsia matrikuláját, amely anyakönyv rövidebb megszakításokkal mind a mai napig magában foglalja a halasi református gyülekezetben megházasodtak, megkereszteltek és eltemetettek listáját (lásd Források jegyzéke). E lajstrom, amely fontos forrásként szolgál a késői korok történeti demográfusa számára, mint az a fenti első bejegyzésből is kitűnik nem egy „ártatlan” információs forrás, hanem egy olyan dokumentum, amely egyrészt rögzít egy egyházi szempontból fontos, a későbbiekben visszakereshető és szabályozott eseményt, azaz egyes személyek „szent házassági állapotra” való lépését, miközben másrészt szerkezetében és kiegészítéseiben közösségi szinten kontextualizálja is azt.

Megjegyzzi, hogy Szentpéteri Mihály egy olyan személyt vesz el, akinek az édesapja, valószínűleg nem túl régen, valamilyen fegyveres incidens áldozata lett. E kiegészítés nemcsak azért lehetett fontos, mert így nem vehetett részt a ceremóniában (ez a korabeli halálozási viszonyok között egyáltalán nem lehetett egyedi), hanem azért is, mert szokatlan módon hunyt el. Esetleg egy olyan esemény során, amely az adott közösség életében más szempontból is fontos lehetett. Szabó János halála talán a törökökkel vívott háborúskodással volt összefüggésben, bár ennek ellentmond, hogy viszonylag nyugalmasabb időszokról van szó, és az igazi háborúskodás csak 1683-ban kezdődik. Esetleg a háborútól független véres csetepatéba keveredett, ami nem lenne szokatlan, hiszen a háború előtt is bizonytalan időket éltek a halasi polgárok: bujdosnak a Thököly-féle kurucok, rendezetlenek voltak Halas birtoklásának viszonyai és nem utolsósorban folytak a határviták a környező településekkel és azok birtokosaival. Tudjuk, hogy 1677. április 22-én egy bizonyos Szabó János, Turzó Gergellyel, Vuxin Mihály-

* Az alábbi tanulmány az azonos című PhD disszertáció részben átdolgozott változata. A disszertáció örökösödéssel foglalkozó részét támogatta az OTKA F 17904-es pályázat keretében. A kutatás során nagyon sokan voltak segítségemre. Sajnos hárman már nincsenek közöttünk. *Andorka Rudolf* vezetett be a történeti demográfia témakörébe, *Valkovics Emil* a demográfiai elemzés elveinek és módszereinek elsajátításában irányított haláláig. *Dányi Dezső* szintén haláláig inspirálta a kutatást. Ugyancsak rengeteget köszönhetek *Benda Gyulának*, *Bácskai Verának* és *Faragó Tamásnak*, akik szemléletileg mindvégig orientáltak. Külön köszönet a Kiskunhalas történetét feldolgozó kutatócsoport szervezőinek és az abban segítő embereknek. Így e munka nem jöhetett volna létre *Szakál Aurél*, *Ő Kovács József* támogatása és a Kiskunhalas Történeti Kutatása Alapítvány segítségével. Köszönet azon kiskunhalasi intézményeknek, szervezeteknek, aki szintén mindenben a segítségemre voltak. Köszönet a Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiskunhalasi részlegének, a Kiskunhalasi Református Egyháznak, a Bibó István Gimnáziumnak, a Thorma János Múzeumnak és a Csipke Szállodának. Emellett sokat segített észrevételeivel *Böröcz József*, *Daróczy Etelka*, *Hablicsek László*, *Kovács Zoltán*, *Őri Péter*, *Timár Lajos*, *Tóth Zoltán*. Külön köszönet még az adatok feldolgozása és a szöveg gondozása terén *Kardulesz Ferencnének* és *Várnai Anek Ágnesnek*, *Mikolajcsik Lászlónénak*, *Bédi Károlynak* és *Serfőző Györgynének*.

lyal, Öv Mátéval és másokkal küldöttségként felkereste Jánossy Györgyöt és Jánost azzal a kéréssel, hogy Kecelt, nehogy átengedjék a fülöpszállásiaknak, mert azok állataikkal sok kárt okoznak a halasiak által bérelt dömötöri pusztán (*Szakály, 2000: 346*). Nem elképzelhetetlen, hogy ilyen ügyek is hozzájárulhattak Szabó János halálához. A konkrét haláleset már kideríthetetlen, de talán nem is ez a legérdekesebb.

A fegyveres incidens felemlégetése mellett a bejegyzés, és főképp annak szerkezete is figyelemre méltó. Először is ez az első bejegyzés, azaz a lelkész esetleg egy „fontos” házassággal kezdi az anyakönyvet. Amennyiben a menyasszony apjaként megjelölt Szabó János azonos volt a fenti küldöttség tagjával, akkor ez a feltételezés megerősödik, hiszen a közösség egy volt képviselőjéről van szó. Ezt támasztja alá az is, hogy egy, a református gyülekezet számadáskönyvében megtalálható, és az önkéntes adakozással kapcsolatos 1679-es feljegyzés szerint három béresnek a gazdája egy bizonyos Szabó János, aki valószínűleg azonosítható az 1667-es szállástulajdonos jegyzékben azonos név alatt szereplő személlyel. Egy béresekkal és szállással (tanyával) rendelkező személy már tehetősebb gazda lehetett, aki ily módon nem véletlenül kerülhetett be egy halasi küldöttségbe. Az 1679-es évben való megjelenés nem zárja ki a korábbi évben való halált, hiszen az 1679-es évben nem a gazdákat írták össze, hanem a „ridegeket” és „szolgákat”, akik mellé beírták a birtokos nevét is. A Miklós, Sámuel és András nevű béresek pedig maradhattak az elhunyt gazda birtokán (*Szakály, 2000: 336., 343–44.*). A vőlegény nem jelenik meg a korabeli összeírásokban, csak azt sejtjük róla, hogy egy hosszabb ideje Halason tartózkodó személyről van szó. Szentpéteri Mihály esetleg egy jelentéktlenebb személy volt, aki gondjaiba vehette a módosabb apát elvesztő leányt. Amennyiben volt fiú örökös, ez a fajta „lefelé” házasság nem okozott igazán gondot, hiszen mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a fiúörökös házassága státusz szempontjából sokkal fontosabb volt az uralkodó örökösödési viszonyok következtében.

A bejegyzés azonban más szempontból is árulkodó. Egy oly korból nézve, amikor magától értetődő természetességgel őrzik meg a házasodó leányok a teljes nevüket (ha egyáltalán vállalják e jogi, vallási aktust), feltűnő, hogy a menyasszony Zsuzsanna apja révén van azonosítva, amely megjelölés azon túlmenően, hogy személyi szinten meghatározza, hogy kiről is van szó, valószínűleg a házasuló fél társadalmi státuszát is ily módon adja meg. Más szóval felsejlik az adott gyülekezeten belüli közösségi-hatalmi viszonyrendszer, az ellenőrzés és kontroll lehetősége.

Az előbbi feltételezéseket megerősíti az is, hogy az anyakönyv tulajdonképpen többször kezdődik el, és a bejegyzés előtt üresen hagyott oldalakat, több időpontban, utólag is hasznosítják. Ezen utólagos feljegyzésekben általában azt rögzíti a református lelkész, hogy egy házasság személy (általában házasság nő) többet nem paráználkodik, illetve házastársa e „rút” cselekedet ellenére visszafogadja őt, róla „igaz lélekkel” gondoskodik. E bejegyzéseket általában keresztvonással alá is írhatja az anyakönyvet vezető prédikátor, így erősítve meg a fogadalmat. A fogadkozásokon túlmenően, szintén aláírásokkal hitelesítve, több olyan bejegyzés

is olvasható, hogy x vagy y másutt, például legényként való vándorlása során nem házasodott meg, és így „tisztán” vállalhat frigyét a halasi református közösségen belül.

A hatalmi szempontok azonban tágabb értelemben is felvethetőek. A fentihez hasonló anyakönyvekkel teljesebbé válik az az adminisztratív ellenőrzési folyamat, amelynek révén nemcsak a csalásokat lehet korlátozni, hanem lehetővé teszi a népességváltozás egységes és szabályozott számbavételét.¹ Ezen, az eredetileg a 16. és 17. századi felekezeti küzdelmekből és a kapcsolódó felmérési igényből származó regisztráció jól jön a felvilágosult abszolutista uralkodóknak is, hiszen felhasználhatják, és jelentés formájában bekérhetik az adatokat a népesség továbbvezetése céljából, illetve apránként megfogalmazódhat a folyamatokba való különböző irányú és mélységű beavatkozások gondolata (Dányi, 1993; Őri, 1994). Így alakul ki az állami gondoskodási és ellenőrzési rendszer, amely a vizsgált korszak végétől kezdve mind hatékonyabban szabályozhatja és egységesítheti a divergens demográfiai folyamatokat. Tehát a népesedéstörténeti források nemcsak tükrözik az adott folyamatoknak, hanem egyben aktív alakítói is. Az anyakönyvhöz hasonló források nélkül más irányt vettek volna a demográfiai folyamatok.

Az alábbi elemzés egy alföldi mezőváros, Kiskunhalas népesedési folyamatainak a feltárására vállalkozik az anyakönyv első teljes évétől, azaz 1679-től a huszadik század elejéig. Az első időpont önkényes, hiszen a források előtti időszakra vonatkozóan csak közvetett és igen töredékes ismereteink vannak a házasodási, születési és halálozási folyamatokról, azaz nehezen megállapítható, hogy az 1679-es év mennyiben tekinthető korszakhatárnak. Két indok azonban részben igazolhatja eljárásunkat. Egyrészt ettől az időponttól jegyzi rendszeresen az érintett közösség lelkipásztora az egyes „demográfiai” eseményeket, azaz ekkortól kaphatott valaki szisztematikus képet a közösség fogyásáról és gyarapodásáról. Másrészt 1679-ben pestis pusztította a halasiakat, amely nagyobb katasztrófa népesedéstörténeti korszakhatárként is szolgálhat. Ezen indokok ellenére valószínűsíthető, hogy egy korábbi időszak, nevezetesen a 17. század eleje megfelelőbb kiindulópont lenne. Ezt indokolják azok a források, amelyek az 1620-as évektől Halas újjátelepüléséről tudósítanak (Szakály, 2000: 328–329.), illetve azok az országos és európai népesedéstörténeti elemzések, amelyek jelentős átalakulásról írnak a 16. és 17. század fordulóján (Dávid 1997; Imhof 1992; Melegh 1994). A tizenöt éves háborútól kezdve a 17. század végéig, a 18. század elejéig Európa demográfiai szempontból egy igen válságos időszakot él át. E változás a hódoltság Magyarországon is érezteti hatását, és mint azt a későbbiekben látni fogjuk, Halas esetében is érvényes korszakhatár lehetne.

A huszadik század eleji végpontot illetően már biztosabb talajon állunk, hiszen az 1910-es évek körül éri el mind a születések, mind a természetes szaporodás több hullám után

¹ Erősen csökkent ugyanis annak a lehetősége, hogy valaki többször is megházasodjon, hiszen mint azt a fenti példák is mutatják, erre figyeltek a lelkipásztorok, és az ismerősök révén mindig lehetett kutakodni valaki után. E hálózatot működését láthatjuk például *Natalie Zemon Davies* (1999) méltán klasszikus társadalomtörténeti művében, aki megmutatja, hogy ha kellett mekkora apparátust meg tudtak mozgatni egy-egy személy lenyomozása érdekében. Könnyedén utána lehetett érdeklődni bárkinek és ezt nagyban segíthették olyan dokumentumok mint az anyakönyv.

azt a maximumot, amelyet e település sem előtte, sem utána sohasem tapasztalt. A húszas évek közepén ugyan, az első világháború mélypontja után, a születettek száma és a természetes szaporodás megközelíti az 1910–12-es csúcspontot, mégis úgy fogalmazhatunk, hogy a megvalósult demográfiai események szintjén a vizsgált kor a kezdeti stagnálás után a felemelkedés időszaka, míg az azt követő évtizedek az egyre gyorsabb ütemű csökkenés korszakát jelentik.

Mint az a fenti érvelésből látszik, az elemzés központi szálát a népmozgalmi események alkotják és nem a demográfiai jelenségek. Más szóval nem a termékenység és halandóság, mint az eseményeket mozgató jelenségek játsszák a főszerepet, hanem az a szint, amelyet egy közösség a legközvetlenebbül megtapasztalhat. A követett eljárás demográfiai szempontból vitatható, hiszen például az 1920-as évektől megfigyelhető csökkenés már több évtizede „be volt programozva” az adott közösség demográfiai magatartásában, és az annak eredményeképp előálló korszerkezetében. Ennek ellenére az eseményekre koncentrálnó történeti megközelítés nemcsak kényszerű meghátrálás például a történeti források demográfiai alkalmatlansága miatt, hanem egy vállalható és a megértés szempontjából egyenesen kívánatos elemzési mód, amely kiegészítve a lehetőségekhez képest legteljesebb demográfiai analízissel követendő módja lehet az alábbi típusú monografikus munkáknak. Célunk tehát, hogy a demográfiai eseménysorok belső (a házasság, a születés és a halálozás közötti) kapcsolatai, és a külsőlegyes társadalmi gazdasági összefüggések alapján felvázoljunk egy rendkívül komplex történeti folyamatot egy lokális közösség keretén belül. Hangsúlyozandó, hogy az összefüggéseket a folyamatokból kibontott korszakonként tárgyalja a tanulmány, amely periódusok elemzésekor az adott történeti helyzet mind teljesebb feltárására törekszünk az ökológiai, földrajzi, demográfiai, gazdasági, társadalmi és normatív kulturális szempontok összekapcsolása révén.

A népmozgalmi eseménysorra való összpontosítás révén mód van arra, hogy történeti demográfiai szempontból igen hosszú távú idősort állítsunk össze nemcsak a település egészére vonatkozóan, hanem a 19. század elejéig felekezeti bontásban, amely mint az alábbi kiderül, igen fontos belső összehasonlításra ad módot. Emellett azonos karakterű adatsorokat lehet összeállítani más települések esetében is, és így mód nyílik megalapozott külső összehasonlításokra is, amely talán az egyik legfontosabb hiányossága a korábbi népesedéstörténeti monográfiáknak.

E dolgozat éppen a fenti szempontok miatt követi a népmozgalmi eseményeket felekezeti bontásban is. Ezen felosztás Kiskunhalas esetében már csak azért is fontos volt, mert egy református város a huszadik század elejére katolikus várossá vált, és a katolikus betelepülők kapcsán e településen a 18. század utolsó harmadában komoly felekezeti villongások alakultak ki.

Külső összehasonlításként Kiskunhalas, mint tanyás alföldi mezőváros mellé egy társadalmi, történeti és földrajzi szempontból hasonló várost Kecskemétet választottuk, amely szintén többvallású lévén jó lehetőséget biztosít egyes Halas kapcsán megfogalmazott feleke-

zeti hipotézisek alátámasztására. Az alföldi tanyás város típusától eltérő kisvárosok reprezentánsaként Tapolcát jelöltük ki, amely mind társadalmában, mind pedig történeti fejlődésében karakteresen eltérő képet mutat.

A dolgozat nem összehasonlító munka abban az értelemben, hogy nem vállalkozunk a másik két település önmagában is megálló elemzésének elvégzésére. Kecskemét és Tapolca csak egy-egy tükör, amelyek segítségével egy-egy időszakban és egy-egy probléma kapcsán megvizsgáljuk a hasonlóságokat és különbségeket a halasi folyamatok mind teljesebb megértése szempontjából. Mint azonban látni fogjuk, ezek a tükrök fontos szempontokból világítják meg Halas népesedéstörténetét, és esetenként módot adnak általánosabb hipotézisek megfogalmazására. Minden esetre a későbbiekben fontos lenne a most még töredékes összehasonlítás befejezése, azaz Kecskemétet és Tapolcát is megnézni Halashoz való viszonyukban.

A három agrárváros kiválasztásában az is szerepet játszott, hogy e három város vagy környékük esetében hasonló és más irányú kutatások is folytak, azaz mód nyílt egy általánosabb kép felvázolására. A kilencvenes évek elejétől zajlott Kiskunhalason az a csoportos kutatómunka, amely a város új történeti szintézisének elkészítését tűzte ki célul (Ö Kovács – Szakál, 2000a). A népesedéstörténeti vizsgálódás közben így módunk nyílt betekinteni az adózás, a politikai fejlődés, a gazdasági átalakulás vizsgálataiba legalábbis az 1849-ig tartó időszakra vonatkozóan. Kecskemét ugyan nem minden szempontból, de viszonylag jól kutattott város és további előnye volt, hogy a múlt század második harmadától készült statisztikákban, mint törvényi jogú város megkülönböztetett figyelemben részesült a releváns kiadványokban. (Iványosi, 1989, 1991, 1994; Ö Kovács, 1989, 1993). Tapolcáról nem készült különálló komplexebb monografikus munka, mégis azzal, hogy Keszthelyhez közel fekszik és jellegeiben sok mindenben hasonlítanak egymásra, sokat hasznosítottam Benda Gyula, illetve Husz Ildikó keszthelyi és Keszthely környéki elemzéseiből (Kovacsics – Ila, 1988; Benda, 2000; Husz, 1992).

Az összehasonlításon túlmenően az alábbi tanulmányban azzal is fordítani próbálunk a hazai helytörténeti monográfiák népesedési fejezeteinek, illetve az egész országra vonatkozó történeti demográfiai elemzések gyakorlatán, hogy megpróbálunk túllépni a népesség- és esetszám bűvöletén. Sajnálatos módon mind a mai napig a helyi és országos történeti demográfiai elemzések többsége, az elmúlt évtizedek többszöri próbálkozása ellenére, abban látja a központi feladatát, hogy egy településre, térségre és az egész országra és egy-egy időpontra megadja a lehető legpontosabb népességszámot, illetve kiszámoljon ezek segítségével arányszámokat. Ezen látszólag akkurátus elemzés egyrészt céltalan, hiszen az adatok módosíthatása egy soha be nem fejezhető kutatási program, másrészt a népességszám esetén pedig igen csak terhes attól az ideológiai ballaszttól, hogy egy település, egy régió és egy ország jelentősége a több-kevesebb pontossággal meghatározott lélekszámtól függ (Melegh, 2000a). Mindeközben elvesznek a tendenciák, a folyamatok, a történeti és társadalmi összefüggések, amelyek jóval

fontosabb betekintést engednek az elmúlt korok közösségeinek mindennapi életébe, a születés, a halál és a házasság múltbeli szociális, demográfiai összefüggéseibe.

A társadalomtörténeti megközelítésmód fontos célkitűzés volt az alábbi tanulmány megírása során, és a népesedéstörténeti elemzés teljessé tétele érdekében mind teljesebb képet próbáltunk nyerni a házasság, a gyerekvállalás, a halálozás és az azokkal összefüggésben lévő társadalmi intézmények, szerkezetek (pl. az örökösödés) működéséről. Mindeközben egy olyan kronológia felállítására is kísérletet tettünk, amely időrendben mutatja a népesedéssel összefüggésbe hozható fontosabb időjárási, gazdasági és társadalmi eseményeket. Ily módon kívántunk legalább szemléletileg egyensúlyt találni szinkronikus és diakronikus szempontok között, amelyek harmonizálása immár több évtizede foglalkoztatják a társadalmi, társadalomtörténeti elemzések teoretikusait (lásd pl. *Laslett, 2000; Macfarlane, 1993*). Más, konkrétabb formában a szinkronikus és diakronikus szempontok történeti demográfiai analízis esetében a longitudinális elemzések révén válnának igazán összehajlíthatókké, amely elemzési mód azonban a történeti források esetlegessége miatt rendkívül nehezen elvégezhető. Mindenesetre a longitudinális szemléletet hasznosítjuk annyiban, hogy megpróbáljuk összekapcsolni a korábbi időszakokban (értsd a különböző születési és házassági kohorszokban) lezajlott folyamatokat a fellelhető későbbi keresztmetszeti adatokkal.

E kísérletek ellenére a dolgozat hangsúlyozottan történeti indíttatású, és kísérleti szinten megpróbálunk túllépni az ún. premodern rendszerből a modern rendszerbe való nagy (és Kelet-Európa esetében minduntalan féloldalasanak nevezett) átmenet értelmezési keretén, illetve a kimerevített struktúrák mechanikus összehasonlításán (*Laslett, 2000; Macfarlane, 1993; Melegh, 1992, 1994, 1994a, 1994b, 1996, 2000*). Ez utóbbi megközelítésre, mint azt az elméleti fejezetben látni fogjuk, a demográfia különösen hajlamos (*Schneider, 1996: 7. fejezet; Melegh 2000*). E kifejezetten ideológiai-hatalmi indíttatású, dichotomizáló értelmezési- és elemzési mód ismételen arra hívja fel a figyelmet, hogy a demográfiai elemzések esetében nehezen lehet elszakadni a hatalmi-közösségi megfontolásoktól. E hatalmi szempontokon úgy lehet túllépni, hogy egyrészt kritikusan viszonyulunk a forrásokban is leképezett kognitív-hatalmi szerkezetekhez, miközben hangsúlyozzuk az éppen e forrásokra támaszkodó szakmai közösség diskurzusaival kapcsolatos állandó önreflexió fontosságát. Ezen kritikai-reflexív feladat elvégzésében, az ideológiai-hatalmi csapdák megkerülésében jó eszköz lehet az olyan történeti elemzés, amely a történeti folyamatokat nyitva hagyja, állandóan számol az esetlegességekkel, és nem jelöl ki egy célállapotot a történeti értelmezés során (*Böröcz, 2000: 28–49*). Ez utóbbi feladat a demográfia területén, ahol pl. a csecsemőhalandóság a halandóság javulása konkrét célként is megfogalmazható, illetve ahol az emberi élet legfontosabb eseményeiről van szó, igen csak nehéznek tűnik.

II. „ÚTBAN A REND ÉS A HATÉKONYSÁG FELÉ.” A KORA ÚJKORI ÉS ÚJKORI DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK ÉRTELMEZÉSI KERETE A NEMZETKÖZI ÉS A HAZAI IRODALOMBAN

A 18. század elejétől lezajlott népességrobbanást Európában, majd a 19. század második felétől megfigyelhető termékenységcsökkenést és halandóságjavulást és az ezek eredőjeként bekövetkező változásokat a korszerkezetben és a népességszámban mindvégig megkülönböztetett figyelem övezte a társadalomtudományi és a politikai közgondolkodásban. A legnagyobb társadalomtudományi és politikai gondolkodók szinte mindegyike hozzászólt a kérdéshez, és ily módon a releváns szövegek száma meglehetősen nagy, és egy monografikus elemzés kereteit szétfeszítené, ha teljes körű áttekintésre vállalkoznánk. Úgy tűnik érdekesebb a legfontosabb vitapontokra koncentrálni, és csak azokat a legfontosabb értelmezési kereteket, diskurzusokat szemügyre venni, amelyek minduntalan megjelennek szövegekben, elemzésekben. Ezek az értelmezési keretek sokszor túlnyúlnak a demográfia területén, és általánosabb társadalomtudományi, politikai diskurzusokat alkotnak, vagy szélesebb elméleti szerkezetekbe illeszkednek. Ezek feltárása és értelmezése azért oly fontos, mert mint látni fogjuk ezek a szerkezetek, sokszor egymás mellett, megjelennek a legapróbb történeti demográfiai elemzésekben is.

Az alábbi fejezetben először azzal a három nagyobb értelmezési kerettel fogunk foglalkozni, amelyek meghatározónak bizonyultak a 18. és 20. század közötti időszakban. Ez a három nyugati diskurzus egyrészt a munkaerő iránti kereslet szerepét hangsúlyozó gondolat-sorok, másrészt az alsóbb osztályok „túlnépesedési hajlandóságából” kiinduló kijelentéshalmaz, harmadrészt pedig a demográfiai átmenet „elmélete”, amely mind a mai napig meghatározó a nyugati demográfiai közgondolkodásban. Az elemzés során külön figyelünk az áruter-melő agrárvidékek és a városok demográfiájával kapcsolatos szakmai vitákra is azért, hogy jobban láthassuk, milyen értelmezési keretekre kell reflektálnunk olyan agrárvárosok népese-déstörténete kapcsán, mint Kiskunhalas.²

Mielőtt belekezdenénk a nagyobb értelmezési keretek tárgyalásába, fontos végiggon-dolni, hogy miért is a 17. század végén a 18. század elején alakult ki a népesség szerkezetével és dinamikájával kvantitatív módon foglalkozó demográfia tudománya, milyen politikai és társadalmi összefüggések segítették létrejöttét, és ez miképpen alapozza meg a kialakuló na-gyobb demográfiai értelmezési kereteket (*Melegh, 2000*).

² Fontos hangsúlyozni, hogy ezen „elméleti” elemzés vázlatos, csak felvillantani tudjuk a lehetséges ér-telmezési kereteket. Emellett nem pótolja a már feltárt eredmények alapján való „valós” összehasonlításokat, amelyek során már konkrétan meg lehet vizsgálni, hogy monografikus eredményeink mennyiben általánosítható-ak, és milyen empirikus különbségek figyelhetők meg az alföldi és más európai városok népességfejlődése

2.1. Biopolitika és a demográfia kialakulása

A demográfia történetének kezdetei ugyan még a 17. századra nyúlnak vissza, a népesedés tömeges folyamatai azonban csak a 18. század közepétől kerültek a hatalmi érdeklődés látókörébe. Ezt a tényt jól mutatja, hogy a népszámlálás a 1740-es évektől terjedt el Európaszerte. Joggal kérdezhetjük, hogy valójában mi indokolta a társadalom demográfiai helyzete iránt tanúsított politikai érdeklődést, amely nemcsak a népesség, a hadra fogható férfi népesség számára, hanem annak korszerkezetére is vonatkozott a halálozás, a várható élettartam alakulása, a termékenység, a mérési lehetőségek és a vándorlás problémái mellett. Egyszerre merült fel a mérés, a gondoskodás és az esetleges „egyensúly” érdekében történő beavatkozás gondolata. Előtérbe került a járványügy (*Andorka, 1985*), ha másképpen nem az ahhoz kapcsolódó lázadások folytán. Problémává vált a népesség általános betegségi állapota, azaz a népesség körében pusztító betegségek formája, természete, kiterjedése, időtartama és hevesége, más szóval az endémia kérdésköre. Jól mutatják ezt a közegészségügy kialakulásának folyamatai, mint például a rendszeressé váló közegészségügyi jelentések, vizsgálódások. Tehát mind több területen bukkant fel a gondoskodó és ellenőrző, a „racionális” problémakezelést hirdető állam.

E kormányzati demográfiai érdeklődéssel összekapcsolódó hatalmi kontroll igénye kitűnik akár az egyes források formai felépítéséből is. Például az általunk is használt *Conscriptio Animarum* a Habsburg Monarchiában egyszerre kérdezi le a népmozgalmi adatokat és próbálja számba venni a „kétes elemeket”, csavargókat, koldusokat, vándorlókat (lásd, pl. *Dányi, 1993: 111–112., 154.; Őri, 1999*). Ezek a kapcsolások nem tekinthetők pusztán politikai esetlegességeknek, hanem valószínűleg azonos töről fakadó gondolkodásformák, diskurzusok összetartozó részeiről van szó, amely diskurzusok révén megváltozott a hatalom célpontja és megnőtt annak hatékonysága.

E problémakört a legeredetibben Michel Foucault, a neves francia filozófus fogalmazta meg (*Foucault, 1972, 1990, 1992, 1999*). Megfogalmazása szerint ebben a korban egy éles váltással a hatalom a halál feletti jogok gyakorlása helyett az élet feletti jogok birodalmában mutatja meg magát. E változást jól mutatja a büntetési formák átalakulása is (*Foucault, 1990a*). A nyilvános kivégzési szertartások a 19. század elejére megszűnnek, és a büntetés fő formája a nem nyilvános, karcerális intézmények felállítása lesz. Ugyancsak eltűnnek a kivégzés brutális formái, amelyek a testet vették célba, és helyettük kialakulnak a kifinomult „jelki” gondozás és a „nevelő” büntetés metódusai. Számunkra itt most csak az a fontos, hogy a hatalom nem a halálon és a test feldarabolásán keresztül mutatja meg magát, hanem az élet feletti uralmat tűzi ki célul és valósítja meg mind nagyobb hatékonysággal. Az élet feletti ura-

között. Ez a munka még várat magára, de hangsúlyozni szeretném ez az elemzés utólagos kell, hogy legyen és a

lom részeként pedig foglalkozik a tömeges népesedési folyamatokkal (Foucault ezt nevezi biopolitikának), illetve az individuális testek megedzésével is például a kaszárnnyákban (Foucault, 1990, 1992; Melegh, 2000).

2.2. A népességváltózás keresleti elméletei

A demográfiai gondolkodás kezdetei leginkább a városi és ipari fejlődéssel voltak kapcsolatosak, és leginkább a városi népességek magas halandósága, a rurális és városi területek közötti különbség izgatta a demográfia megalapítóit. Ez az érdeklődés az iparosodás és a városiasodás iránt, amely kiegészült erkölcsi és közegészségügyi megfontolásokkal tulajdonképpen meghatározó volt egészen a huszadik század elejéig, amikor is nagyobb intenzitással elkezdődött a paraszti területek etnográfiai, antropológiai feltérképezése, majd a huszadik század végén a városi és rurális területek együttes elemzése. A keresleti hipotézis gondolatköre, amely a népességfejlődést a társadalmi és gazdasági változások és főképp a munkaerő-kereslet függő változójának tekintette, szintén ezen történeti fázisok szerint alakult.

A 18. század folyamán a megindult népességnövekedés hosszú ideig probléma mentes folyamatnak tűnt, és egészen a század végéig nem merült fel, hogy az felborítana bizonyos egyensúlyokat (Kovacsicsné, 490; Schneider, 1996: 1. fejezet). A merkantilisták mindvégig abból indultak ki, hogy a bővülő népesség erőforrás, és az csak egy ország gazdasági, katonai megerősödését szolgálhatja. Adam Smith a merkantilistákhoz hasonlóan a népességnövekedést a fellendülés jelének tartotta, hiszen az szerinte egyértelműen a bővülő keresletet elégítette ki (Schneider, *uo.*). Sőt még annyiban is optimista volt, hogy a munkamegosztás fejlődése alapján nem látott igazi korlátot a gazdasági növekedésben, tehát a népességnövekedés sem vezethetett el „túlnépesedéshez” (Smith, 1778: *első fejezet*). David Ricardo már problémákat észlelt a 18. század végi angol népességnövekedésben. Mind egyértelműbbé vált egy elszegényedési folyamat a „világ ipari műhelyében” Angliában, hiszen a 18. század második felében és a 19. század első felében a reálbérek jelentősen csökkentek és visszazuhantak a 16. század végi szintre (Livi-Bacci, 1999: 91–97., 108–109.; Wrigley – Schofield, 1981). Ennek ellenére úgy vélekedett, hogy az alacsony bérek nem jelentenek problémát, hiszen az éppen a jövőbeli gazdasági növekedés alapjait teremti meg a profitráta megfelelő szinten való tartásával. Sőt az agrárvédővámok megszüntetésével az olcsó munkaerő száma megnövekedhet, illetve ára még tovább csökkenhet (Schneider, 1996: 21–25.).

Franciaországban a fiziokraták és a későbbi gondolkodók számára a helyzet már nem volt ennyire egyértelmű, és komolyabban foglalkozni kezdtek a gazdasági előrejutás és a népesedés egyre problematikusabbnak tekintett kapcsolatával. A legfontosabb változás az angol liberálisokkal szemben, hogy itt egyértelműen megjelenik a túlnépesedés gondolata

konkrét elemzési eredmények hiányában előzetesen, az irodalom esetleges áttekintése alapján nem végezhető el.

(*Condorcet*, lásd *Sen, 1994: 5.*; *Schneider, 1996: 21–23.*), és ezzel összefüggésben megkezdődik a biopolitikai beavatkozás szellemi átgondolása. Innen tulajdonképpen kettéágazik a demográfiai gondolkodás, és két egymással nehezen összeilleszthető értelmezési keret alakul. Egy oldalról megjelenik a „túlnépesedési hajlandóság” gondolata (Malthus), míg más oldalról megmarad az az értelmezési keret is, amely ugyan problematikusnak tartja a „megbomlott egyensúlyt”, de a népességszámot és a demográfiai magatartást továbbra is függő változónak tekinti, és ha már beavatkozásról beszél, akkor azt a társadalmi kondíciók oldaláról tartja elfogadhatónak (*Sen, 1994: 5., 9.*). A demográfiai átmenet elmélete, mint azt látni fogjuk később kezdetben a függő változó gondolata mellett érvel, azonban fejlődése során később mind inkább magába építi a népesedés oldalán való beavatkozás gondolatát.

Karl Marx alig foglalkozott a népesedés kérdésével, bár annyiban mindenképp a „keresleti oldal” mellett érvelt, amennyiben a népességnövekedést és a megbomlott egyensúlyt a kapitalista gazdaság „tartaléksereg” iránti igényével magyarázta. Marx leginkább azzal fordított az elemzésen, hogy kizárta annak a lehetőségét, hogy az alacsony bérekből származó gazdasági jövedelem az elosztási viszonyok és a ciklikusan bekövetkező válságok miatt még hosszú távon sem szünteti meg a népességnövekedésből származó szociális válságokat (*Schneider, 29–31.*). Marx és a családszerkezettel kapcsolatban a hatalmi szempontokat előtérbe helyező Engels másik fontos újítása volt, hogy a népességnövekedést történetileg egy társadalmi-gazdasági rendszerhez kötötték, amely „termelési mód” csak egy makro szerkezet a történeti fejlődés során (*Macfarlane, 1993: 65–98.*).

A fenti keresleti értelmezési keret, amely a 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben igencsak háttérbe szorult, eddig jobbra a városi-ipari népességgel volt kapcsolatos, és a rurális népesség iránt csak annyiban érdeklődött, hogy az biztosította a városba áramlással a „szükséges” munkaerő-utánpótlást. Az értelmezési keret huszadik századi újrafogalmazása azonban már inkább az agrárnépességgel, vagy a rurális területen élő ipari népességgel volt kapcsolatos. Az egyik ilyen kísérlet a parasztgazdaság elmélete volt, amely a mezőgazdasági népesség demográfiai magatartását illesztette az adott mikroökonómiai rendszerbe, míg a másik a rurális területen élő háziiparosok termékenységének felfutását próbálta értelmezni a Verlag vagy kihelyezési rendszer alapján. E két kísérlet rövid áttekintését érdemesebb az utóbbi marxista indíttatású protoindusztrializációs elmélettel kezdeni, miután az szorosán kötődik a fenti vitákhoz, míg a parasztgazdaság elmélete egy új területen próbálta a keresleti értelmezést megalapozni. Megjegyzendő azonban, hogy a két kísérlet egymással szorosan összefügg.

A protoindusztrializáció elmélete, amely történeti kor szerint leginkább a 17–18. századhoz kötődik és főképp angol, németalföldi és német történeti anyagra épül, leginkább a földjét veszítő paraszti népesség ipari termelésbe való bekapcsolását elemzi a meginduló gazdasági expanzió körülményei között (*Mendels, 1972; Medick, 1988; Levine, 1977; Schneider, 1996: 31–34.*). Ezen integráció a textilipari alapanyagok kihelyezésén alapul, amelyet feldolgozás után értékesítenek a növekvő keresletet kihasználó kereskedők. Ez a rendszer, amely a

földbirtoklással kapcsolatos házassági korlátok kiiktatása révén a paraszti közösségek gyakorlatához képest jelentősen lecsökkentette az első házasság korát, jelentős demográfiai robbanást tett lehetővé a fogamzásgátlást szisztematikusan nem használó rurális közösségekben. A Verlag rendszerbe belépő vagyontalan családok, a korai házasság miatt életciklus alapú válságba kerültek, hiszen a kezdeti időszakban a megszületett gyerekek jelentősen rontották a kereső-eltartotti arányt, és a rendkívül alacsony, a rurális fogyasztási mintákat kihasználó bérek miatt ez igen komoly szegénységet jelentett. A későbbiekben, a gyerekek munkába állításával, e családok helyzetüket némileg stabilizálták, hiszen gazdasági teljesítményüket jelentősen fokozni tudták. Ily módon a gyerekek munkaerőként való számbavétele miatt a termékenység tartósan magas maradhatott. Ezen kiszolgáltatott háziiparos háztartás gazdaságok, mint azt az elmélettel operáló várostörténeti kutatások mutatják, a lokális és vagyoni kötődések hiányában kellő migrációs alapot szolgáltatottak a tömeges városba áramláshoz (*De Vries, 1984*). Sőt mint az a legújabb kutatások hangsúlyozzák ezek a rendszerek erősen összeépültek a városi alapú ipari termeléssel, tehát város és vidéke szembeállítás a legkevésbé sem tartható (*Cerman – Ogilvie, 1996: 1., 12. és 15. fejezet*).

A gazdasági teljesítmény és a családi életciklus mikroszintű összekapcsolása adta meg az alapot a parasztgazdaság elméletének kidolgozásához is. Az elmélet, amely különösen fontos a kelet-európai gazdasági és demográfiai fejlődés értelmezésekor, leginkább Alexandr Csajanov orosz közgazdász nevéhez köthető, aki az 1920-as években oroszul és németül publikált műveiben a piaci viszonyokhoz paradox módon kapcsolódó paraszti mikroökonómiai egység sajátos gazdasági, társadalmi viselkedésével magyarázta a 19. század végi, 20. század eleji oroszországi agrárfejlődést (*Chayanov, 1986; Macfarlane, 1993: 1. fejezet; Melegh, 1988*). E munka, amely komolyan inspirálta a harmadik világbeli parasztság elemzéseit, illetve az Európában zajló történeti antropológiai és néprajzi kutatásokat a zárt egységként működő, és a saját, nem fizetett munkaerőtől, annak szerkezetétől függő paraszti gazdaságot elemzi. E gazdasági-társadalmi intézmény Csajanov szerint a belső önkiszákmányolás rendszereként írható le. Ugyanis romló piaci feltételek esetén a paraszti család nem hogy a termelés visszafogásával próbálkozna, hanem éppen ellenkezőleg, még több árut próbál értékesíteni annak érdekében, hogy saját rögzített pénzügyi szükségleteit fedezze. Emellett gazdasági teljesítményét erősen fokozza a családi életciklus kedvezőtlen periódusaiban. Ez a típusú paraszti gazdaság koncepció, amely a részben a föld állandó újraelosztásával is összefügg, csak korlátozottan használható a történeti európai agrárnépességek esetében, hiszen egyrészt a birtokviszonyok sokkal merevebbek, másrészt a városok és más piaci lehetőségek révén, ha korlátozottan is, de mód van a paraszti gazdaságon belül kialakuló demográfiai nyomás oldására. A fenti korlátok ellenére e mikrokeresleti elmélet az életciklus és a zárt gazdasági egységek működésének összekapcsolt elemzése révén igen hasznos szempontokkal szolgált és szolgál a paraszti család és a paraszti közösségek elemzésekor (*Fél – Hofer, 1968; Berkner, 1972; Faragó, 1985; Laslett, 1983; Smith, 1984*).

A rurális területekre vonatkozó mikroszintű vizsgálatokhoz hasonlóan, és nem is mindig történeti demográfiai indíttatással, létrejöttek általánosabb mikroökonómiai elméletek is a családok termékenységének értelmezésében. Becker az 1960-as években kidolgozta a termékenység gazdasági elméletét, amelynek segítségével megpróbálta meghatározni a gyermekek „árát”. Easterlin a keresleti és kínálati oldal együttes elemzésével próbálta megalkotni a gyerekvállalás „fogyasztói” modelljét. Majd pedig a hetvenes évektől John C. Caldwell a paraszti gazdasági modell alapján kidolgozta a vagyonáramlás elméletét, amely a közvetlen munkaerőigényen túlmenően a vagyonáramlás és megtermelt javak elosztásában mutatkozó egyenlőtlenség alapján kísérelte meg megmagyarázni a születéskorlátozás hiányát és a magas termékenységet az iparosodás előtti társadalmakban. Érvelése szerint az idősebb generáció a családi termelési módban privilegizált helyzetben volt, hiszen kontrollálta a vagyon átörökítését, miközben munkáján felül részesült a megtermelt javakból. Ily módon a fiatalabb generáció nemcsak, hogy nem tudta érvényre juttatni érdekeit, hanem termékenységi döntéseiben is minduntalan alá kellett, hogy rendelje magát az idősebb generáció kívánalmainak. Caldwell szerint ez a vagyonáramlás változik meg a piaci viszonyok terjedésével, amikor is a vagyonáramlás megváltozik, és mindinkább a fiatalabb generáció kerül előnyösebb helyzetbe (Szentgáli, 25–26.; Saito, 544–45.).

Összefoglalóan tehát a keresleti értelmezések főképp a mikro- vagy makroszintű munkaerőigénnyel vagy vagyonáramlással magyarázzák a 17., 18. és 19. századi népességnövekedést, a termékenység alakulását. Nem így a másik rivális diskurzus szerint, amely éppen az inherens, a keresleten túllépő növekedés korlátozásában látja az elemzés központi kérdését (Melegh, 2000).

2.3. A malthusiánus értelmezési keret

Malthus interpretációs kerete igen jól értelmezhető Foucault gondolatrendszere alapján. Ugyanis Malthus az a szerző, aki Godwinnal és Condorcet-vel folytatott vitája során megfogalmazta a népesedés dinamikájának egyik alaphipotézisét, nevezetesen a népesedés, illetve az erőforrások, a gazdasági növekedés alakulása közötti versenyhelyzetet (Malthus, 1960; Sen, 1994). E közismert állításrendszer az életben maradás teóriájaként értelmezhető, hiszen azt vizsgálja, fennmaradhatunk-e a magunk tömeges formájában anélkül, hogy szaporodási kedvünknek korlátokat szabnánk. Malthus válasza igenlő, hiszen mind a pozitív fékek (a túlnépesedés révén előálló háborúk és járványok), mind pedig az önmegtartóztatáson alapuló negatív fékek (késői házasodás, házasságon belüli vágykontroll) sikeresen kivédhetik a végső katasztrófa bekövetkezését. Malthus természetesen nem üdvözölte, és főként nem propagálta a pozitív fékeket. Inkább a „morálisan helyes” negatív korlátokban bízott, amelyek kialakulásában fontosnak tartotta a tulajdon, illetve a pozitív jog nagy vívmányának tartott tulajdonjog szerepét. Szerinte (és ebben komolyan eltért Smith és Ricardo álláspontjától) a tulajdon nélkü-

li osztályokban ez a korlát nem működik. Malthus ezen az alapon opponálta az angol állam Poor Law néven számon tartott szociális intézkedéseit, ugyanis, mint írja, a támogatás csak tovább növeli az amúgy is magas népszaporulatot, csökkentve ezáltal az egyensúly megteremtésének esélyét.

„Bármilyen lépésre is kerül sor ezen problémával kapcsolatban, ki fog derülni, hogy ahhoz, hogy a siker reményével segítsünk a szegényeken, szükséges teljes mértékben tisztában lennünk a társadalom dolgozó osztályainak azon természetes tendenciájával, hogy túlnőjenek a munkájuk iránt mutatkozó keresleten vagy a megfelelő ellátásukhoz szükséges anyagi eszközökön, illetve ezen tendencia következményével, amely a legnagyobb akadályokat gördíti állapotuk folyamatos javítása elé” (Malthus, 1960: 58.).

Ezen érvelési sor a 19. század során összekapcsolódott a történeti fejlődés szociáldarwinista teleologikus történeti felfogással és a rasszista eugenikus elképzelésekkel. Ezen kibővített diskurzus szerint az alsóbb osztályok magas termékenysége azok alacsonyabbrendűségének a jele, amelyet egyrészt korlátozni kell a „faj egészségének” védelme érdekében, másrészt ez a „szaporaság” garantálja az alsóbb rétegek alulmaradását az élesedő szociális versenyben. E gondolatkör Európa- és Észak-Amerika-szerte civil mozgalmakat inspirált. Egyes szervezetek a középosztályok magasabb termékenységét támogatták (pozitív eugenika). Mások az alsóbb osztályok körében a születéskorlátozás elterjesztését tűzték ki célul (negatív eugenika), illetve pl. Amerikában felléptek az „alacsonyabb rendű bevándorló fajok” (kínaiak, olaszok, kelet-európaiak) befogadása ellen (Melegh, 2000; Schneider, 1996: 166–172., McLaren, 1990; Greenhalgh, 1996; Quine, 1996: 1–34.).

A nyílt intervenciótól sem visszariadó mozgalmak, diskurzusok a fellelhető rasszista elemek miatt jelentősen visszaszorultak a második világháború körüli időszakban. A jelentős kritika ellenére azonban a hetvenes évektől e malthusiánus értelmezési keret, ha nyílt rasszista elemek nélkül is és jelentős módosulással, alapszerkezetében újból megjelent, és úgy tűnik, hogy a történeti demográfia volt e visszatérésnek az egyik elsődleges terepe. A módosulás leginkább abban látható, hogy az alsóbb osztályok magas termékenysége és „felelőtlen” gazdasági magatartása helyett a malthusiánus határvonalat kelet-nyugat, vagy még általánosabban a nyugat (Északnyugat-Európa, Európa) és Kelet-Európa, illetve a harmadik világ között húzzák meg.

A malthusiánus visszatérés sok más munka mellett két igen jelentős és rendkívül hatásos szellemi teljesítményhez kötődik. Az egyik Hajnal írása a preindusztriális Európa házassági mintáiról, a másik pedig Wrigley és Schoefield elemzése Anglia történeti demográfiájáról a 16. századtól a 19. század közepéig (Hajnal, 1965; Wrigley – Schoefield, 1981).

Hajnal a 19–20. század fordulójának statisztikája alapján úgy látta, hogy éles vonal húzható Európa (Szentpétervár–Trieszt vonal mentén szétválasztott) két felének házassági mintája között. Európa nyugati, északnyugati felére a késői házassodás és soha meg nem háza-

sodók magas aránya jellemző, míg Európa keleti felére az alacsony házassági kor és a házasságok közel 100 százalékos aránya jellemző a felnőttek körében. A szerző e modelljét a későbbiekben kiterjesztette a háztartás kialakítás szabályaira is, miközben a kezdeti Szentpétervár–Trieszt vonalat fenntartva Kelet-Európát összekapcsolta Indiával, azaz a harmadik világgal (Faragó, 1997; Saito, 1996; Schneider, 1996: 181–182., Macfarlane, 1993: 1. fejezet). Ezt a házassági mintát, háztartáskialakítási módot tették meg aztán egy általánosabb háztartásszerkezeti modell alapjává főképp a Cambridge Group for the History of Population and Social Structure kutatói és nemzetközi munkatársai. A későbbi társadalomtörténeti irodalomban az északnyugat-európai minta kitüntetett szerepet kapott és egyrészt Hajnal eredeti állításához képest történetileg visszautalták korábbi időkbe (Smith, 1984; Macfarlane, 1993), azaz az Európán belüli különbséget elválasztották a kapitalizmus megjelenésétől, másrészt pedig magyarázó tényezővé tették az „egyedi európai” fejlődés értelmezésében (Jones 1981; Laslett 2000). Ily módon a malthusi negatív fék, az önkorlátozó szexuális magatartás és Laslett kifejezésével a „birtoklási individualizmus” (possesive individualism) kiemelt rangot kapott, mintegy a történeti összehasonlításokban.

A kezdeti dichotóm szerkezet a történeti kutatások során finomodott és kísérletek történtek a trichotóm vagy még bonyolultabb felosztások megteremtése és történeti igazolása érdekében. Peter Laslett például a munkaszervezeti jellegzetességek figyelembevételével a kora újkori Európán belül már egy ötosztatú rendszert állított fel, amely típusok metodológiai státuszát is korlátozta annyiban, hogy szigorúan ideáltípusként határozta meg azokat (Faragó, 1997; Saito, 1996; Laslett, 1983). Ennek ellenére Északnyugat-Európa történeti primátusát a kiegyensúlyozott piaci társadalom megteremtésében mindvégig fenntartották.

Ezen, a szélesebb kelet-nyugat diskurzusba illeszkedő, annak elemeire tudatosan hivatkozó és malthusiánus alapokon nyugvó értelmezési keretet már a hetvenes évek során erősen kritizálták. A kezdetekben főképp antropológusok és történészek próbálták kikezdeni újabb és újabb típusok felvetésével, illetve támadásokat intéztek empirikus és metodológiai alapokon (többek között Berkner, 1972). E kritikákra válaszul a fenti szerzők részben módosították álláspontjukat, illetve miután erősen empiricista kutatási irányról van szó, újabb és újabb adatokat tártak fel.

Igazán radikális kritika azonban nem a regionális típusokat finomító szerzők felől érték e diskurzust, hanem Jack Goody próbálta azt alapjaiban megkérdőjelezni. Goody szerkezeti szempontból a feltárt európai típusokat homogénnek találta, sőt nem csak Észak-Afrika, a Közel-Kelet eleddig orientalista alapon (érts többnejűség, másfajta szexuális normák állandó felemlegetése révén) értelmezett családrendszereit kapcsolta össze az európai rendszerekkel, hanem Ázsia távolabbi rendszereit is idesorolta, sőt azokat történeti kor szerint is jelentős módon visszautalta (Goody, 1982, 1990; Said, 1978, lásd még Faragó, 1997). A kiterjesztés és homogenizálás alapja pedig leginkább a nők strukturális helyzete volt. Goody amellett érvelt hosszasan, hogy az ún. eurázsiai családi rendszerben a nőket nem lehet adni-venni a különböző leszármazási ágak között, sőt a korlátozások ellenére, azok minden esetben tulajdon-

nal is bírhattak, amely elem állandó bizonytalanságot vitt a családi rendszerbe. E bizonytalanság, amely más szempontból szabadságot jelent pedig azt implikálja, hogy a családi rendszerek alapján a kapitalizmus Eurázsia és Észak-Afrika területein bárhol létrejöhetett volna. Goody szerint a kapitalizmus eredetét valahol másutt kell keresni, vagy annak belső jellegzetességeit úgy kell át gondolni, hogy a kategóriába nem csak Északnyugat-Európa fér bele egyértelműen (Goody, 1996). Megjegyzendő, hogy a fenti értelmezési keret szembeállító jellegét és heurisztikai problémáit Maria Todorova Európán belül is megkérdőjelezte az ún. balkáni családi rendszer kapcsán (Todorova, 1993, 1996).

A hajnali vonal és a kapcsolódó háztartásszerkezeti modellek hazai empirikus vizsgálata leginkább Andorka Rudolf és Faragó Tamás nevéhez fűződik. Andorka Rudolf nemcsak meghonosította az elemzési módot és kérdéseket, hanem sárközi és ormánsági kutatásai során a belső regionális eltérések hangsúlyozása mellett többször kísérletet tett egy az északnyugat-európai és a Peter Czap nevével fémjelzett oroszországi típus közé eső magyar paraszti háztartástípus karaktereinek meghatározására, illetve az általa feltárt rendkívül korai születéskorlátozáshoz fűződő szerkezeti kapcsolatok feltárására (többek között *Andorka – Kovács, 1986: 174; Andorka – Faragó, 1983*). Faragó Tamás a köztes jelleg tekintetében a különböző, etnikailag is azonosítható típusok keveredését hangsúlyozta, miközben székszisének is hangot adott a hajnali nagy vonal történeti alkalmazhatóságát illetően (Faragó, 1985, 1997).

John Hajnal házassági és háztartásszerkezeti modelljén túlmenően, amely a malthusi negatív fék (késői házasság, nem házasok magas aránya) alkalmazása alapján különítette el a történeti Európa és Ázsia preindusztriális családi rendszereit a Cambridge Group két kiemelkedő kutatója, Wrigley és Schoefield is malthusiánus alapokra helyezkedik. A szerzők több száz anyakönyv alapján retrospektív módszerrel tárták fel Anglia történeti demográfiáját, és ennek értelmezése során a fenti északnyugat-európai házassági mintát tették meg elsődleges magyarázatul a „sajátos” angliai népességfejlődésben (Wrigley – Schoefield, 1981). E magyarázatot azonban nemcsak egyszerű oksági tényezőként használták, hanem beleillesztették az ár- és bérváltozás és a demográfiai folyamatok együttes malthusiánus elemzésébe. Ily módon lehetett ugyanis megragadni Malthus teóriájának alapösszefüggését a gazdasági növekedés, a rendelkezésre álló erőforrások és a demográfiai folyamatok között.³ A szerzőpáros ezen együttes elemzés után arra a következtetésre jutott, hogy míg az árak, reálbérek és halandóság között (születéskor várható átlagos élettartam) nem volt szisztematikus összefüggés (azaz a „pozitív fékek” nem léptek működésbe csak esetenként rövid távon), addig a termékenység néminemű csúszással követte a reálbérek változását. E „józanági” faktor a házassági mintán keresztül érvényesült, azaz amikor a reálbérek tartósan zuhanni kezdtek, akkor megnőtt az első házasság életkora és a nem házasok aránya. A házassági minta tehát kulcsszerepet játszott, és visszafogta a túlnépesedési hajlandóságot az életciklus szolgasság intézménye révén

³ Magyarországon ezt az összefüggést leginkább Dányi Dezső vizsgálta Győr és Sopron esetében.

(azaz a szülői háztartásból kiváló hajadon és a nőtlen fiatalok más háztartásokban munkát vállalnak addig, amíg elegendő pénz nem gyűlik össze a saját háztartás megalapítására).

A szerzők azonban még ezen a ponton is túlléptek és olyan homeosztatikus rendszereket is felvázoltak, amelyek önszabályozó módon védték az iparosodás előtti vagy a folyamatot éppen elkezdő Anglia lakosságát a túlnépesedéstől. Mint állítják, ezen negatív fékeken alapuló mechanizmusok biztosították a „királyi utat” a termelékenység hihetetlen gyors növelésére képes piaci-kapitalizmus rendszerébe, és azok a negatív fékeket nem használó népeiségek (pl. Írország, 18. századi Franciaország, de más, pl. kelet- és dél-európai népek is) csak nagy nehezen tudtak úrrá lenni a túlnépesedésből fakadó halandósági változásokon. Azaz míg Anglia egy „alacsony nyomású” malthusi rendszert valósított meg, és ennek köszönhetően sikerességét, addig mások a sokkal nagyobb feszültségekkel járó ún. „magas nyomású” malthusi rendszervariánsok szerint fejlődtek.

A fenti szintén dichotomizáló és az északnyugat-európai fejlődés egyedi voltát hangsúlyozó értelmezés, amely minden tekintetbe nélkülözi például a leírt eltérő rendszerek közötti összefüggések feltárását, illetve az így leírt angol modell a vonatkozó irodalomban kitüntetett szerepet kap. A különféle malthusi homeosztatikus rendszerek gondolatát támogató Livi-Bacci ezt a következőképpen fogalmazza meg:

„Ha kellőképpen figyelembe vesszük a történeti különbségeket, az európai – és általában a nyugati – tapasztalat hasznos útmutatóul szolgálhat az egész világ számára” (Livi-Bacci, 1999: 129).

Megjegyzendő, hogy különös jelentőséggel bírnak a városok is ebben a malthusi rendszer szerint való elemzésben. Ugyanis abból a tényből kiindulva, hogy a kora újkori nagyobb városok halandósági többletet produkáltak, azaz a temetések száma jelentősen meghaladta a kereszteléseket, többen arra a következtetésre jutottak, hogy a növekvő városiasodás szintén az önszabályozást, a túlnépesedés megakadályozását szolgálta mintegy belső pozitív fékként, miközben a felfelé való mobilitás erősítésével, a nemzeti piac egységesítésével segítettek a „tradicionális” magatartás racionalizálásában, és végső soron az új demográfiai magatartás megteremtésében (Wrigley, 1967; Abrams – Wrigley, 1978). E megközelítés részleges kritikájaként a hangsúly a városok *per se* szerepéről (azaz a városiasság, mint önálló magyarázó tényező) a későbbiekben átkerült a városba vándorlók sajátos demográfiai magatartására, azaz arra, hogy az „idegenként” való beilleszkedés megnövelte a házassági kort, és így eshetett a születések száma a halálozás száma alá (de Vries, 1984; Sharlin, 1978; Hohenberg – Lees, 1985).

A városok szerepének taglalásával azonban már igazából áttérünk a demográfiai átmenet értelmezési keretének elemzésére, hiszen abban a városiasodás és az így megteremtett „új” magatartási formák játszanak kitüntetett szerepet. Megjegyzendő, azonban hogy a demográfiai átmenet elméletének története a malthusiánus demográfiai értelmezéssel való összekapcsolás

lódás és a kelet-nyugat diskurzusba való illeszkedés révén vált az egyik legnépszerűbb demográfiai elméletté (bővebben *Melegh, 2000*).

2.4. A demográfiai átmenet elmélete

A demográfiai átmenet elméletét joggal nevezhetjük e század legsikeresebb demográfiai elméletének, hiszen D. J. van de Kaa jogos megállapítása szerint mind a mai napig ez a legfontosabb „narratíva”, amely különböző alváltozatokban szervezte és szervezi az elmúlt ötven év nyugati demográfiai és történeti demográfiai közgondolkodását (*Kaa, 1996; Szreter, 1993*). E teória nemcsak a tudományos közgondolkodásban volt ennyire sikeres, hanem megjelent a társadalomtudományokon kívül is, azaz a malthusi elmélethez hasonlóan beépült a szélesebb társadalmi köztudatba és politikai gondolkodásba is.

A siker oka egyrészt nyilvánvalóan az elmélet egyszerűsége és plauzibilitása. E népszerűség azonban ezen túlmenően vélhetően abban rejlik, hogy az idő folyamán beleilleszkedett a fent elemzett népesedéspolitikai diskurzusokba, illetve azokat könnyedén emelte át a még általánosabb kelet-nyugat diskurzus kereteibe. Úgy hiszem éppen ezen illeszkedés és kevésbé szakmai magyarázóereje révén vált dominánssá.

A demográfiai elméletet megszületését 1944–45-re teszik és Notestein nevéhez kötik, aki az ENSZ élelmezésügyi konferenciáján (FAO) mondta el előadásának második részében (*Notestein 1945*). Az elmélet nagyon leegyszerűsítve azt állítja, hogy a városiasodás, az iparosodás, az emelkedő életszínvonal, az iskolázottsági szint, a demokrácia és a terjedő individualizmus következtében jelentős mértékben és visszafordíthatatlanul csökken a halandóság és a termékenység, amely két folyamat az átmenet lezárultával alacsony szinten stabilizálódik. Ez a keresleti indíttatású elmélet az összefüggést, amely szerint a népességszám függő változó a társadalmi folyamatokban, regionálisan is értelmezte és három nagy területet különített el, amelyek a fejlődés különböző szakaszait jelenítik meg. Egyrészt van a Nyugat (leginkább Észak- és a főképp német területekből álló Közép-Európa), amely már befejezte az átmenetet, másrészt kialakítható egy kelet- és dél-európai régió, ahol az átmenet már előrehaladott állapotban van, de még nem fejeződött be, míg van a posztkoloniális harmadik világ, ahol még éppen csak elkezdődött, és legjobb esetben a halandóság kezdeti csökkenésének lehetünk tanúi. A kulcselem a lineáris fejlődés és annak regionális reprezentációja, szétosztása (*Böröcz, 2000*).

Ezen eredeti átmenet elmélet több ponton kapcsolódott a fentebb vizsgált diskurzusokhoz. Az első kapcsolódási pont az, hogy az elmélet fő problémája a fejlődés alacsonyabb fokán álló népeségek emelkedő szaporodása, szemben a fejlettebb régió csökkenő, vagy már igen alacsony szintű termékenységével. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk, hogy míg a malthusiánus vitákban a kívánatos célállapot a házassági és termékenységi magatartásában „racionális” középosztály, addig itt ezt a szerepet a nyugati (az előfutárként jelentkező Thompson jelölésével az A betűvel, *Thompson, 1929*) jelzett térség veszi fel. Másrészt kikerülhetetlen egyirányú fejlődés van, amely a termékenység csökkenés irányába kell, hogy has-

son. Röviden tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a demográfiai átmenet elmélete globális szintre vitte át a malthusiánus vitákban megformált ellenségképet, s így az alsóbb osztály túlzott szaporasága helyett Kelet-Európában és Ázsiában találta meg az új veszélyforrást. Ezt a kapcsolást jól mutatja Notestein Malthus 1960-as újabb megjelentetéséhez írott előszavának egy mondata, amely mindeközben az elmélet egy fontos állítását Malthus elméletével is összeköti:

„[A technológiailag alulfejlett nemzetek] ezen népességei meglehetősen lassan növekedtek a 19. század kezdetétől, és nagyon gyakran a tömeges betegség, írástudatlanság és szegénység képét mutatják, amely oly ismerős volt Malthus számára” (Malthus, 1960: előszó).

Megjegyzendő, hogy a kapcsolódás a malthusi diskurzushoz – az erőforrás versus népesedés kérdésének explikálása ellenére (mint már említettük a FAO alakuló ülésén mondja el elméletét Notestein) – nem ennyire egyértelmű, hiszen az elmélet a kezdeti formájában fenn hirdeti a modernizáció kikerülhetetlen voltát, azaz azt, hogy a szegényebb régiók is követni fogják a „szerencsésebb” nyugati területeket, amely változás Malthus számára nem volt fontos (Sen, 1994). Az erős malthusi fordulat, vagy még pontosabban annak gyakorlati értelmezése a fejlődés egy későbbi szakaszában következik be, amikor maguk az elmélet propagálói módosítanak radikálisan elméletükön oly módon, hogy míg Nyugaton már megtörtént az átmenet, addig Keleten már nem lehet megvárni ezt és születéskorlátozó programokkal aktívan be kell avatkozni a folyamatokba. Így nem csak az elméletet tették üressé azzal, hogy felcserélték a függő és független változókat, hanem egyértelművé vált a biopolitikai célok kiszolgálása vagy még pontosabban a politikai, ideológiai elköteleződés (Melegh, 2000, Szreter, 1993).

A fenti elemzéssel szemben felvethető, hogy a demográfiai átmenet előtti amerikai termékenységi és halandósági szakelemzésekben már régóta jelen volt a haladás és a csökkenés összekapcsolásának gondolata, például a város és vidék szembeállítása révén (Hodgson, 1983). Ezen „civilizatórikus” gondolat azonban éppen a fentebb említett Kelet-Nyugat diskurzus egyik alapgondolatába simul bele, amely szerint az angolszász értelemben vett civilizatórikus előrehaladás (általános „modernizálódás”) alapján lehetett a világ részeit felosztani, és kijelölni a Nyugat teleológiai primátusát (Elias, 1987: 103–104.; Wolff, 1994: 356–57.; Todorova, 1996: 11–12.). Ezen alapvető történetfilozófiai és történet-szociológiai állítás komoly inspirálója volt a kor társadalomtudományos szövegeinek és messze túlterjedt a „demográfián”. Ily módon a demográfiai átmenet ismételen csak a Kelet-Nyugat diskurzus alapelemeinek hordozójának tekinthető.

A demográfiai átmenet elmélete a fentebb említett kiüresedés mellett a későbbiekben más komoly szakmai kihívásokkal is szembe kellett, hogy nézzen. Először is komoly problémák mutatkoztak a halandóság javulásának magyarázatában, hiszen az elmélet kevés fogódzóval szolgáltatott a nagy pusztító járványok 18. századi eltűnésének értelmezésében

(McNeill, 1976; Livi-Bacci, 1988: 133.). Az előző alfejezetben említett viták eredményeképp a preindusztriális európai társadalmakban az első házasság korában és a nem házasok arányában komoly eltérések voltak kimutathatóak, amely eredmények megkérdőjelezték a homogén európai preindusztriális demográfiai rezsím hipotézisét még azon a nyugati térségen belül is, amelyet a demográfiai átmenet előrehaladott állapotában lévő területeként jelöltek meg (Észak- és Dél-Franciaország, Németország). Sőt egyre világosabbá vált, hogy az egyes nyugati országok demográfiai fejlődése a 18. és 19. század során jelentősen eltért, amely eltérések közül a legérdekesebb a sajátos, igen lassú növekedést és korai születéskorlátozást mutató franciaországi fejlődés volt (Szentgáli, 1991; Wrigley, 1982; Dányi, 2000). Sőt Andorka Rudolf ormánsági, sárközi kutatásai is jelentős nemzetközi visszhangot váltottak ki azzal, hogy egyáltalán nem iparosodott falusi környezetben már a 18. század végén születéskorlátozás volt megfigyelhető (Andorka, 1969, 1975, 1986).

A termékenységsökkenés magyarázatában felmerült problémák tisztázásának érdekében a hatvanas évek közepétől Princetonban megindult egy jelentős kutatási program (European Fertility Project), amely a lehető legszélesebb adatbázison és regionális bontásban próbálta tisztázni a csökkenés folyamatának tendenciáit és a lehetséges magyarázó tényezőket. A kidolgozott új összehasonlító indexek alapján született eredmények minden szempontból meglepőek voltak, hiszen kiderült, hogy sem az iparosodás, sem a városiasodás szintje nem magyarázza a termékenység csökkenésének folyamatát. Sőt az olyan biztosnak hitt magyarázó tényezők, mint az írni-olvasni tudás szintje és a csecsemő és gyermekhalandóság sem bizonyult elégségesnek (Schneider, 1996: 174–178.).

A rendkívül erős regionális különbségek (Magyarország estében lásd Dányi, 1991), és az egyes megmagyarázhatatlan törések, illetve a születéskorlátozás ennek ellenére való gyors elterjedése mindinkább a világnézeti, mentalitásbeli, és nem utolsósorban felekezeti tényezőkre hívta fel a figyelmet (van de Kaa 1996; Szentgáli, 1991: 27). A princetoni vizsgálat konklúziója szerint mind az eszközök, mind pedig a motiváció megvolt az átmenet előtti társadalmakban a születéskorlátozásra. Csak a beavatkozás elképzelése hiányzott a világnézetből (Schneider, 1996: 177). A személyes kontroll gondolatának elfogadása vált így központi kutatási kérdéssé, amely világnézeti váltás Európában rendkívül gyorsan zajlott le a múlt század második felében és a 20. század első felében, mégpedig úgy, hogy mind az egyházak, mind pedig az államok többsége opponálta a „családtervezés” propagálását (McLaren, 1990). Más szavakkal a forradalmi változást nem közvetlenül felülről instruálták. Mindeközben az államok a kommunikációs csatornák javításával, a közlekedési infrastruktúra fejlesztésével, a kötelező katonai szolgálat széles körűvé tételével hozzájárultak az eszmék gyors áramlásához. Az ily módon létrejövő „képzelt közösségek” pedig mindinkább legitimálhatták a születéskorlátozás gyakorlatát, illetve eszközül szolgálhattak a módszerek elterjesztésében (Schneider, 1996: 5–13., 179–178.).

III. A NÉPESEDÉSTÖRTÉNET ÁLTALÁNOS FORRÁSAI

3.1. Anyakönyvek⁴

Halas esetében ritka forrásadottságokra építhetünk. 1679-től szinte folyamatosan vezetett református anyakönyvekkel rendelkezünk, amelyek csak 1705 és 1711 között hiányosak. Mint azt Tooth János, a 18. és 19. század fordulóján élő jegyzőnek az „Ekklézsia Matriculájáról” az anyakönyvben írott kéziratos szövegében feljegyzzi, a hiányosságokat főképp az 1709-es pestisben meghalt Hajgató Kecskeméti István rendes és az őt követő Haraszi István időleges „prédikátorok tsinálták”. Séllei (más forrásokban Sillei) György is csak az egyházi számadó könyvecskébe jegyezte be a kereszteleseket és születéseket, amely adatokat a kutatás során nem sikerült feltárni (a református lelkészek váltásáról lásd *1. sz. függelék*). Ily módon a keresztelesek, házasságok és temetések számát egy átlagszámmal pótoltam, illetve a vonatkozó adatsorokban az 1709-es pestis áldozatainak más forrásokban megadott számával dolgoztam. Az 1711-es évtől (Mező Vásárhelyi István lelkész idejétől) az anyakönyvek folyamatosak, és a bejegyzések minőségében, vezetési módjában is kicsi az ingadozás.

Az anyakönyvek pontossága igen fontos forráskritikai kérdés, amely problémát széles körben tárgyalja a szakirodalom (*Andorka, 1988; Benda, 2000; Kováts, 1981, 1985, 1986, 2000; Őri, 2001*). A legnagyobb kérdőjelet a korai (főképp halotti) anyakönyvezés és így a 18. század veti fel. A forráskritikát kétféleképpen végzik el a magyarországi szerzők. Egyrészt kialakítanak bizonyos elvárásokat a „preindusztriális” vagy a demográfiai átmenet előtti korra vonatkozóan, másrészt belső forráskritikát végeznek az adatok eloszlása alapján. A kettő ugyan nem választható el teljes egészében, az elemzést azonban mégis érdemes szétbontani.

Az első eljárás analógiák alapján kijelöl bizonyos „lehetséges” határokat és amennyiben ettől a feltárt adatok eltérnek, akkor gyanakodhatunk forrásunk megbízhatóságát illetően. Ilyen tételként fogalmazódik meg például bizonyos ráták „képtelensége”, a nyers születési arányszám 40 és 45‰ közé való beszorítása (*Kováts, 1985, 1986*). E megközelítés, amely felvet megismerési problémákat, véleményünk szerint annyiban fontos, hogy az „extrém” eredmények újabb adatok és összefüggések feltárására sarkallhat bennünket, illetve e kérdőjelek valós anyakönyvezési hiányosságokra hívhatják fel a figyelmet (*Őri, 2001*).

A „belső” forráskritika elsősorban a csecsemők kereszteleseinek és temetésének pontos adminisztrálását teszteli azt feltételezve, hogy leginkább e téren lehetnek jelentős diszkrepanciák a „valóság” és a forrás között. Elmaradhat a keresztelestlen csecsemőhalottak anyaköny-

⁴ A tanulmányban a források részletes jegyzékét a források jegyzéke tartalmazza. Amennyiben nincs külön utalás, a forrásra csak a forrás neve alapján hivatkozom és a részletes adatokat a források jegyzékében lehet megtalálni.

vezése, hiányozhatnak a megkeresztelt, de néhány napra rá meghalt csecsemők, e téren előfordulhatnak nemi egyensúlytalanságok és egyáltalán kérdéses az egy év alatti csecsemőhalottak regisztrációja. Márpedig az a halotti korcsoport a 20. század elejéig messze a legnagyobb volt, és általános törvényszerűségként állítják, hogy a temetettek minimum egy-negyede ebből a kategóriából kell, hogy kikerüljön (*Andorka, 1988; Benda, 2000; Kováts, 1986*).

E kritika és ezáltal a halotti bejegyzések számának bizonytalansága oly erős, hogy feltétlen el kell végezni néhány alapellenőrzést annak érdekében, hogy fenntartsuk állításunkat a 18. század végéig alapforrásként használt református anyakönyv minőségével kapcsolatban.

Mint feljebb jeleztük, az anyakönyvezés mindhárom népmozgalmi eseménnyel kapcsolatban (házasság, temetés, keresztelés) igen korán, 1678-ban elkezdődik és 1679-től folyamatos. Ez azt is jelenti, hogy szemben a legtöbb magyarországi településsel, Kiskunhalason a 18. század elejére már komoly hagyománya van az anyakönyvezésnek, amely „rutin” és közösségi ismeret mindenképpen javíthatta a regisztráció alaposságát. Tehát jogos kritika a népmozgalmi elemzések esetében pl. a halotti könyv fokozatos javulása, azonban meg kell jegyezni, hogy ez a „javulás” Halason már igen korán meg kellett, hogy induljon.

A pusztá időhatárokon túlmenően azonban a részletes adatok is azt mutatják, hogy az anyakönyvezés és különösen az erősen vitatott halotti anyakönyvezés minősége relatíve jó lehetett Halason, kellő alapot szolgáltatva így csak a tendenciák felrajzolását célul tűző dolgozat számára. Figyelemre méltó, hogy a „bizonytalan” 1705–10-es időszakot leszámítva sem a keresztelési, sem pedig a halotti anyakönyvből nem maradnak ki hónapok, illetve már az anyakönyvezés kezdetétől „minden nap” keresztelnek és temetnek az anyakönyv szerint.

Sajnálatos módon az 1760-as évekig nem rendelkezünk koradatokkal a temetettek köréből, így csak igen közvetett és bizonytalan szűrőpróbaszerű ellenőrzéseket végezhetünk el. A kereszteltek és halottak összepárosításán alapuló belső kontrollok csak arra alkalmasak, hogy megállapítsuk először az 1680-as évek, majd pedig az 1730-as évek elejére vonatkozóan, hogy a csecsemőhalottakat egyáltalán bejegyezték-e, illetve hogy a regisztráció alapszinten kielégítő lehetett-e.

Az 1681-es és az 1731-es év gyerekhalottainak („valakinek a fia, lánya”) visszakeresése alapján úgy tűnik, hogy még az anyakönyvezés e korai szakaszában is, ha valószínűleg nem is teljes számban, de feljegyezték az 1 év alatt meghalt gyermekeket. Három évvel a regisztráció kezdete után 1681-ben a lelkész 48 temetést írt be az anyakönyvbe, amely bejegyzésekből 30 vonatkozott valamilyen gyermekre. Ezen több mint 60%-os arány megfelel a 18. század végi és 19. század eleji halasi, illetve más településekkel, országos elemzésekkel kapcsolatos adatoknak (*Benda, 2000; Habcsek, 1991*) és amennyiben nem feltételezzük, hogy a gyermekhalandóság jelentősen megjavult ebben az időszakban, akkor adataink „reálisak” is lehetnek.

A fenti 30 gyerekhaltból 16 egy év alatti meghaltat megtaláltunk az 1681-es (12 fő) és 1680-as (4 fő) keresztelési anyakönyvben, ami szintén azt jelzi, hogy szisztematikusan valószínűleg nem hagytak ki nagyobb csoportokat. Ugyanerre a megállapításra juthatunk az 1731-es évvel kapcsolatban is, amikor 99 halottból 64 esetben valakinek a (általában kisdéd) fiát vagy lányát temette a halasi református lelkész. E „borzasztó” korösszetétel szintén „elfogadható”, hiszen a századvégi és a 19. század eleji adatok sem tanúskodnának nagyobb arányokról. Ezen 99 halottból pedig 26 esetben lehetett egy éven aluli halottat azonosítani csak ugyanezen év keresztelési anyakönyve alapján, amely arány nem „elképzeltetlenségül” alacsony. Tehát már az anyakönyvezés első ötven évében, leszámítva a ténylegesen hiányos vagy hiányzó éveket, a regisztráció e kényes ponton alkalmasnak tűnik arra, hogy tendenciákat rajzoljunk fel.

Az 1760-as évektől már részletes és szisztematikus koradatokkal is rendelkezünk a halottakra vonatkozóan. E korbejegyzés, amely először csak az idősebb halottak körében jelent meg, az 1764-es évtől teljes körűnek mondható. Így az 1764 és 1773 közötti időszakra összeállíthatók oly kormegoszlási táblázatok, amelyek a halandóság korabeli összefüggésén túlmenően jelzésértékűek lehetnek a forrás megbízhatósága szempontjából. Az összes korcsoportra vonatkozó 3. táblát az 5.3. fejezetnél közöljük (lásd 50. oldal) és itt most csak azokat az adatokat adjuk közre, amelyek főképp forráskritikai jelentőséggel bírnak.

Az alábbiakban közölt tábla tanúsága szerint 1764 és 1773 között 30-41 százalék került ki az 1 évesnél fiatalabb korcsoportból, amely relatíve magas szám a valószínűsíthető magas termékenység mellett a csecsemőhalottak „kielégítő” regisztrációjára is utal, vagy más szavakkal jelentős számban nem maradhattak ki az anyakönyvekből. Megjegyzendő, hogy a halva születettek és az „idétlen” gyerekek kategóriája viszonylag nagy számban fordult elő forrásunkban.

Nem ennyire megnyugtató, amennyiben az 1. táblázat alapján az 1 éves kor alatti temettek számát összevetjük az az évben kereszteltek számával. Ez az arány, amely ugyan nem kohorszmutató, azaz nem túlélési valószínűség, viszonylag alacsony arányszámokat mutat és 15–31% között szóródik (vö. Benda, 2000). Ez utalhat arra, hogy az „1 esztendő” kategória esetleg magába foglal betöltött éveik alapján 0 éveseket (gyakori fordulat az „évében járó”), illetve regisztrációs hiányosságra is gyanakodhatunk.

Ezért érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy vajon „kielégítő” arányban szerepelnek-e az 1 héten, illetve 1 hónapon belül meghaltak (Andorka, 1988). Ezen forráskritikai szempont követelményeként állítja a forrás elé, hogy az 1 éven aluli meghaltak legalább 19%-a 1 hétnél fiatalabb legyen, illetve 45% körül legyen az 1 hónapnál kevesebbet élő csecsemőhalottak aránya. 2. táblázatunk alapján úgy tűnik, hogy forrásunk az egy hétnél fiatalabbak tekintetében „túlteljesíti” a 20. század eleji megoszlás alapján megfogalmazott kívánalmakat, még az 1 hónapnál nem idősebbek arányában a megoszlás közel „optimális”. Tehát gyanítható, hogy a halotti anyakönyv a legfiatalabbakat viszonylag szisztematikusan feltüntette és az anyakönyvezési „hiba” nem lehetett akkora, hogy a tendenciára és nem a pontos

számszerűsége építő érvelésünk megkérdőjelezhető lenne. Talán egyedül az alföldi pásztor-kodással összefüggő vándorlás és esetleges kisebb teljes népességek kimaradása okozhat problémát. Ezek a kérdőjelek azonban nem elégségesek ahhoz, hogy a változások irányait, illetve a keresztelések, temetések és házasságkötések idősorainak összefüggéseit radikálisan másképpen kelljen felrajzolnunk a 17. század végére és a 18. század első két harmadára vonatkozóan.

*1. Egy éven aluli halottak kormegoszlása és aránya a kereszteltekhez képest
Halas, 1764–1773*

	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	Összesen
Halva született	2	4	4	2	3	2	2	3	3	4	29
0,5 év alatti halott	17	22	28	35	29	23	25	24	34	37	274
fél és egy év közötti halott	7	4	12	17	1	16	15	2	6	33	113
Összesen	26	30	44	54	33	41	42	29	43	74	416
Keresztelések	169	191	183	212	184	188	202	201	239	233	2002
Temetés/Keresztelés (%)	15,38	15,71	24,04	25,47	17,93	21,81	20,79	14,43	17,99	31,76	20,78
0,5 év alatti halott	19	26	32	37	32	25	27	27	37	41	303
0,5 év alatt/keresztelés (%)	11,24	13,61	17,49	17,45	17,39	13,30	13,37	13,43	15,48	17,60	15,13

2. Halas. Egy éven aluli halottak részletes kormegoszlása, 1764–1773

	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	Összesen
Halva sz. és 6 nap alatt (%)	37	46	31	15	31	12	14	44	37	11	25
7 és 14 nap között (%)	7	4	12	12	13	15	21	15	20	18	14
15–30 nap között (%)	7	7	2	8	9	8	7	15	3	8	7
1 és 5 hónap között (%)	19	29	26	25	38	25	22	19	25	22	25
6 és 12 hónap között (%)	30	14	29	40	9	40	36	7	15	41	29
Összesen (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Esetszám	26	30	44	54	33	41	42	29	43	74	416

Halason a nem református anyakönyvek csak késéssel követik a nem helvét hitvallású lakók megjelenését. Adatok vannak arra vonatkozóan, hogy a katolikusok már az 1770-es anyakönyvkezdet előtt az 1750-es évektől megjelennek Halason, illetve a Halashoz tartozó tanyákon (*Nagy Szeder, 1935: 120*). Anyakönyvezésük azonban más plébániákon történt, legelsősorban is a majsai plébánia anyakönyvében. Számukat illetően igen eltérő adataink vannak, a majsai plébános 1761-ben 300 főre teszi a halasi városi tanácsnak írt panaszos levelében, míg a város a református főgondnoknak írott kérvényben csak háromról és „egynéhány” juhászról és szolgáról tud. A Nagy Szeder István által feltárt iratokból az sejthető, hogy már az ötvenes évektől egyre nagyobb számban alkalmaztak a halasi református gazdák valószínűleg részcsaládokban élő katolikus szolgálókat, juhászokat, pásztorokat. A hatvanas évek elején e természetes folyamat szakadt meg és politizálódott át (*Nagy Szeder, 1923: 130–182.*). Forrás szempontjából ez annyit jelent, hogy a katolikus népesség száma bizonytalan és erősen változó volt, és nincs igazán mód a népmozgalmi adatok megbízható kiegészítésére. A halasi plébánia létrehozásától, azaz 1769–70-től folyamatos a katolikus anyakönyvezés, ekkor ugyanis

udvari nyomásra Halas befogadja a katolikusokat és a város szélén még templom is épül számukra (a katolikus anyakönyvezésről lásd még *Bárth, 1999*).

Zsidó anyakönyvek 1850-től állnak a rendelkezésünkre. Először a temetési és házassági anyakönyvek, amelyeket 1860-tól egészít ki a születési anyakönyv. A katolikus felekezethez hasonlóan a zsidó népesség regisztrációja is hiányos, hiszen már a 18. század végén megjelentek Halas városában. A halasi zsidó népesség száma fluktuált, miután gyakran került sor a külön engedéllyel nem rendelkező zsidó bentlakók kiköltöztetésére (*Ö Kovács, 1993, 1996*). Népesedési adatsorainkban az elemzésnek ebben a szakaszában azonban hűen követjük az anyakönyvezés adatait, miután mind a katolikus, mind a zsidó nem regisztrált népesség esetében feltehető, hogy számuk viszonylag alacsony, illetve a becslés meglehetősen bizonytalan eljárás lenne. A fentiekhez hasonló problémát jelent az evangélikus népmozgalom feldolgozatlansága, hiszen az egyes összeírásokban a 18. század utolsó harmadától mintegy 100 főnyi evangélikus népesség van jelen Halason. Számuk a 19. század második harmadáig csökken, majd utána emelkedésnek indul.

A halasi anyakönyveken kívül összehasonlítási célból feldolgoztam a tapolcai anyakönyveket is. Tapolcán az anyakönyvezés 1726-ban kezdődött a keresztelési anyakönyvvel, amelyet röviddel utána házassági anyakönyv is követett. 1739-ig azonban a bejegyzések szórványosak, így csak ettől az időponttól tekinthetőek folyamatosnak. A temetések feljegyzése még ennél is később kezdődött, és csak 1785-től áll rendelkezésünkre folyamatosan vezetett temetési anyakönyv. A zsidó anyakönyvek másodpéldányai 1828-ban kezdődnek, azonban több időszakra vonatkozóan nem találunk anyakönyvi bejegyzéseket. Mindhárom anyakönyv típus hiányzik az 1863 és 1869 közötti időszakra, illetve nem áll rendelkezésünkre házassági anyakönyv 1846 és 1849 között, temetési pedig 1846 és 1852 között. A zsidó anyakönyvek teljes egészében hiányoznak 1881-től. E töredékesség miatt a zsidó anyakönyv adatait figyelmen kívül hagytam.

Fontos megjegyezni, hogy mind Kiskunhalas, mind Tapolca esetében 1828-tól az anyakönyvi másodpéldányok alapján publikált adatsorokat használtam fel, miután többszöri ellenőrzés alapján az adatok megbízhatónak tűnnek. Az összehasonlításhoz használt másik város, Kecskemét esetében csak ezeket az adatokat használtam a 19. századra vonatkozóan (lásd statisztikai források, *A népmozgalom főbb adatai 1828–1900, 1981*). Fontos arra is kitérni, hogy Tapolca és Halas esetében az 1770-es és az 1880-as évekre vonatkozóan nem nominális módon rendelkezésre állnak a házassági anyakönyvek adatai, illetve Halas esetében külső gyűjtésnek köszönhetően mind a katolikus, mind pedig a református házassági anyakönyv az 1857–90 közötti időszakra vonatkozóan személyek szintjén számítógépes adatbázisba került.

3.2. Az anyakönyv, mint kvalitatív forrás

A református anyakönyveket az is különösen értékesé teszi, hogy a keresztelések, temetések és házasságok regisztrációján túlmenően magába foglalja a kezdetektől egészen 1792-ig főképp paráznaság és házasságtörés kapcsán az eklézsiai büntetéseket, feloldozásokat és más rendelkezéseket. Tehát mintegy száz évre vonatkozóan feltárhatjuk a házassági, szexuális vétkekkel kapcsolatos egyházi bejegyzéseket.

Az anyakönyvbe beírt penitenciák és házasságtörési rendelkezések kapcsán az anyakönyv elemzési értékét és helyét azonban újra kell gondolnunk. Egyrészt a megbízható adat versus forrás típusú forráskritika és elemzés nehezen tartható, illetve csak igen korlátozott eredményekhez vezethet. E hagyományos szemlélet alapján a paráznasággal, tolvajlással és más egyéb vétkekkel kapcsolatos bejegyzésekről csak azt mondhatjuk, hogy nyilvánvalóan nem tükrözik hűen a valóságban lezajlott eseményeket, és nem fogunk biztos képet kapni pl. a házassággal kapcsolatos vétkek történetével kapcsolatban. Probléma a "felfedezési arány", a bejegyzési arány és összetétel, illetve más dokumentumokban is vezethették a "vétkesek" listáját. Megjegyzendő, hogy ezen utóbbi problémára van két konkrét adatunk is: egyrészt Tooth János jegyző az eklézsia iratairól írva megjegyzi, hogy az eklézsia jegyzőkönyvében 1723 és 1742 között van néhány egyházi penitenciával kapcsolatos bejegyzés (lásd *Tooth, 1824 In: Nagy Szeder, 1923*). Emellett jól látható, hogy a penitenciák bejegyzése az anyakönyvbe úgy történt, hogy megnyitották a könyvet, és előre kijelölték, hogy ettől eddig penitenciák kerülnek bejegyzésre, ettől eddig a házasságok stb., és mint az sejthető, az előre elképzelt arányok később nem bizonyultak megfelelőnek. Így volt ez a penitenciák esetében, amelyekkel kezdték mind az első, mind pedig a második anyakönyvet. Mindkét esetben túllépték az előre kijelölt határokat, azaz több eset volt, mint hely. Így az első kötetben az anyakönyv közepén talált üres oldalakra is beírtak megjegyzéseket (ez magyarázhatja az újabb dokumentumok bevonását az 1730-as és 1740-es évek során), és a második anyakönyvben is valószínűleg kényszerűen szakad meg a bejegyzés folyamatossága 1792-ben.

A fenti hagyományos forráskritikai problémákon túlmenően a bejegyzési összetételnél jól látható, hogy az esetek egy igen nagy részében csak az egyik vétkes fél kerül megemlíítésre és csak meglehetősen ritkán büntetik őket együttesen. Tehát az anyakönyvből kibontható kép a „tévedések”, „gondatlanságok” miatt nehezen feleltethető meg bármiféle valóságnak. A "tévedések" azonban belső koherenciájukat tekintve szisztematikusnak tűnnek, azaz érdemes a beírások történetiségét, belső szerkezetét elemezni, hiszen fontos megállapításokra juthatunk a házasság intézményesülésével és a társadalmi kapcsolathálóba való beilleszkedésével összefüggésben.

Az 1690-es évektől (a kezdet bizonytalan) összesen 289 beírt, szinte kizárólag a házasságtöréssel és a házasság előtti paráznasággal kapcsolatos bejegyzés figyelhető meg, amely szám évenkénti megoszlása viszonylag egyenletes és általában 3–6 eset között mozog (lásd 2. sz. függelék). Teljesen üres éveket találunk az 1700-as évek második felében, a tízes évek, a

húszas évek közepén, majd a harmincas évek végén, illetve ezután csak 1769-ben. A kimaradt évek általában lelkésváltásokkal lehetnek kapcsolatban, illetve máshova írhatták be, mint pl. a harmincas évek végén. A legmagasabb és a sorban következő érték (10 és 8) Kolmár Ferenc tiszteletes idejéhez kötődik. Tehát a vizsgált száz évben a beírások eloszlása igen egyenletes és a lelkésváltásokat leszámítva a lelkészek körülbelül ugyanazt a gyakorlatot követték, legalábbis számszerűleg.

A beírások szezonális figyelemre méltó, hiszen bizonyos szempontból követi a házasságkötések éves megoszlását (Lásd *Faragó, 1994; Melegh, 1995, 1999*). Két nagy csúcs van, az egyik január-február, a másik pedig október. Ebben követi a házasságkötések szezonális mintáját, bár az utóbbi mintával szemben a többi hónap is nagy gyakoriságot mutat, és nincsenek szabad hónapok. Ily módon az egész évre kiterjed, bár esetleg a téli és őszi hónapokra jellemző lehetett egyrészt a nagyobb figyelem, másrészt a nagyobb házassági kedv, és esetleg igen közvetett módon a nagyobb szexuális gerjedelem a munkák végeztével. Érvényes kijelentések megfogalmazásához itt ténylegesen látni kellene az egyes eloszlásokat, hiszen figyelembe kell vennünk a világi hatóságok, egyházi szervezetek működését is.

3.3 Általános összeírások

A *Conscriptio Animarum* koráig Halas esetében nem rendelkezünk valódi népösszeírás jellegű forrással. A közölt népességszámok csak bizonytalan becslések az adójegyzékek alapján (*Nagy Szeder, 1935: 120*). Sőt az adójegyzékek még a tendencia jelzésére is alkalmatlanok, hiszen míg állandó érdek van a lemorzsolódásra, addig csak újbóli felmérések tudósíthatnak a felmérések közötti időben való gyarapodásról mind az adózók, mind pedig az adóalapok tekintetében.⁵ Ennek ellenére a népességszám és a népmozgalmi adatok összevetése során használjuk Nagy Szeder becsléseit gondolat kísérletek megfogalmazása érdekében.

Az adóösszeírások mellett az 1699-es évre feltalálható egy összeírás (az ún. Pentz-féle összeírás), amely a Jász-Kun Kerület adóztatási értékének felmérése érdekében összeírja a birtokosokat, azok családjait, állatállományát, a vetéshez használt mag mennyiségét, illetve a levágott széna és a megtermelt bor mennyiségét az udvar számára (*Nagy Szeder, 1923: 40–52.*). A jászkun alkapitány, az egri és a jászberényi plébános, azaz nem helybeliek bevonásával elvégzett összeírás száznál valamivel több olyan gazdát talált, akik az 1699-ös évvel lezáródó gazdasági évben vetettek. A gazdák neve mellett felsoroltak gyerekeket, de házastársakat nem, sőt a gyerekek esetében is sejtetően csak a munkaképes korúakat írták össze. A forrás sem a népességszám, sem a családszerkezet megítélésére nem alkalmas, sőt, mint azt Szakály Ferenc állítja, a gazdasági adatok is rendkívül ellentmondásosak (*Szakály, 2000: 332*). A forrás talán legérdekesebb adatai a származási helyre vonatkozó bejegyzések.

⁵ Benda Gyula szóbeli közlése alapján.

Halas forrásadottságai abból a szempontból is szerencsésnek mondhatóak, hogy igen nagy számban maradtak fenn a *Conscriptio Animarum*ok eredeti összeíró ívei, illetve az azokat megelőző, az 1769 és 1773 közötti kombinált termés- és népességösszeírások (1769, 1772/73, 1773, 1774, 1775, 1776, 1777, 1778). Az 1773-as évben javítás is készült, így két összeírással rendelkezünk. Az összeírásokból három évet (1769, 1773, 1778) sikerült számítógépre vinni, így nem csak nominális adatokkal rendelkezünk, hanem mód van az összeírások összekapcsolására is. Az adatfelvétel házanként történt a háztulajdonos (háztartásfő) nevének feltüntetésével (*Domiciliati*). A házhoz rendelték a házaspárok számát. A házon belül pedig vallásonként és nemenként megkülönböztették a nagykorúakat és a kiskorúakat. Korhátárként férfiak esetében a 18 évet használták, míg a nők esetében a 16 évet. A háztulajdonos közvetlen rokoni családján kívül, a házon belül megkülönböztettek még további kategóriákat is, amelyeket a házzal rendelkező kategóriához hasonlóan tovább bontottak nemenként, vallásonként és a fenti kor szerinti felosztásban. Az első ilyen kategória a házzal rendelkező idegenek csoportja (*Quasi Domiciliantes*), akik az utasítás szerint a háztulajdonossal rokoni kapcsolatban nem álló, de viszonylag tartósan az adott házban tartózkodó egyéneket jelölte. Megjegyzendő, hogy Halason ezen utóbbi kategóriában alig írtak össze valakit. A következő kategória szolgák és szolgálólányok csoportja (*Servii & Ancilla*), amelynél már jelentősebb népességet is összeírtak. A szolgálókat követő bevándorló kategóriákban (házalapítás vagy szolgálat céljából) csak az 1770-es évek második feléig tüntettek fel főképp római katolikus személyeket, ami arra utal, hogy a fenti forrásoknak megfelelően ebben az időszakban katolikus családok nagyobb számban vándoroltak be.

A *Conscriptio Animarum* eredeti ívei mellett a szolnoki levéltárban részben megtalálhatóak a *Conscriptio Animarum* eredményeit összesítő jelentések is (1773, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 90). Az összesítők tartalmazzák a fenti adatok összesen számait, viszonylag pontosan. Jelentősebb eltérés az általunk számított és a közölt adatok között csak az 1778-as évben van, amikor láthatólag külön írták össze a „protestánsokat” és a katolikusokat, és ez utóbbi jelentés már nem volt fellelhető. Így az 1778-as év elemzésekor a katolikus népesség hiányzik. A fentiek figyelembevételével az összesítők adatait a népességszámra vonatkozóan kisebb megszorításokkal elfogadhatjuk. Érdeemes megjegyezni, hogy az 1761-es nemesi listán szereplő nevek nagy része fellelhető az 1773-as *Conscriptio Animarum* elvileg nem-nemes személyei között, ami arra utal, hogy a *redemptus* halasi közösségben a nemesi előjog nem jelenthetett komoly társadalmi és státuszbeli különbséget (a nemesi listát közli *Nagy Szeder, 1923: 57*).

A népösszeírási összesítő adatok mellett e forrástípusban viszonylag részletes táblázatot közölnek a „lelkek” számának növekedésére és csökkenésére, illetve kor szerint a házasságra, azaz a népmozgalomra vonatkozóan vallási, illetve a fenti háztartási kategóriák szerinti bontásban is. A táblázat forrása egyértelműen az összeírás szempontjai szerint is vezetett anyakönyv lehetett. A táblázatban szereplő adatok több évben jelentősen eltérnek az eredeti anyakönyvből kiírt népmozgalmi számoktól (főképp a keresztelesek száma akár 30–40 fővel

is). A nagyobb különbségek nem tűnnek szisztematikusnak és a fenti 12 évből nyolc esetben az adatok igen közel állnak egymáshoz, ami arra utal, hogy számolási hibákról, elírásokról van szó, és nem pedig az evangélikusok fel nem tárt anyakönyvi adatainak figyelembevételéről vagy más regisztrációs problémákról. Ez utóbbi felekezethez tartozó személyek száma igen alacsony, illetve más forrásokban sem utalnak rájuk. Ez a hibaforrás így szinte kizárható (a forrástípusról lásd *Dányi, 1993; Őri, 1994*).

A 19. század elejére vonatkozóan sikerült összegyűjteni a kerületi protocollum alapján a nem-nemes összeírásokról készült jelentéseket 1810 és 1845 között, miután az eredeti összeíró ívek elpusztultak. Összesen 19 évre van adatunk. A forrás elemzésekor fontos felhívni a figyelmet arra, hogy bizonyos időpontokban teljes rectifikációt kér a Helytartótanács, amelyet Halason valószínűleg nem hajtanak végre (1813). Ugyancsak fontos hangsúlyozni, hogy az elkészülés ideje eleinte változó, de később kialakul egy október-decemberi leadási időpont, amely csak a harmincas években változik meg újra. Az összeírást egy számlálóbiztos, a jegyző és a városi tanács egy tagja végzi el. Az összeírásokat 1836-tól az adóösszeírással együtt állítják össze, és ekkora tehető ez egyedi városi jelentések megszűnése is. Ettől az időponttól csak összevont több városra kiterjedő táblákat találunk.

Az összeírás személyi szintű A-típusú tábláinak megrendelése alapján következtetni lehet arra, hogy az összeírást az adott évben újból elvégezték vagy csak az előző évit "javították". Úgy tűnik Halason 1810 után, talán csak 1816-ban végezték el az összeírást újból, miután összesen 2–3000 A-típusú táblát rendeltek évente az egész kerületre vonatkozóan (1818: 3000, 1820: 3590, 1834: 1500). Ez alapján feltételezhetjük, hogy az egyedi értékek nehezen fogadhatók el "pontos" népességszám adatként, illetve azt is, hogy a javítások esetleges dinamikája miatt a trendek is elcsúsznak a tényleges változásokhoz képest. Az azonban kitűnik, hogy a pontatlanságok nem lehettek túl nagyok, miután a keresztelési, temetési görbékhez meglehetősen jól illeszkednek a népességszám adatok. Ugyanez az értékelés mondható el a Nagy Szeder István által közölt 1850-es népszámlálási adatra vonatkozóan is, amelyet szintén felhasználtam (*Nagy Szeder, 1935: 120*).

A statisztikai korra vonatkozóan az első halasi összeírás az 1869-es népszámlálás, amely házankénti íveit sikerült feltárni. A század utolsó két évtizedére vonatkozóan elsősorban a publikált adatokra támaszkodtam az elemzés során. A közzétett adatokon túlmenően a Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási archívumában fellelhető volt Kiskunhalasra az 1890-es, illetve az 1900-as népszámlálás „demográfiai egybevetések” című táblái, amely források igen értékesnek bizonyultak. Egyrészt születési évek szerint megtalálhatóak voltak a koréves létszámok felekezetenkénti bontásban, illetve kigyűjthetőek voltak ugyanezen kettős dimenzió szerint a családi állapotra, az írni-olvasni tudásra, a háztulajdonlásra és a földbirtoklásra vonatkozó adatok is. Ezen hallatlan becses forrás tehát nemcsak felekezeti korszpecifikus demográfiai arányszámok megállapítását tette lehetővé a korcsoport létszámoknak a népmozgalmi adatokkal való összekapcsolás révén, hanem betekintést engedett szociológiai szempontból rendkívül fontos jellemzők kor szerinti alakulásába is. Ezen elemzés során felállítha-

tóak voltak felekezetek szerinti hipotetikus kohorszok, amelyek az adott év keresztmetszeti adatai alapján képeznek egy fiktív kohorszot.

Összefoglalóan tehát Kiskunhalasra nemcsak hosszú távú népmozgalmi adatsorok állíthatók fel az anyakönyvi adatok alapján, hanem viszonylag jó, vagy pontosabb fogalmazással legalább tendenciájában hasznos adatokkal rendelkezünk a népesség számára és belső szerkezetére vonatkozóan is. Így a népességszám és a természetes szaporulat összevetéséből hozzávetőlegesen meg lehet becsülni a vándorlási különbözeteket is, amely minden esetben komoly nehézség az alábbihoz hasonló monografikus elemzésekben.

Az összehasonlítási célra kijelölt két város esetében a fellelhető összeírások teljes körű feltárása nem történt meg. Tapolcára vonatkozóan előkerült két Status Animarum összeírás az 1749-es és az 1771-es évre, amely összeírások háztartásonkénti bontásban megadják nemcsak a háztartásfők neveit, hanem a kapcsolat módjának megadásával felsorolják a további háztartástagokat. E forrást különösen értékesé teszi, szemben például a halasi Conscriptio Animarum táblákkal, a koradatok közzététele, amelyek segítségével így felrajzolhatóak a háztartáson belüli státusz és a kor összefüggései a keresztmetszeti adatok alapján. Kecskemét esetében az 1900-as népszámlálás „demográfiai egybevetések” című tábláit sikerült feldolgozni, amely adatok a fentebb említett felekezeti hipotetikus kohorsz elemzésre adtak módot. Így mód nyílt a Kiskunhalas esetében megfogalmazódó felekezeti hipotézisek ellenőrzésére.

3.4. A kronológia történeti forrásai

A népesedési szempontból fontos környezeti, éghajlati, közegészségügy és népesedési események kronológiáját több helyi és nem helyi forrásból gyűjtöttem ki. Ezen források közül kiemelkedő fontosságú volt három 19. század eleji helytörténeti forrás. Tooth János, a város harmadik jegyzője 1808-ban adta közre a „Halasi Krónikát”, amely mű leginkább az 1723-tól vezetett „Protocollumra” támaszkodott (*Nagy Szeder, 1923: 279–80.*). E jegyzőkönyv alapján viszonylag részletes adataink vannak 1796-ig a város „nevezetesebb” eseményeiről. Tooth János ezt a hivatali „kollektív emlékezetet” egészítette ki 1796-tól saját részletes feljegyzéseivel, amelyekben már bőven ír a szárazságokról és éghajlati viszontagságokról. Ugyanezen szerző 1823-ra elkészíti a református gyülekezet „históriáját” is, amely tulajdonképpen a fenti történet átírása és kiegészítése a helyi reformátusság szemszögéből. Ez utóbbi történet, amelyet kiegészít a már említett anyakönyv történet is, viszonylag bő emlékezeti adatokkal szolgál a gyülekezet létrejöttéről, a fontosabb népesedési eseményekről, a katolikusok betelepüléséről, az iskoláztatásról, illetve a 19. század eleji éghajlati és közvetve a termelési viszonyokról (*Nagy Szeder, 1923*).

Tooth János munkáit megelőzi Tormássy (Tormássi) Jánosnak, református lelkésznek, egyházi főjegyzőnek majd püspöknek az 1801-es keltezésű gyülekezet története. Tormássy igen hosszú ideig szolgált Halason, hiszen 1777-től egészen 1814-ben bekövetkezett haláláig

itt tevékenykedett, és ezalatt írta ezen néhol erős visszafogottságról és a kollektív emlékezetet forrásokkal felülbíró munkáját. Tormássy szintén messze túllépett a gyülekezet történetén és tulajdonképpen Halas történetét írt. Az általa is képzett kollektív emlékezetben részben összeolvadt Halas, a kunok és a református gyülekezet története. Mindhárom forrást közölte Nagy Szeder István és forrásértéküket tekintve jó leírást ad Szakál és Ö Kovács (*Nagy Szeder, 1923; Ö Kovács – Szakál, 2000*). Megjegyzendő, hogy ezeket a forrásokat jól egészítené ki Peterka József orvos 1822-es topográfiai és statisztikai leírása, amely mind a mai napig kiadatlan és e dolgozathoz sem sikerült feldolgozni. Ifj. Palugyai Imre leíró földrajzi és leíró statisztikai munkája a Jász-Kun Kerületekről és azon belül Halasról használta Peterka adatait, hiszen tőle igen részletes orvosi megjegyzéseket közöl, bő statisztikai adatokkal a 1800-as évek elejére (*Palugyai, 1854: 78.*).

IV. KÖRNYEZETI ADOTTSÁGOK ÉS A KÖZIGAZGATÁSI VÁLTOZÁSOK

Kiskunhalas környezete a török hódoltság ideje alatt az alföldi területekhez hasonlóan jelentősen megváltozott. Egy kisebb falvakkal körülvett alapjában állattenyésztő mezőváros a 17. század végére egy jobbára lakatlan, nagy határterülettel rendelkező településsé alakult át, amely már a korabeli megfigyelők szerint is nagy népesedési potenciállal rendelkezett (*Hatházi, 2000: 190–214.*). A Pentz-féle 1699-es összeírás szövegében erről így írnak:

„Lakott hely, Kecskemét és Szeged hat-hat mérföldre fekszik, talaja homokos, de nem termékeny föld. A környező pusztákról mint Harka, Fejértó, Füzes éllelmezi magát... Van itt egy fél órányi hosszú állóvíz, melyben keszeget, compót és hasonlókat fognak. A nagy vonulások, hasonlóképpen az utolsó háború miatt, amikor a betört tatárok és törökök elhurcolták, valamennyi állatot, elszegényedtek. Most azonban élvezik a béke gyümölcseit. A hely [további, erősebb] népesedésében nem lehet kételkedni” (*Szakály, 2000: 330; Nagy Szeder, 1923: 48–49.*)

A nagy, s mind a mai napig emlegetett 112 000 kataszteri holdnyi határterület véglegesen és rendkívül hosszas határviták után a 18. század második felében kerül Halas tulajdonába, amely terület a második világháború utáni közigazgatási rendezésig szinte háborítatlan marad (huszadik századi megnevezésekkel: Alsó- és Felsőszállás, Göbolyjárás, Inoka-Kistelek, Öregszőlők, Debeák-Szarkás, Pirtó, Felsőkistelek, Eresztő, Rekettye, Karapály, Fehértó, Balota, Füzes, Zsana, Tajó, Bodoglár). Kiskunhalas városa tehát nemcsak egy jól körülhatárolható mezőváros majd rendezett tanácsú város, hanem egy egyközpontú, árutermelő agrárkomplexum, amely a 17. századtól szállástelkes, tanyás rendszerként fejlődött (*Gszelmann, 1990*).

A hatalmas kiterjedésű határ, amely alkalmas volt nagyobb népesség felszívására, nem tekinthető a török hódoltság során lezajlott elnéptelenedés egyszerű következményének. A később rögzülő határt, a jelentősebb állattenyésztés miatt láthatóan már a 17. század során tudatosan használták, sőt e területet, mint azt már a bevezetőben is említettük, védeni is próbálták (*Szakály, 2000: 328–360.*). Tehát a hódoltság során bekövetkezett település-földrajzi változások, az elnéptelenedés csak részben magyarázzák Halas tanyás rendszerként való fejlődését (*Erdei, 1976: 209–220.*). E rendszer kialakulásában ugyanis jelentős szerepet kapott az állatok (ökör, juh, marha, ló) iránt egészen a 19. század elejéig megmutatkozó nagyfokú kereslet, illetve a 18. század közepétől létrejövő szabadparaszti, jegyzett tőkén alapuló kollektív földtulajdonlás (lásd később az 5.3. c) fejezetet).

A terület kis része volt alkalmas szántóföldi termelésre. A 19. század második feléig leginkább homok és mocsár határozta meg a vidéket. A Halast körülvevő tó és mocsár rendszer (Halas, Sóstó, Pirtó, Fehértó stb.) eleve alkalmatlan volt szántóföldi termelésre, illetve ezek lecsapolása és csatornázása, és az így létrejövő talaj hasznosítása csak a 19. század elején kezdődött meg. A homokos talaj esetében a talajvíz és a csapadék hiánya, a sok napfény, az állandó szél és az erős kisugárzás nehezítette a szántóföldi termelést, illetve a fennmaradó réti talaj is csak korlátozottan volt hasznosítható (*Gszelmann, 2000*). Ennek ellenére azt látjuk, hogy a népesség betelepülésével, fejlődésével a szántóföldi termelés aránya igen erősen megnőtt, és a halasiak, illetve a bevándorlók mind nagyobb területeket vettek el az állattenyésztéstől leginkább a délkeleti és nyugati határterületeken. A szőlőtermelés és a nem túl fejlett gyümölcs- és zöldségtermelés, ugyan mindvégig fontos volt, de inkább kiegészítő funkcióval bírt. A szőlőtermesztésre elsősorban a központi település nyugati határa mellett fekvő halasi tó mögötti részt hasznosították, ahová az átjárás gázlókon és kezdetleges hidakon történt (*Bellon, 2000; Hatházi, 2000: 202*).

Kiskunhalas településként nem volt fontos közlekedési csomópont. Egy út haladt át rajta, a Pestet Szabadkával összekötő út. Ennek ellenére a közlekedés a sík terepviszonyok mellett nem igazán ütközhetett akadályba. A halasiak valószínűleg igen gyakran mozogtak, ez egyrészt a nagy határ és a kialakuló tanyás rendszer is megkívánta, miközben az állatok lábón való hajtása is erre utal. A halasiak az állatokat leginkább Kecskemétre, Szegedre, Bajára, Fehérvárra és Szekszárdra hajtották. Országos vásárokat 1804-től tartottak a városban (*Palugyai, 1854: 113*).

A tájféldrajzi adottságok valószínűleg erősen befolyásolták a közegészségügyi és járványügyi helyzetet. A szétterpeszkedő, állattartó és a környékbeli pusztákkal szoros kapcsolatot fenntartó Halas nagyobb járványok esetén nehezen volt izolálható, és a várost körülvevő árok csak inkább szimbolikus határnak volt tekinthető (lásd a pestis elemzését lejjebb). A mocsaras és nyaranta néha kiszáradó terület pedig olyan betegségek fennmaradását is szolgálhatta, amelyek másutt ismeretlenek voltak. Palugyai például 1854-es leírásában sorozatosan visszatér a „váltóláz” makacs fennmaradására. Ugyanő az éghajlatot is „endemice egészségtelemek” tartja (*Palugyai, 1854: 253*).

Valószínűleg a fenti hátrányokat nem igazán kompenzálta az építkezés sem, amely ugyan hasznosított követ (daráskő, terméskő) a házak alapjában vagy a nagyobb középületek esetében, mégis egészen a 19. század közepéig még a vályogház sem vált teljesen általánossá. A korszak elején még gyakori volt a karófalú, azaz a sárral tapasztott ház (*Gszelmann, 1990*). Csak később terjed el a vert és vályogház, amely még a huszadik század elejéig is náddal van befedve. Ezen építkezés nem zárja ki a fertőzést gyakran okozó rágcsálókkal való együttlétet, amely járványveszélyt csak súlyosbította, hogy sokan zsúfolódtak össze egy légtérben, többnyire szoba-konyhás házakban (*Gszelmann, 1990; Palugyai, 1854: 72; lásd még McNeill, 1976*).

Halas tehát a vizsgált időszak elején egy nagy határral bíró település, amely kiindulópontja lesz főképp állattenyésztésre használt határ benépesülésének. Halas mint agrárváros a vizsgált időszak kezdetén egy „frontier” típusú település nagy növekedési potenciállal. Népesedési elemzésünknek így módon e „határhelyzet” és területbőség lehet az egyik legfontosabb szempontja (lásd még *Őri, 2001*).

Az összehasonlítási alapul szolgáló két város Tapolca és Kecskemét más topográfiai és települési jellegzetességekkel bír. Kecskemét esetében több hasonlóság található, és csak néhány ponton tér el jelentősen Halastól. Ökológiai szempontból Halashoz hasonló feltételek között fejlődött, és a szintén tekintélyes határa homokos, mocsaras és legelőként alkalmas réti terület. Ugyancsak állattenyésztő városról van szó, amely a 18. század folyamán az extenzív állattartásból jelentős hasznot húzott. Az állattenyésztés és a szántóföldi termesztés aránya a népesedéssel szintén megváltozik, miközben a halasihoz részben hasonló tanyás fejlődés megy végbe. A felekezeti keveredés, bár éppen az ellenkező arányokkal, éppúgy jellemzője Kecskemétnek, mint Halasnak. Fontos különbség azonban, hogy míg Halas viszonylag kiesik az országos vérkeringésből, addig Kecskemét a forgalmasabb Szegedet Pesttel összekötő út mentén települt. Kecskemét fontos országos piaci központ már a 18. században, és vásáraitra külföldi kereskedők is nagy számban járnak. Halas e piac egyik beszállítója csak. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy míg Halas az elemzett időszakban végig tisztán agrárváros marad, addig a belső társadalmában is tagoltabb Kecskemét e kereteket túllépi, és jelentékeny ipari székhellyé növi ki magát (*Iványosi, 1989, 1991, 1994; Ö Kovács, 1989; Erdei, 1976: 209–220.*).

A különbségek Tapolcával kapcsolatban élesek. A Veszprémi Püspökség uralma alá tartozó Tapolca végvári szerepet töltött be a Balaton északi partján a török megszállás idején. A népesség itt egyértelműen kontinuos volt. A török kiűzése után jelentős számú végvári elemet tartalmazott, akik a katonáskodás során szerzett privilégiumok révén próbáltak a jobbágyi kötöttségek alól felszabadulni. Tapolca "tipikus" Balatontól északra fekvő dunántúli mezőváros, amely a környékbeli falvak kézművesipari szolgáltatóhelye, azaz az agrártermelés mellett helyi igényeket kielégítő kézműveseknek is nagyobb számban otthont adott. Emellett homogén katolikus kisváros, ahova csak a 19. század második harmadában költöztek be zsidók nem túl nagy számban. Ökológiai szempontból is jelentősen eltér az alföldi agrárvárosoktól, nem síkvidéki, nagy határral bíró település, hanem dombok közé ékelődő Balaton felvidéki terület, amely szántóföldi termeléssel és szőlőtermeléssel foglalkozik (*Kovacsics, 1988*).

V. KISKUNHALAS NÉPESEDÉSTÖRTÉNETE, 1679–1914

5.1. Népesedéstörténeti korszakhatárok

Az 1699-es Pentz-féle összeírás viszonylag lakatlan határt és mindösszesen 93 gazdacsaládot talál Halason. Még a 18. század elején Bél Mátyás is úgy ír a halasi határról, mint ahol csak hatalmas homokos terület van:

„Több stádiumnyi távolságon semmi mást nem láttunk, mint vetésre és legeltetésre alkalmatlan futóhomokot, mely véget nem érő dombokat púpozott fel. Erdőnek messze földön híre-hamva sincs, hanem az egész vidék hatalmas földtengerként terül el” (idézi Hatházi, 2000: 196).

Jó kétszáz évvel később Erdei már egy több mint harmincezer főt számláló várost és szinte egy teljes egészében benépesült halasi határt lát, ahol „túlfejlődött” halasi nagygazda vagy bevándorlók, „kinnlakó idegenek” által alapított kertgazdasági tanyák váltogatják egymást (Erdei, 1976: 218–220.). Az utóbbi leírásban nemcsak a benépesülés ténye az érdekes, hanem a felosztás is a dinamikus idegenek, és a „makacs”, konzervatív kun-református gazdák között. Úgy tűnik, az Erdei Ferenc elé táruló „keresztmetszeti” kettőség jól tükrözi Halas városában és a kapcsolódó halasi határban lezajló népesedési folyamatok történetileg megszakadó dinamikáját.

Kiskunhalas és a betelepülő halasi határ népességszámának növekedését két stagnáló időszakot követő emelkedő görbével jellemezhetjük a 17. század utolsó harmada és a 20. század első harmada között (I. ábra.) Az első ilyen növekedéses szakasz lineáris jellegű (1745–1850), míg a második, az 1869 utáni legalábbis 1910-ig exponenciális jellegzetességeket mutat. A népességszám az 1745 előtti, és az 1850 és 1869 közötti időszakban pedig stagnál. A korszak egésze során a természetes szaporodás szinte elégséges a népességszám megfigyelt növekedéséhez, bár megjegyzendő, hogy néhány ezer főnyi pozitív vándorlási különbözetet is fel kell tételeznünk. A halasi agrárkomplexum a vizsgált időszakban tehát jobbra önfenntartó növekedés szerint fejlődött, jól mutatva Faragó Tamás „parasztvárosi” modelljét (Faragó, 1993: 195).

Amennyiben a népességszám mellett figyelembe vesszük a népmozgalmi adatok közül a születések, keresztelések, illetve a halálozások, temetések idősorait is, akkor a kirajzolódó négy korszak még élesebben szembetűnik. Az 1739-es év kiáltó halandósági többletű éve után egészen 1849-ig a nyugodt, kiegyensúlyozott növekedés korszaka következik, amelyet csak az árnyékol be, hogy az 1780-as évektől ritmikusan megjelennek, szinte azonos amplitúdójú

halandósági válságok. Ezen növekedéses periódust lezáró 1855-ös, illetve 1849-es év után mind a temetések, mind pedig a keresztelések trendje megváltozik, és csökkenésnek vagyunk tanúi, amely csökkenést az 1870-es évek közepétől felvált egy kéthullámú növekedés a születések számában. A hullámok közötti visszaesés csak részben valóságos, hiszen szerepet játszik benne az egyházi anyakönyvezésről az állami anyakönyvezésre való áttérés adatbeli bizonytalansága. A kilencvenes években jelentkező hullámvölgy ennek figyelembevételével inkább csak egy megtorpanás. Fontos megjegyezni, hogy ezen utóbbi növekedés során a halálozások száma nem követi a születések számának gyors emelkedését. Az 1873-as kolera évtől trendjében stagnál, így adva elsődleges magyarázatot a népességszám exponenciális görbe szerint való növekedésére.

Halas népességfejlődése hosszabb távon néhány szempontból egyedinek tűnik az összehasonlításként választott városok fényében (*II–III. ábra*). Tapolcával összehasonlítva a 18. századi emelkedés 1739 után jóval erőteljesebb, és a század nyolcvanas éveiben jelentkező halandósági válságok ellenére nincs megtorpanás a 19. század elején, és így egységes korszakként kezelhető az 1739 és 1849 közötti időszak. Kecskeméttel ellentétben, ahol a tizenkilencedik század során nem rajzolódik ki nagyobb váltás az 1873-as kolera utáni temetésszámokban mutatkozó megtorpanást majd esést leszámítva, a népesedési korszakhatárok egyértelműek. Halas népesedési korszakhatárai tehát más pontokon térnek el a Tapolca, illetve Kecskemét esetében megfigyelhető fejlődési szakaszoktól. Tapolcától elkülöníti a tizenkilencedik század eleji töretlen növekedés a jelentkező halandósági válságok ellenére, míg Kecskeméttől leginkább a tizenkilencedik század közepi visszaesés választja el. Ez utóbbi már csak azért is meglepő, mert Kecskeméten a megelőző kor halandósági válságai rendszeresebbek és meghatározóbbak. Az összehasonlítás így arra utalhat, hogy Tapolca és Halas igazi kisvárosként nem élvez nagyobb bevándorlást, míg a halálozások tekintetében a század második harmadáig „igazibb” városként viselkedő Kecskeméten nem jelentkezik a haladósági többletek hatása az esetleges bevándorlás következtében. A lehetséges magyarázatok azonban a pusztai számbeli egyenlegeken túlmenően valószínűleg társadalmiak, ezért érdemes részletesebben megvizsgálni az egyes korszakokat.

5.2. „Zűrzavaros és nyomorúságos idők”, 1679–1739

Halas népességfejlődése 1679 és 1739 között igen komoly feszültségektől terhes (*IV. ábra*). Az anyakönyvezés kezdete rögtön egy nagyobb halandósági krízissel esett egybe, mégpedig egy pestisjárvánnyal, amely a 17. század végén átlagos 50–60 temetésnek a négyszeresét eredményezte. Rövid távon ez nem hatott jelentősebben a keresztelések számára, bár úgy tűnik a halállal felbomlott házasságokat követő 1–3 éves újrarázódási hullám a keresztelések számát mégis viszonylag magas szinten tartotta. A nyolcvanas évek közepétől megfigyelhető apály részben a megelőző válság következményeként könyvelhető el, bár a háborús időszak-

nak köszönhető népességmozgásnak és a tartós bizonytalansággal összefüggő alulregisztrációnak is szerepe lehetett. Az 1690-es évek egyenletesebb képet mutatnak, és egy későbbi nekilendülés alapjai látszanak körvonalazódni a keresztelesek felfutása alapján, vagy másképpen, a háborús évek miatt időlegesen elvándorló népesség visszatér, és újból birtokba veszi a korábban már belakott területet. A Pentz-féle összeírás szavaival a halasiak élvezni kezdik a „béke gyümölcseit” (Nagy Szeder, 1923: 49).

Ez az esetleges felfelé kapaszkodás törik meg 1703-ban, mikor egy gyenge halandósági krízis bontakozik ki. Ez nem hozható összefüggésbe az ez évi háborús eseményekkel, hiszen a halandósági többlet a nyári hónapok eredménye, míg csak októberben kerül sor ütközetre a kuruc és a Szegedről érkező rác-magyar csapatok között. Ez a kisebb válság nem igen hat a későbbi demográfiai folyamatokra, bár ezt igazolni igen nehéz, hiszen 1705-ben tulajdonképpen megszakad az anyakönyvezés.

Az 1711-ig tartó regisztrációs szünet alatt következik be egy rendkívül súlyos pestisjárvány 1709-ben, amely egyes egykorú feljegyzések szerint 1300 főt is elpusztíthatott. Ez a népesség szinte egészét érintő válság súlyosságában messze meghaladja az 1679. évit, és következményei a tízes és húszas évek stagnálásában is megmutatkozhatnak. A tízes évek végétől kisebb fellendülés jelei látszanak, a keresztelesek, a temetések és a házasságok száma egyenletes emelkedést mutat egészen az 1739-es utolsó nagy magyarországi pestisjárványig. Az 1709-es halandósági krízis mellett ez a legnagyobb válság a vizsgált két és negyed évszázadban.

Az anyakönyv tanúsága szerint ebben az évben összesen 956 fő hal meg és többségük néhány hónap leforgása alatt (május és szeptember között). A válságot súlyosbíthatta, hogy az 1738-as előzetes figyelmeztetések ellenére a halasi reformátusok nem voltak elővigyázatosak és a kiskun kapitány utasításait nem igen tartották be. Egy kunszentmiklósi levél névtelen szerzője 1739 májusában a következőképpen ír a nyakas, az eleve elrendelés fatalista értelmezését valló reformátusokról:

„A felséges Locumtenentiale Consilium [Helytartó Tanács] igen panaszolkodik édgy ...levelibe, hogy az reformátusok, avagy a mint parasztul szólnak a kálvinisták semmit el nem hagynak az halotti ceremóniákból, hanem nagy társalkodások vagy az egészségeseknek az pestises emberekkel....azért Tts Adminsitrator Podradtszky György úr tselekedné megintvén mind Predikátorokat, mind közrendit a Reformátusoknak, hogy az eleve elválasztás kárhuzatos vélekedése alatt a társalkodásokban való vakmerőség-től magokat szüntessék, Tort, Vendégséget és halotti több pompás Ceremóniákat hadgyanak el. Ennek okáért pedig Strásák állittasanak. Ha penig megátalkodva ezen jó intéseknek ellene járna, elsőbb az ilyen engedetlenek megfogattassanak, és példás büntetéssel másoknak rettentésére büntettessenek, vagy felakasztással vagy lövöldözéssel is” (Nagy Szeder, 1923: 75–76.).

Valószínűleg komoly gondok voltak a mozgást korlátozó határvonalak fenntartása körül is a főképp állattenyésztésből élő, és igen sokat mozgó közösségek esetében. Podratzky György jászkun főkapitány többszörösen is az elkülönülés szigorú megtartását parancsolja 1739 májusában:

„Kois katonát rendelem, hogy mindenkor czirkáljon az Districtust és jól vigyázzon. Isákiaktól és kecskeméthy pusztákon lévő Kecskeméthy emberektől őrizkedjenek az Halasiak, Dorozsmaiak és Üllésiek, nem különben Fülöp- és Szabadszállásiak, és Kun-Sz.-Miklósiak” (Nagy Szeder, 1923: 75).

Pár nappal később pedig így rendelkezik:

„Emellett Halas, Ülés és Dorosma maga helységeit környül árkolja, hogy titkon a rossz ember magát be ne lopja” (Nagy Szeder, 1923: 77).

Úgy tűnik az isteni csapásként értelmezett válság politikai felsőbbbségek által képviselt morális következményeit sem vállalták a halasiak. A morális rend gondja helyett a helyreállítás mindennapi gondjaival voltak elfoglalva, a világi előrehaladásban látva az isteni gondviselést. Mint azt a kiskun kapitány novemberi körrendelete állítja, figyelmen kívül hagyják a hetedik napra vonatkozó parancsolatot, és csak *„dolgoznak, járnak kelnek, foglalatoskodnak”* (Nagy Szeder, 1923: 79).

Az erkölcsi megtisztuláson, a morális rend helyreállításán könnyen túllépő halasiak gyorsan újra is házasodnak, és már 1739 novemberében 36 új frigy kötött, amely újrarázódási hullám tartott a következő év novemberéig. A gyors lakodalmakról valószínűleg a muzsikaszó sem hiányzott, amennyiben a fenti körlevél tiltása azt tanúsíthatja (Nagy Szeder, *uo.*). Megjegyzendő, hogy a halandósági változásokra való gyors házasodási reakció az egész korszakra jellemző. A felbomlott családok helyén újabbak jönnek létre, illetve a halálozások számának csökkenése mintha megjelenne a házasodási kedvben is. A gyermekáldásban sincs nagy visszaesés, 1740 áprilisától a korábbi évek rendje látszik visszatérni.

A pestis az egész népességet érinti, bár mint azt Őri Péter mezőkövesdi kutatásai mutatják, a nem csecsemő gyermekeket mintha egy kicsit gyakrabban látogatná meg a fekete halál (Őri, 1999). A halasi 1739-es pestis esetében egy korabeli feljegyzés szerint, az akkor regisztrált 808 áldozat közül 184 felnőtt férfi, 102 felnőtt asszony, míg 522 serdületlen gyermek (Nagy Szeder, 1923: 80.). Egy másik feljegyzés, amely 591 halotról tud, összesen 72 adófizető gazdát, 61 húsz év feletti fiút, 4 zsellért, 63 feleséget számol össze 205 leánnyal és 186 „kisebb” fiúval szemben. A korszerkezeten túlmenően érdemes felfigyelni a halottak közötti férfitöbbletre is, amely egyszerre lehet regisztrációs felülreprezentáltság és valóságos egyensúlytalanság is. Mindkét magyarázat azonban a férfiak aktívabb szerepére, esetleges nagyobb térbeli mobilitására utal.

A pestis a rövid távú demográfiai folyamatokra, mint pl. a házasodásra közvetlenül is hat, ám mintha lenne egy késleltetett hatás is. Úgy tíz évvel a válság után mind a keresztelések, mind a temetések, mind a házasságok száma visszaesik. Úgy tűnik, ekkor érzi meg a közösség a fiatalabb gyermekek járvány következtében bekövetkező halálát. A pestis során megtizedelt korcsoportok a későbbiekben kevesebb házasságot kötnek, amely kiesés csökkenti a születések számát, és a magas csecsemőhalandóság következtében így komolyabban visszaeshet a temetések száma.

Ezen hatások ellenére mégis úgy fogalmazhatunk, hogy e korszakban a halasi közösség nagyon gyorsan felépül a szörnyű pusztításból, illetve mikorra újból életre kapna a következő nagyobb járvány ismételten bőven szed áldozatokat. Egyenleg szintjén ez úgy fogalmazódik meg, hogy a nem járványos időszakok pozitív természetes szaporulatát egy az egyben elviszik a pestises évek halandósági többletei. Sőt, mintha ennél egy kicsit nagyobb lenne a pusztítás, és a korszak egyenlege -233 fő, szinte teljes egészében illeszkedve a kor bizonytalan népességszámaira illesztett lineáris trendet (IV. ábra).

A korszak demográfiai trendjeinek értelmezése során könnyedén adódik a nagy nyomású, pozitív fékeken alapuló malthusi rendszer gondolata. Magas halandóság és magas termékenység, amelyek összességében stagnáló népességszámot jelentenek. Harmincévenként nagy halandósági krízisek rázzák meg a település lakóit, amelyek halandósága elviszi a nem pestises évek teljes természetes szaporulatát. Mintha a hihetetlen regenerációs képességet (túlnépesedési hajlandóságot) pozitív fékek billentenék helyre. Livi-Bacci szavaival:

„Demográfiai szempontból a régi rendszerű társadalom korlátozott hatásfokú volt: még egy viszonylag alacsony növekedési szint fenntartásához is igen nagy mennyiségű fűtőanyagra (születések) volt szükség, és rengeteg energia ment veszendőbe (halálozások). A régi demográfiai rendszer rossz hatásfokkal működött, ugyanakkor alapvető jellemzője volt a rend hiánya is [többek között a fiatalabb generációk nem éltek túl szüleiük kellő arányban, gyakori katasztrófák stb.]” (Livi-Bacci, 1999: 128.)

A fenti leírásban nemcsak a megfogalmazás problematikus (az ember mint fűtőanyag), hanem történetileg is nehezen illeszthető Halasra. Először is a harmincévenként visszatérő pestis nincs igazából összefüggésben az itteni emberek tevékenységével, szaporodásával. A pestis a „mikrobák” történetéhez tartozik, amely történeti folyamat meglehetősen autonóm, és kapcsolódása az emberek szociális történelméhez esetleges, illetve külsődleges. Ahogy csak leírni tudjuk a harmincévenkénti pusztítást éppúgy nem tudjuk igazán, miért tűnik el oly hirtelen Európából 400 évnyi ittlét után (McNeill, 1976). A fenti esetben a pestis pusztítását csak növelték bizonyos szociális körülmények (állattenyésztés, nagyfokú mobilitás, relatív szegénység, felekezeti doktrínák stb.), de nem magyarázzák meg azt.

Másrészt Halason a földbőség, és a szinte lakatlanná vált nagy határ semmi esetre sem tette szükségessé a rendszerszerű korrekciót, sőt valószínűleg az összefüggés az ellenkező irányban működött. A nagyobb fokú jólétet gátolta a családok szétesése, a munkák nem megfelelő rendben való elvégzése, a karantén és a lelki sokkhatás. A malthusiánus, rendszerszerű megfogalmazással szemben valószínűleg pontosabb az az egyszerű történeti megállapítás, hogy – a korabeli források állandó fordulatával – „zűrzavaros, nyomorúságos időket” éltek a halasiak.

a) Küzdelem a morális rendért

A korszakra jellemző nagy halandósági katasztrófákat a korabeli szövegekben a morális rend sérelmeként értelmezték. A pestis csapása elleni védekezés gyakorlati formáin túlmenően a korabeli kerületi utasításokban minduntalan felhívják keresztényi kötelességek megtartására (vasárnapi böjtölés, az ünnepek megtartása stb.), illetve a tragédiát gyakran az Úr haragjának tudják be, amelyre a bűnnel szembeni küzdelem lehet a megfelelő válasz. Földváry, a kiskun kapitány csalódottan írja 1741-es körrendeletében, hogy:

„Senki nintsen, sőt úgy látjuk mennél inkább ostroztatunk Istentől, annál inkább Farahoval az bűnnek sárjában fetrengve az Úrnak bosszúságára élünk” (Nagy Szeder, 1923: 78–79.).

A kiszolgáltatottság eme időszakában érezhetően komoly törekvés figyelhető meg a világi és egyházi felsőbbiségek részéről, hogy a morális rendet fenntartsák. E küzdelemnek egyik elsődleges terepe lehetett a házassággal kapcsolatos vétkek büntetése és kezelése különösen olyan református közösségek esetében, mint a halasi eklézsia. Sőt a kirajzolódó meglehetősen brutális és az érzelmeket erősen fojtó patriarchális rend szerepet játszhatott abban a gyors "regenerálódási" képességben is, amely a korszak népesedési viszonyait tükrözi.

A normatív rend és a népesedési korszakhatár közötti összefüggést jól mutatja az a forrásbeli sajátosság, hogy az anyakönyvi penitencia-bejegyzések mind tartalmukat, mind pedig formájukat tekintve megváltoznak az 1740-es években az első anyakönyv bezárásakor és a második megnyitásakor. A beírások tartalmát és formáját tekintve a két anyakönyv alapján elválaszthatjuk az 1739 előtti és utáni korszakot (2. Függelék). Míg a második csak listázza a büntetéseket, addig az első anyakönyvbe jobbra szöveges formában, kereszt aláírással megerősítve főképp olyan nyilatkozatokat jegyeztek fel, amelyben a férj visszafogadja a máskülönben már a világi hatóságok által megbüntetett házasság feleséget. A férj ígéri a békességes visszafogadást, míg a feleség halál, deres, kipacalozás, azaz brutális és nyilvános kiveretés, illetve a száműzetés terhe mellett ígéri, hogy többet nem paráználkodik. Erre a máskülönben a

protestáns teológia paradox házasság értelmezéséből is következő ambivalens magatartásra⁶, szép példa Antal Judit esete, akinek a férje, Csizmadia Miklós a következő szöveget hitelesítette keresztvonásával:

1720 feb. 2

Halason lakó Dobrogi Csizmadia Miklós Felesége Antal Judit, minek utána Istennek az törvénye ellen magát paráznaságnak vétkébe ejtette volna, és mind az két Forumon érdemlet convictiones...disciplinán által ment volna, és életét megtartatott volna, végre Férjével is szükséges és utakon és módokon reconciliáltván, tett ilyen fogadást önként és kényszerítés nélkül, hogy ha ő többé ujjobban el fordítaná elméjét és magát paráznaságok vétkében ejtené, ottan dolga ki világosodván, és comperta rei veritate convicváltván, három napnál tovább élete ne maradjon, hanem az ő tulajdon szájából kijött ítélet szerint meg is ölettessék, és grátiája ne lehessen. Említett Férje is pedig fogadgya, hogy elmulasztását soha, csak maga okot reá ne adgyon szemére nem hánya, hanem mint illik igaz Férjhez jó gondviselője léssen, kirül adták mindketten kezek kereszt vonását. jelen lévén visitatios alkalmatossággal Tiszt. Kecskeméti Péter, ezenSeniora és tiszteletes Kecskeméti János Ur ugy helyünkbeli tanito Tiszt Dömsödi Sámuel, az akkori főbíró.....

Csizmadia Miklos keze körösztvonása

Ugyanígy a brutális fenyegetés olvasható ki az alábbi, tíz évvel korábbi bejegyzésből:

1710 június 28 Halason lakó Néma Istvánné és Jánossi Istvánné avagy : Gorbene: mindketten esvén másodszeri czégéres paráznaságban; életek megtartott ajánlván magokat ezután nemes életre és önként kötelezték arra magokat, hogy ennek utánna, ha vagy Némáné, vagy Görbéné akár melyik közölük esnének többször paráznaságnak vétkében, minden egyéb emberek, törvéntevő rendekk tartása, és törvények folytatása nélkül adattassék a vétkes személy hohér fegyverire, és soha nekik életre gratia ne adattassék, melynek erősségére saját kezek kereszt vonását is ide tettek, akkori Fő Bíró Esküitt személyek Darányi János, Szabó János uramiék előtt Halason

⁶ Összefoglalóan úgy fogalmazhatunk, hogy teológiai téren és a kívánatos társadalmi rend szempontjából a házasságtörés igen komoly problémát, zavart jelentett, hiszen egyrészt kiemelt bűn volt, és így ellehetetlenítette a „jó” házaseletet, másrészt még a házasságtörés sem szolgáltatott biztos morális alapot a házasság felbontására, a „vétkes fél” felszabadítására, hiszen az elküldés vagy a válás is bűnre, újabb „házasságtörésre” sarkallt. Morális szempontból csak a házasságtörés esetén kirótt halálbüntetés jelentett „tisztá” megoldást, hiszen a vétkes fél egyrészt elnyerte méltó büntetését, másrészt pedig a halál egyértelműen felbontotta a házasságot. Amennyiben nincs halálbüntetés a problémát igen nehéz megoldani, hiszen vagy a válást kell engedélyezni, vagy pedig köztes megoldásokat kell keresni (Melegh, 2000).

Néma Istvánné keze keresztvonása

Görbéné keze keresztvonása

Az egyes esetek vizsgálatakor rögtön feltűnik, hogy a "vétkesek" az 1739-es pestist megelőző korszakban elsősorban a házas nők. A férfiak, ha feltűnnek, akkor is általában mint a feleség oltalmazói kerülnek elő, és kezdetben szinte soha, és csak a század második felében fordulnak elő "bűnösként". A második anyakönyv kezdetéig, azaz 1744-ig a 94 bejegyzésből jó, ha egy tucatban említődnek meg férfi "vétkezők", és csak néhányban kerül sor a férj hivatalos visszafogadási aktusára. Ezen jelenség egyrészt magyarázatul szolgálhat, ha a házasságtörések és paráznságok főképp gyülekezeten kívüliekkel történt (katonák stb.), akikkel kapcsolatban nem volt szükség gyülekezeti ítéletre. Másrészt arra utalhat, és ez a valószínűbb magyarázat, hogy az adott közösség, lelkész, egyházi hatóság csak a házas nő "paráznságát" tartotta kiemelt problémának, csak ezt volt hajlandó megjeleníteni. illetve csak azt tette hivatalos aktus tárgyává.

A megítélési és eljárási egyensúlytalanságot mutatja, hogy a nők helyzete a kirótt büntetések vagy a beígért fenyegetések szintjén is sanyarúbb volt, hiszen míg esetükben általában halált vagy kegyetlen verést helyeztek kilátásba, addig férfitársaik vagy csak fogadkoztak, vagy a verbálisan enyhébbnek tűnő "törvény szerint" való bánásmóddal kellett, hogy számoljanak. Esetükben fel sem merült a részletes testi fenyítés, szemben például Simon Gergelynével, aki ha újra "...paráznságok vétkeiben ejti magát, ő néki soha többé gráciája ne lehessen, hanem vagy fegyver által fogyatassék el élete vagy a Deresben való kegyetlen nagy kínoztatás után ki pacaloztassék és veretessék úgy ahogy az Halasi határban.... többé maradása és lakása ne lehessen...".

A fenti eljárásmód több szempontból csak a fenyegetésen alapuló kontroll kiépítésére tett kísérlet és a fenyegetést nem váltják be. Feltűnő ugyanis, hogy a többszöri paráznság vétkebe eső nők, legalábbis az anyakönyv bejegyzései szerint minduntalan „megússzák” a számukra kilátásba helyezett halálbüntetést, és a férj a fogadkozás ellenére újból "kegyelmébe fogadja" vétkező házastársát, akinek az aláírt szöveg szerint maga fölött kellett volna ítélnie. Így paráználkodhatott többször is Vajda Jánosné, akiről a következő bejegyzéseket találjuk az anyakönyvben:

1719 június 20

Minek utána Halasi Vajda Jánosné és Molnár Andrásné ugyan azon egy legénnyel és egy alkalmatossággal paráznság vétkeiben esnek kiket is minthogy Férjeik mind gráciában vették őket, mind külső mind belső fórumokon abszolváttattnak, kiki fogadgyák, hogy ennek utána Istenes jámbor életben foglallyák magokat, sőt ha azon vétkekre vissza térnének, tehát ennek utánna, vagy fegyverrel végeztetnek, vagy az de-

resben való éktelen verettetés után kipacaloztassanak és örökre Városunkból (kitiltassanak)...

Vajda Jánosné keresztvonása férjével együtt

Molnár Andrásné keresztvonása férjével együtt

1721 október 6 Vajda Jánosné 2dszori paráznasága után tött keresztvonása

1728 november 6 Ugyan ezen Vajda Jánosné 3dszori paráznasága után az első Reversalisra és ... penitentára kötelezi magát

Láthatóan tehát a pusztá fenyegetés elégséges volt, és sehol sem került elő olyan adat, amely szerint a vétlen házastárs nem adott volna kegyelmet. A kontroll és a házastárs valószínűleg fontosabb volt, mint a törvényi jóvátétel vagy a morális rend ezúton való helyreállítása.

Ezen ambivalens magatartásban a helyi megfontolásokon, és a paradox teológiai állásponton túlmenően valószínűleg szerepet játszottak a világi felsőbb hatóságok is, amit jól mutat a református kiskun kapitány, Herpay Mihály levele. Ebben arra kéri Patai János református püspököt, hogy Szabó Gergely halasi lakost válassza el halálra ítélt, parázna feleségétől így szabadítva fel a férjet és így mentve meg a feleséget a halálbüntetéstől. Kísérlete a püspök által összehívott lelkészi gyűlés határozata miatt meghiúsul, hiszen az a döntést nem vállalja. A püspök válaszlevelében úgy érvel, hogy bigámiára nem adhat felmentést, és az ügyet visszautalja a világi hatóságnak, bízva annak „bölcös” döntésében.

Az utóbbi esetből kitetsző és a bejegyzésekben is megjelenő hezitálás jól mutatja a morális rend és a „tisztá házasság” diskurzusában rejlő feszültségeket, amely bomlás és változás még egyértelműbbé válik a válságos időszakot követő gyors népességnövekedés korszakában.

5.3. Sokasodás és szaporodás, 1739–1849

Az 1739-es pestis járvány után félévszázadra megszűnnek a periodikusan visszatérő nagy járványok, amelyek addig a közösség népességszámát stagnálásra kárhoztatták (V. ábra). Ettől kezdve Halason a 19. század elejéig a népességszám rendületlenül nőtt. A népesség jelentős részét érintő járványok megszűnte után lineáris növekedésnek indul a keresztelések és temetések száma, mégpedig úgy, hogy a köztük lévő „pozitív” különbség mindvégig megmarad. Első látásra úgy tűnik, hogy a periodikusan visszatérő járványok hiányában annak a pozitív népességszaporulatnak vagyunk a tanúi, amely megvalósult volna a korábbi időszakban, ha a pestis nem harmadolta volna meg a népességet harmincévenként. A népességszám ennél meredekebb ívű emelkedésnek indul, ami azt jelezheti, hogy jelentősebb bevándorlás zajlik.

E folyamatok eredményeképp a népesség 2,5–3 ezer főről 13 ezerre duzzadt, ami évenkénti több mint egy százalékos drámaian gyors növekedést jelent. E növekedés elsődleges forrása a természetes szaporulat lehetett. 1746-ot bázisévül használva 9150 főnyi a természetes szaporulat. Amennyiben elfogadjuk a kiinduló év adóösszeírásokon alapuló népességbecslését, akkor a természetes szaporulat az esetleges kicserélődés mellett körülbelül 1000 fő híján kiadja a teljes növekedést.

A jelentős természetes szaporulatot egészíthette ki az a pozitív vándorlási különbözet, amely főképp a katolikusok 1770-es évekre tehető betelepítéséből eredhetett (*Nagy Szeder, 1923: 129–182.*). Ezt igazolhatja a természetes szaporulat, illetve a *Conscriptio Animarum* jelentésekben szereplő népességszámok összevetése. A népességszám 1769 és 1790 között 2918 fővel nőtt meg, míg a természetes szaporulat mindösszesen 1938 fő volt. A katolikusok betelepítése a népességszám közvetlen megemelésén túl, javíthatta a természetes szaporulat pozitív egyenlegét, hiszen, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a fiatal korösszetételű betelepülők viszonylag korán házasodtak, és így a katolikus nők házas termékenysége magasabb lehetett, mint a törzsökös református asszonyoké.

A házasságok száma szintén növekvő tendenciát mutat, bár megjegyzendő, hogy az 1790-es évek közepétől húszévenként periodikusan megtorpan az emelkedés, és az 1830-as évek közepétől hektikus, ám mégis egyértelmű csökkenés következik be. Ez utóbbi csökkenés esetleg utalhat egy korábbi korosztály kiesésének továbbhúzódó hatására (az első házasság átlagos életkora, mint azt később látni fogjuk, 18 illetve 25 év), ám nem vethető el az a hipotézis sem, hogy a periodikusan visszatérő kisebb, a korábbi korszak kríziseivel össze nem vethető halandósági válságok éreztetik a hatásukat. E hatások különböző korosztályok létszámának csökkentésével az 1830–31-es kolera idejére esetleg kumulált módon fejtik ki a hatásukat.

A korábbi időszakban megfigyelt rövid távú összefüggés a halálozások, illetve a házasságok számának növekedése között ebben a korszakban is felbukkan, bár megjegyzendő, hogy konkrét évek szintjén a kapcsolat leginkább járványok esetében működik (1811-es himlő, 1830–31-es kolera). Jól mutatja a kapcsolat természetének megváltozását az 1790-es szárazság és az 1816-os hideg nyár és éhínség időszaka, amikor a megugró halandóság nem hat a keresztelések számára, illetve mintha késleltetetten fejtené ki a hatását a házasodási kedvben. Az adott időszakban kevesebb házasságot kötnek, míg később, talán az elhalasztott házasságokat pótolandó, megugrik vagy eredeti emelkedő trendjébe lép vissza a házasságok száma. Úgy tűnik tehát, hogy a korszakban még időnként megjelenő élelmezési- vagy agrárválságok másképpen fejtik ki a hatásukat, mint a járványok.

A temetések száma az emelkedő trendvonal mentén az 1739-es pestis után bekövetkező csendes harminc év után érdekes módon egyre nagyobb amplitúdóval leng ki a korszak utolsó hatvan évében. Ez arra utal, hogy az 1849-es és 1855-ös kolera idejéig az adott közösségen belül nem sikerült úrrá lenni a külső körülményeknek való kiszolgáltatottságon, sőt mintha a kudarc egyre komolyabb lenne.

A legérzékenyebb csoport valószínűleg a csecsemők és a 10 év alatti gyermekek, akik a meghaltak korszerkezete szerint a temetettek túlnyomó többségét teszik ki. Az 1760–70-es években (3. tábla) a kisebb halandóságú évek esetében az egy éves, illetve még pontosabban a féléves kor alatt meghalt csecsemők aránya a legnagyobb az összes többi nagyobb korcsoporthoz képest. A nagyobb halandóságú években arányuk kissé visszaszorul az egy évesnél idősebb gyerekhaltak számának megugrása miatt. Tehát e viszonylagos „békés” időszakban a gyerekeket érintő járványok vannak a legnagyobb hatással. Megjegyzendő, hasonló összefüggéseket figyelt meg erre az időszakra vonatkozóan Benda Gyula Keszthely esetében (Benda, 2000).

3. Halas, halottak korösszetétele, 1764 – 1773 (%)

Temetettek	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	Összesen
0	30,23	41,10	42,31	34,18	41,25	22,53	30,00	42,03	41,35	29,48	33,36
1 – 4	24,42	23,29	16,35	42,41	8,75	32,42	37,14	15,94	15,38	44,22	30,31
5 – 9	13,95	6,85	3,85	5,70	10,00	10,99	5,00	2,90	5,77	6,77	7,22
10 – 19	3,49	1,37	3,85	1,27	7,50	7,69	2,86	4,35	4,81	1,20	3,61
20 – 29	4,65	4,11	3,85	1,90	5,00	5,49	2,86	7,25	3,85	1,99	3,69
30 – 39	2,33	2,74	3,85	1,27	1,25	3,30	2,86	5,80	4,81	1,99	2,81
40 – 49	2,33	1,37	1,92	1,27	8,75	1,65	4,29	7,25	3,85	2,79	3,13
50 – 59	1,16	1,37	1,92	1,90	2,50	3,30	1,43	2,90	1,92	1,59	2,00
60 – 69	6,98	6,85	5,77	3,16	5,00	2,75	5,71	2,90	3,85	2,79	4,17
70 – 79	5,81	2,74	9,62	1,90	5,00	2,20	2,85	1,45	7,69	1,59	3,61
80 –	0,00	4,11	0,00	1,90	3,75	1,65	1,43	7,25	2,88	1,59	2,09
Ismeretlen	4,65	4,11	6,73	3,16	1,25	6,04	3,57	0,00	3,85	3,98	4,01
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Esetszám	86	73	104	158	80	182	140	69	104	251	1247

A fenti jellegzetességek a 19. század elején is kimutathatók. Peterka József, kerületi főorvos, abszolút számok szintjén ellenőrizhető anyakönyvi adatai szerint 1805 és 1817 között a 10 év alatt meghaltak aránya átlagosan 68 százalék, míg 1837 és 1846 között 63 százalék, amely adatok megfelelnek a kor mezővárosi adatainak (Habicsek, 1991: 57). E csoporton belül a csecsemőhalottak (ebben az esetben az egy évesek) aránya a legnagyobb, amely adott években, pl. a közepes temetési számmal jellemezhető 1810-es évben eléri a 65 százalékot, miközben átlagosan ez az arány 40 százalék körüli (Palugyai, 1854: 78–80.).

4. Halas, meghaltak kor szerint a 19. század első felében

	Összesen	1 éves	10 évig	10–20 év	21–70 között	70–100 között
1805	286	110	60	13	79	24
1810	276	181	42	12	28	13
1815	179	72	31	6	48	22
1805–17	4220	1740	1122	184	966	208
Kor szerinti arány (%)	100,0	41,2	26,6	4,4	22,9	4,9

Forrás: Palugyai 1854: 80.

Megjegyzés: A táblázat fejléce hűen követi az eredeti táblázatét. A kormegjelölések valószínűleg betöltött kort jelentenek.

5. Halas, meghaltak kor szerint, 1837–46

Korcsoport	Abszolút szám	Százalékos arány
0–1	1037	26,8
1–3	970	25,1
3–10	413	10,6
10–20	205	5,3
20–30	192	5,0
30–40	146	3,8
40–50	179	4,6
50–60	227	5,9
60–70	249	6,4
70–80	192	5,0
80–90	51	1,3
90–	7	0,2
Összesen	3868	100,0

Forrás: Palugyai 1854: 254.

Megjegyzés: A táblázat hűen követi az eredeti táblázat korcsoport megjelöléseit.

A keresztelések száma viszonylag egyenletesen fut fel, miközben azért megfigyelhető két nagyobb emelkedési hullám. Egyre gyorsuló a növekedés az 1740-es és 1770-es évek között, illetve még egy kevésbé erőteljes hullámszerű emelkedés figyelhető meg az 1830-as évek közepét megelőző másfél évtizedben. Érdekes módon a keresztelések száma a magas csecsemőhalandóság ellenére gyengén függ össze a temetések számának rövid távú ingadozásával, és csak 1836-ban jelentkezik egyértelmű kapcsolat. Ez azt mutathatja, hogy a rövid távú halálozási ingadozásokat nem a születések irányítják, hanem külső körülményektől, feltehetőleg leginkább a gyerekek vagy felnőttek körében pusztító betegségektől függenek.

Halas fenti dinamizmusa a másik két város fényében egyedinek mondható (*III.* és *VI. ábra*). A 19. század első felében mindenhol jelentkező „válságjelenségek” Halas növekedését nem, vagy csak kismértékben törik meg. Tapolca már a század fordulóján megtorpan a különben is „álmosabb” fejlődésében. Halas esetében is érezhető a megakadás, de ez inkább egy újabb lendület előkészítése.

A dinamizmusbeli különbségeken túlmenően a folyamatok belső összefüggései is néhány meglepő eltérést mutatnak. Tapolcán mintha a rövid távú halandósági megugrások sokkal kevésbé emelnék meg hirtelen a házasodások számát, és ha ki is mutatható valamilyen összefüggés, akkor is a hatás elhúzódóbbnak látszik. Kecskemét esetében, legalábbis az 1828 és 1849 közötti periódusban, pedig az összefüggés egyáltalán meg sem jelenik. Úgy tűnik tehát, hogy kisvárosi összefüggéssel állunk szemben, amely a nagyobb, bár szintén jelentős mértékben agráralapú településen nem érvényesül. Ebben közrejátszhat az egyes agrárgazdaságok eltérő szociális és háztartásszerkezete, hiszen feltehetően jobban támaszkodnak külső munkaerőre a kecskeméti gazdacsaládok. Más szempontból pedig azt is jelentheti, hogy egy kisebb településen az elveszített házastárs pótlása fontosabb, a közösségi elvárások erősebbek, és a házassági piac is jobban szervezett. Ezek a szempontok azonban már egyértelműen elvezetnek a társadalmi változások kérdéséhez.

a) Népesedés és társadalom

Minek köszönhető ez a meglepő dinamizmus, amely szemben más agrárvárosokkal még a 19. század elején is fennmarad a rövid távú halandósági megugrások ellenére? Milyen a társadalmi összetétele ennek a növekedésnek? Milyen történeti folyamat húzódik meg a háttérben, vagy még pontosabban milyen történeti összefüggések jelentkeznek a népesedési változásokban? Mint az a bevezető fejezetből is kitetszik a 18. század második felében Európa- sőt világszerte jelentkező népesedési hullámra igazából mind a mai napig nincs általános és megnyugtató magyarázat. Egy település demográfiája, amely mindenképpen mikroszintű folyamategyüttes az általános értelmezésekhez képest, arra figyelmeztet minket, hogy a növekedés társadalmilag finoman differenciálódik, és még egy látszólag jól körülhatárolható közösségen belül is eltérő szociális mechanizmusok érvényesülnek. A településekkel kapcsolatos „összesen” és „átlagos” adatok sok esetben eltérő folyamatokat mosnak egybe. Halas esetében is felbomlik a növekedés élményegyüttese, és a fenti népesedési folyamatok erős társadalmi összefüggéseket mutatnak. Mielőtt azonban társadalmilag kontextualizálnánk az expansziót, érdemes megvizsgálnunk, hogy megfogalmazhatóak-e olyan magyarázatok, amelyek az egész agrárkomplexumra érvényesek lehetnek.

Úgy tűnik az időjárás változása szerepet játszhatott, hiszen az nem csak regisztrációs véletlennek köszönhető (Benda, 2000: 157). A 18. és 19. század fordulóján megszorodnak a szélsőséges klimatikus viszonyokra utaló bejegyzések, amelyek részben magyarázhatják az egyre erőteljesebben oszcilláló temetési idősort. Tooth János a Halasi Krónikában például a következőképpen fogalmaz 1794-el és 1795-el kapcsolatban:

„Ezen esztendőben szerfelett való szárazság uralkodott, egész tavaszon és nyáron által majd semmi eső sem volt, az ég kárpitja reggel és estve veres levegővel volt beborítva, és a harmat is megszűnt lenni. Ezek miatt lett a gabona és széna szükség, melyet nevelt az is, hogy az 1795-dik esztendőben (a tél még 1794-ben elkezdődvén) oly nagy és hosszas tél lett, hogy Gergely napig a juh és a szilaj lovak is folyvást takarmányon voltak 13 hétig; elromlottak ez alatt a gazdáknak jószágaik elannyira, hogy tavasszal általában gondolva, fele jószág sem maradt meg, ekkor ment fel elsőbben egy véka búzának az ára 2 forintra, egy véka zab 1 forint 30 krra” (Nagy Szeder, 1923: 298).

A bejegyzés, amely nemcsak a legeltető állattenyésztő közösség kiszolgáltatottságát mutatja – az állatállomány fele elpusztult –, hanem még példája lehet a malthusiánus érvelésnek, amennyiben az ínséges időt összeköti az árak emelkedésével, és sejteteti az egész közösség sorsának rosszra fordulását. Az 1794-es és 1795-ös, a keresztelések számát meg nem haladó temetési kiugrás így mintha egy „pozitív fék” visszafogott működését mutatná. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy a keresztelések emelkedő üteme nem törik meg. Csak időlegesen jelentkezik némi visszaesés, és a 19. század első éveire az emelkedő trend vissza-

áll. Úgy tűnik az időjárásból fakadó agrárválságok csak „némi” zavart okoznak, és nem beszélhetünk népesedési korlátokról. Jól mutatja ezt az is, hogy mint a felekezeti bontásban később látni fogjuk, az 1794–96-os nehéz időszak nem érinti egyáltalán a katolikus felekezetet (VII. ábra).

Az időjárás vagy a járványok okozta viszontagságoktól függetlenül a halandóság különben is rossz, és a közösségről általában elmondható, hogy a halálesetek többsége „természetes”, hiszen orvosi beavatkozás a betegségek lefolyásába nincsen annak ellenére, hogy 1779-től a város saját pénzen rendes orvost tart (lásd Kronológia). Palugyai 1854-ben, a korszak lezárulta után azt írja, hogy az egész térségben, de különösen a „Kis-Kúnság községiben” az emberek helyi kuruzslókkal gyógyítják magukat, és különböző „kenő és fenő” nőkhöz fordulnak bajukban (*Palugyai, 1854: 103–113.*). Ezt az általános megfigyelést támasztja alá Toth József kerületi rendes orvos 1834-ben, mikor azt írja „rendes orvosi tudósításában”, hogy a lakosok „orvoslás” nélkül hálnak meg (lásd Források jegyzéke). A kezelés és ellátás hiányára utal az is, hogy gyógyszerész csak 1812-ben települ meg a városban, és a 19. század folyamán jórészt ez az egy hely marad az orvosságok beszerzéséhez (Kronológia és Lehoczky György szíves közlése).

A jelentős halandóság és a magas csecsemő- és gyerekhalandóság, amely e korszakban még általánosan jellemző magyarázhatja a keresztelések számának növekedését mégpedig az ún. helyettesítési effektus révén. Azaz az utódok bizonytalan sorsa miatt a szülők a termékeny periódus végéig maximális („természetes”) termékenységre törekednek, illetve a csecsemő halála a szoptatás lerövidülése miatt csökkenti a szülések utáni terméketlen periódust (lásd még *Hablicsek, 1991: 46*). Ezt a hipotézist részben megkérdőjelezi az a tény, hogy a harmincas években a növekvő népességszám és a korábbi állandó halandósági krízisek ellenére stagnál a gyerekszám, igaz a temetésszám erőteljes csökkenése időszakában.

A közösség egészére vonatkozó magyarázatok szintjén az egyik legplauzibilisebb érv a „parasztvárosok” között is kiugró dinamizmusra, hogy szemben Tapolcával és Kecskeméttel, ahol a szabad területek mennyisége korlátozottabb (lásd *Iványosi, 1989a: 63*). Halas hatalmas határa engedi a népességnövekedést, és a rossz talaj nem korlátozza a bővülést. Úgy tűnik, hogy a népességnövekedésre, és részben a kereslet csökkenésére adott válaszként a Halas „boldogságát” biztosító ökör- és marhatenyésztés visszaszorul, és átadja helyét részben a juh-tenyésztésnek, illetve az egyre gyakoribb földosztás tanúsága szerint a növénytermesztésnek (*Bellon, 2000; Kronológia*). Az 1780-as évektől, azaz éppen attól az időszaktól, hogy a „felhőtlen” fejlődés egy kicsit lelassul, mind gyakrabban kerül sor a földek újraosztására (1775, 1785, 1791–93, 1801, 1808). Ez azt mutatja, hogy Halas az igények növekedése miatt mind gyakrabban próbálja rendezni egyrészt a területigényes állattenyésztés és a növénytermesztés arányát, illetve ezzel összefüggésben az újbóli igényeket. A városi tanácsi jegyzőkönyvek a fenti peridustól kezdve tele vannak a „jogtalan” földfoglalások tiltásával, illetve a földhasználattal kapcsolatos viták ügyeinek rendezésével (*Bellon, 2000*).

Az 1770-es évektől megnő a kisebb területen is megfelelő hozamokat biztosító kapás növények termesztésére (burgonya, kukorica), illetve szőlőművelésre használt földek iránti igény, és mind gyakrabban kerül sor újabb apró osztásos, illetve a nyomásos földek e célra való kijelölésére, illetve a meglévő földek újraosztására. Érdemes felfigyelni arra is, hogy a földfoglalók igen gyakran olyan családok lehetnek, akik életciklusok elején vannak, és jelentős a gyermekáldás körükben. A sajátos csajanovi demográfiai nyomás jelei mutatkoznak abban a korai 1760-as évekbeli esetben, amikor többek között Hágó Ferenc irredemptusként földet foglal magának (az esetről lásd *Bellon, 2000: 3.*). Hágó Ferencről az 1769-es és az 1773-as összeírás alapján megtudjuk, hogy 5–6 kiskorú gyermekkel rendelkezik, tehát adódik a feltételezés, hogy legalábbis a családi gazdasági modell szerint igénye lehetett újabb és újabb földekre, vagy kisebb területen folytatott intenzívebb termelésre.

A népesedési „nyomás” kérdése azonban már elvezet egyrészt a családszervezet, a házasodási kor kérdése irányában, illetve a földtulajdonlás szociális-felekezeti szerkezetének a kérdéseihez, amely szempontokat érdemesebb közelebről is megvizsgálni, hiszen így feltárulnak előttünk a növekedés differenciális tényezői.

b) Felekezeti demográfia és az első házasság kora

A katolikusok betelepülése Halason igen komoly politikai válsággal kezdődött az 1760-as években. Halas városa, mikor a majsai plébános politikai vitát generált az „ellátatlan lelkek” kapcsán az 1760-as évek elején, nyíltan vagy kimondatlanul megpróbálta elűzni a város határában megjelenő „pásztorságot viselő egynéhány időnyi órákig itt tartózkodó embereket” (*Nagy Szeder, 1923: 140*). Féltve felekezeti és szabad paraszti különállásukat csak jó tíz éves huzavona után engedélyezték egy katolikus plébánia felállítását, és még igen hosszú ideig fenntartották a katolikus „másság” kategóriáját.

Az elkülönülést jól mutatja az a majd fél évszázaddal később írt református gyülekezettörténet, amelyben Tooth János a következőképpen idézi fel az eseményeket:

„Gyűlt az országnak minden zugolyából az érdemtelen és többnyire rosszról jelelt pápista nép, ezen kun anyaváros drága áron, s véren szerzett földjére, és behozta magával a nagyobb rossznak keserű magvát, – megfosztotta az ekléziát és komunitást az egyforma hitűségből folyó csendességtől, s több más itt önként elhallgatott lelki és testi boldogságtól, a minék ízetlen gyümölcseit azóta bokrosan kóstolgatni elég szerencsétlenségünk vagyon” (*Nagy Szeder, 1923: 357*).

A fenti töredezett érvelés, annyiban mindenképpen igaz, hogy a „kommunitas” egyforma jellege megváltozott, nemcsak egy belső ellenségkép megalkotása révén, hanem bizonyos társadalmi folyamatoknak is köszönhetően. Ugyanis népesedéstörténeti szempontból e két halasi gyülekezet részben eltérő utat járt be, és a demográfiai magatartásban és népesedési

dinamikában komoly különbségek alakultak ki. Ez a párhuzamos történet valószínűleg Halas népesedéstörténetének egyik legizgalmasabb kérdése.

Az 1780-as évekig a két közösség azonos dinamikus fejlődési képet mutat (*VII. ábra*). Az 1790-es években a katolikusok fejlődése kiegyenlítettebb, és mintha nem érintenék őket az időjárási szélsőségekből eredő élelmezési és takarmányozási válság. A 19. század első felében jelentkező járványok és agrárválságok már ugyanúgy hatnak. A harmincas évek halandósági krízisei azonban már láthatóan kisebbek a katolikusok körében, és szemben a reformátusokkal egyáltalán nem jelentkeznek a keresztelesek számának tendenciaszerű csökkenése. Sőt mintha szélesre nyílna a pozitív demográfiai olló egészen a negyvenes évek közepéig, miközben a református demográfiai események a 0 szaporodási pont körül mozognak. Az eltérő utak csak az 1849-es válság idején futnak párhuzamosan újra.

A népességszám alakulásában is jelentkezik az eltérés. A reformátusok népességszáma a harmincas években éri el a tetőpontját 8824 fővel, amely számot majd csak az 1890-es évben éri el újra hosszabb stagnálás után (1850-ben 8734, 1869-ben 8216, 1880-ban 8417, 1890-ben 8973). A katolikusok lélekszáma az egyes demográfiai események éves összegei alapján lépcsőzetesen emelkedik, és a század végén addig nem tapasztalt fellendülésnek indul (1836-ban 2971, 1850-ben 3753, 1869-ben 4435, 1880-ban 6028, 1890-ben 7515). Népességszámuk a század első harmadához képest a század utolsó évtizedeire először megduplázódik, majd később megháromszorozódik (*Nagy Szeder, 1935: 120.*).

A felekezetiileg hasonlóan megosztott Kecskemét Halással ellentétben nem mutatja az utak ily módon való szétválását népmozgalmi szinten (*VII–VIII. ábra*). A korra vonatkozó országos elemzések azonban azt sejtetik, hogy van felekezeti faktor mind a halandóság, mind pedig a házas termékenység tekintetében (*Dányi, 1991; Hablicsek, 1991; Őri, 2001*). Ennek egyik tényezője lehet a házasodási kor.

A halasi és azon belül a felekezeti népességfejlődés egyik fontos eleme kell, hogy legyen a nők első házassági kora, hiszen legalábbis a bevezetőben tárgyalt történeti demográfiai irodalom szerint a fogamzásgátlás elterjedése előtt a házasodási kor szabta meg elsősorban a termékenység legnagyobb részét kitevő házas termékenységet, illetve tükrözi a „negatív fék” használatát. A növekedési korszakra vonatkozóan az 1770-es évekre rendelkezünk bizonyos koradatokkal. Ebben az időszakban a *Conscriptio Animarum* által megszabott jelentési kötelezettségnek köszönhetően feljegyezték a házasuló felek korát az anyakönyvben.

6. Az első házasság kora Halason és Tapolcán a 18. század végén

	Összesen			Exogám		
	N	Nőtlen vőlegé- nyek átlag- os kora	Hajadon menyasz- szonyok átlagos kora	N	Nőtlen vőlegé- nyek átlag- os kora	Hajadon menyasz- szonyok átlagos kora
<i>Halas</i>						
Református anyakönyv 1772–80	3346	25	18	15	29	19
Katolikus anyakönyv 1772–81	880	22	18	5	23	20
<i>Tapolca</i>						
Katolikus anyakönyv 1774–81	134	26	20	10	25	18

Megjegyzés: Az anyakönyvekben csak a vőlegények esetében tüntették fel, hogy más településről származik.

Halason más alföldi településekhez hasonlóan mind a férfiak, és mind a nők viszonylag korán házasodtak, ami lehetővé tette a korszakra jellemző dinamizmust. Felekezeti szinten a nők első házasságának átlagos kora teljes egészében megegyezik, míg a férfiak esetében három évvel alacsonyabb a katolikus közösségen belül. Valószínűleg az éppen megtelepedő katolikusok fiatalabb korszervezete húzódik meg elsődlegesen ezen eltérés mögött, és csak másodlagosan lehet gazdasági és kulturális különbségekre gyanakodni. A férfiak házassági hullámaiban megfigyelhető kisebb különbségek is ezt mutathatják. Mindkét vallás férfiai a leggyakrabban húsz éves korukban találtak maguknak megfelelő házastársat, bár a módusz a katolikusok esetében sokkal kiugróbb, mint a református nőtlen vőlegények körében. A következő kisebb hullám ugyanúgy a 22. évre tehető, majd pedig a 24., illetve a 25. évre. A 28. évben házasságot kötők száma is kisebb hullám csúcspontjai mind a katolikusok, mind pedig a reformátusok esetében. A nők esetében az átlagszámok egybeesnek, és csak az aránylag sok 16 éves katolikus menyasszony érdemel némi figyelmet a két közösség összehasonlítása során. A magyarázat a férfiak esetében felvetett fiatal korszervezet lehet. Figyelemre méltó, hogy a nők esetében csak egy nagy hullám körvonala rajzolódna ki a módusz körül, bár a katolikusok körében néhány nő a 27. és 28. évben kötött házasságot.

Amennyiben a legsűrűbben elforduló korpárokat vizsgáljuk akkor látható, hogy mind a katolikusok, mind pedig a reformátusok esetében a leggyakrabban 20 éves vőlegény vesz el 16 éves menyasszonyt (8, illetve 18 eset). A reformátusok esetében a következő legnagyobb esetszám a 21 éves vőlegény és 17 éves menyasszony házasságára, míg a katolikusok esetében a 20 éves vőlegény és 18 éves menyasszony házasságára vonatkozik. Egyik közösség esetében sem számított ritkaságnak, hogy viszonylag idős férfi vett el fiatal nőt.

Szemben az átlagos házasodási életkor egyöntetűségével az exogám vőlegények házasodási korában már fontos különbségek körvonalazódnak.⁷ Az exogám első házasságok esetében mind a vőlegények, mind a menyasszonyok átlagéletkora magasabb mint a főátlag, a férfiak esetében ez a különbség mintegy négy évre tehető, míg a nők esetében csak egy év. A környékbeli településekről (Jankovátz, Kötöny, Keczel, Majsa) érkező katolikus nőtlen vőlegények által kötött házasságok esetében azonban alig magasabb az átlagéletkor a főátlagnál, szemben a főképp Kecskemétről és Szabadszállásról érkező reformátusok körében. Ez alapján úgy tűnik, hogy a református halasiak elzárkózóbbak a katolikusokhoz képest, illetve a katolikusoknál nem sejthetőek komoly házasodási korlátok bevándorlás vagy földrajzilag mobil házasságok esetén.

Nemcsak a települési exogámia esetén merül fel az elzárkózás kérdése, illetve nem csak ez emelte meg az első házasodás életkorát. A reformátusok esetében ugyanígy hatott a státuszbeli exogámia, azaz a nem ugyanazon státuszú vőlegény és menyasszony házassága.⁸ A leggyakrabban előforduló gazda-gazda házasságok igen alacsony életkorban kötöttek, és a vőlegények átlagéletkora 23 év volt, míg a menyasszonyoké 17 (129 eset). Ha összevonnjuk a státuszokat, és a gazda vőlegény-nem gazda menyasszony, illetve nem gazda vőlegény-gazda menyasszony típusú házasságokat vetjük össze a státuszban endogám házasságokkal, akkor az látható, hogy az első típus esetében a kor 25–19 év, míg az utóbbi esetben 24–18. Tehát különösen a máshova házasodó gazda vőlegények esetében bizonyos társadalmi korlátok érvényesülhettek. Finomabb bontásban látható, hogy a távolság különösen nagy lehetett a gazda vőlegény és szolga státuszú menyasszony közötti házasság esetében, ugyanis az átlagkor már 29–20 (9 eset). A gazda-zsellér házasságok esetén már nem ennyire érezhetőek a korlátok, ebben az esetben az átlagéletkor 23–18 (6 eset).

Fordított esetben, azaz gazda lánya és zsellér vőlegény házassága esetén viszont érdekes módon a vőlegény átlagéletkora magasabb az endogám házasságokhoz viszonyítva: 25 év a vőlegények, míg 18 a menyasszonyok esetében (22 eset). Ugyancsak figyelemreméltó, hogy ha a szolga státusúak házasodtak össze, akkor is igen késői a házasság mindkét fél esetében (28–22, 10 eset). Összefoglalóan tehát úgy tűnik, hogy nem állítható fel egyértelmű endogá-

⁷ A vizsgált időszakra vonatkozóan ritkán találunk települési exogámiára utaló bejegyzést az első házasságok esetében. Erre csak a vőlegények esetében került sor, ami arra utal, hogy a másutt megfigyeltnek megfelelően a menyasszony lakhelyén került sor az esküvőre. Egyelőre az sem tisztázható, hogy az egy ideje már a településen élők minek számítottak és ezek a bejegyzési szokások miképpen változtak. A katolikus anyakönyvben szereplő igen kevés bejegyzés a feltételezhető jelentősebb bevándorlás ellenére arra utal, hogy a már egy ideje megtelepedett katolikusok halasiaknak számítottak.

⁸ A státusz megjelölés a református anyakönyvekben már hosszabb ideje bejegyzésre került, bár annak rendszere az egyes lelkészváltásokkal megváltozott. A lelképásztor hol csak az "extrém" státuszokat adta meg, hol egy viszonylag merev gazda-zsellér rendszerben gondolkodott. A vizsgált korszakban viszonylag finom megjelölési szisztémát használt az anyakönyvet vezető pap, amely alapján az egyes státuszokat viszonylag következetesen be is jegyezte. Mindösszesen 43 esetben nem adott megjelölést egyik félnél sem (17 esetben a vőlegény státusza maradt homályban, 129 esetben a menyasszonyé). Mint látható, a kor rendjének megfelelően a nők státusza volt a bizonytalanabb és amennyiben azt megadta, akkor is az apa státusza alapján. Hosszú ideig csak a menyasszony keresztnévét és apjának teljes nevét és esetleg státuszát adták meg. A státuszokat az elemzéshez csoportosítottam, amelyre elsősorban a városi tisztviselők esetében volt szükség. Így a következő státuszok fordultak elő: gazda, tisztviselő, juhász, szolga, mester, nemes, béres, zsellér.

mia, exogámia szabály, és azokat keresztbe metszik vagyoni és öröklődési megfontolások. Így válik érthetővé, hogy míg a földet öröklő gazda vőlegény számára nem jelenthet problémát a csak szerény ingóságokra számot tartó zsellér menyasszony választása, addig fordított esetben a zsellér vőlegény csak korban később házasodik össze gazda leányával.

A katolikusok esetében nem végezhető el ez a fajta elemzés, mégis azt gyaníthatjuk, hogy a kezdeti nehéz időszakban, amikor még földet sem nagyon vehettek Halason a református tanács és a helyi elzárkózás miatt (a tanács 1773-ban még annulálta a katolikusok és reformátusok közötti szerződéseket, *Nagy Szeder, 1923: 179*), akkor a vagyoni és öröklési megfontolások nem képezhettek komoly korlátokat a katolikus vőlegények és menyasszonyok házasodásában. Talán éppen ennek volt köszönhető a fiatalabb korszerkezet mellett, hogy a katolikus vőlegények református társaiknál korábban házasodtak.

A házasságok szezonálisában nem érhető tetten az elkülönülés, hiszen a betelepülő katolikusok követik a törzsökös reformátusság házasodási szokásait a házasságra kijelölt hónapok tekintetében a 18. század végén és a 19. század elején. Mindkét közösség tagjai elsősorban novemberben kötnek házasságot, míg azt január és február követi. Csak a szigorúbb vallási tiltások különítik el őket a reformátusoktól. A katolikusok egyáltalán nem kötnek házasságot márciusban a böjt idején és decemberben az advent idején, míg a reformátusok esetében ezekben a hónapokban is ülnek lakodalmat. Úgy tűnik, hogy a helyi reformátusok szokásaikat rá tudják kényszeríteni a betelepülőkre. Emellett persze az is figyelemre méltó, hogy a tiltások hiánya ellenére a reformátusok is mintha őriznék a középkori katolikus rendet, amennyiben a húsvét és karácsony előtt ők is csak igen ritkán kötnek házasságot. A decemberi házasságok például mindig csak a hónap legelejére esnek.

A Tapolcával való összehasonlítás révén még pontosabban kirajzolódnak a halasi házasodási szokások jellegzetességei. Egyrészt mezővárosi viszonylatban a halasi házasodási kor viszonylag alacsony, amely különösen a leggyakoribb korpárok tekintetében éles. Tapolcán az átlagos házasodási kor férfiak esetében 26, míg a nőknél 20 év, és a leggyakoribb korpár a 22 éves vőlegény és a 18 éves menyasszony 1774 és 1781 között. E látszólag kicsi különbség éppen egy gyerek születésére és szoptatására elegendő, amely különbség már számottevő lehet egy közösség demográfiai növekedésében a fogamzásgátlást megelőző korban. Innen talán érthető a két település dinamizmusában mutatkozó különbség.

Sőt nemcsak a korban mutatkozik eltérés, hanem a vagyoni szempontok eltérő hatásában is, már amennyire ez megítélhető a tapolcai anyakönyv durva társadalmi kategóriái alapján. Szemben Halassal ugyanis, ahol a magasabb státuszú gazda-gazda házasságok köttetnek a legkorábban, addig Tapolcán a hospes-hospes házasságok igen későn jönnek létre (27 év versus 22 év). A státusz szerint hátrább sorolandó tapolcai inquilinusok, lakók azok, akik Tapolcán korábban házasodnak, tehát éppen fordított a szerkezet. Halas esetében a szabad terület éppen a vagyonosabb családok házaságát könnyíti, míg Tapolcán, valószínűleg a területi korlátozottság miatt az úrbéres földdel rendelkezők lépnek később frigyre. Ez utóbbi különbség még karakterisztikusabbá teszi a halasi dinamizmust, hiszen a vagyoni érdekek mintha

segítenék a korai házasságot és a magasabb termékenységet. Úgy tűnik Halas esetében ebben a korszakban megfordul a malthusiánus alapú érvelés, és éppen az alacsony státuszúak gyakorolják inkább az „erkölcsös” önmegtartóztatást legalábbis a házassági kor tekintetében.

c) Háztartásszerkezet, földtulajdonlás és öröklés

Halas háztartás szerkezete nehezen kibontható a rendelkezésre álló forrásokból. Az azonban látszik, hogy semmiképpen sem beszélhetünk Halas esetében az állattenyésztő közösségekre több esetben jellemző nagy, összetett rokon szerkezetű „zadruga” jellegű szerveződésről (Faragó, 1977, 1985), hanem jobbra a mezővárosi mintát követi. Ez utóbbi annyiban tér el a korabeli rurális, kevés összetett szerkezetű háztartást magában foglaló, alapjában nukleáris típusú családszerkezettől, hogy magasabb az egyedülállók aránya (Faragó, 1985; Andorka – Faragó, 1983; Melegh, 1995).

7. Háztartások a házaspárok száma szerint a 18. század végén (%)

	0 pár	1 pár	2 pár	3 vagy több pár	Összesen	N	Átlagos háztartás nagyság
Halas 1773	10,9	80,0	7,2	1,9	100,0	909	5,17
Ebből katolikus	8,6	87,8	2,4	1,2	100,0	82	
Halas 1778 református	10,2	82,1	6,5	1,2	100,0	918	5,03
Tapolca 1771	8,0	85,7	5,9	0,4	100,0	461	4,6

Megjegyzés: A halasi adatok forrása az 1773-as és 1778-as Conscriptio Animarum, míg tapolcai adatok forrása az 1771-es Status Animarum.

8. Háztartásszerkezet különböző mezővárosokban a 18. század második felében (%)

Háztartástípus	Tapolca 1748	Tapolca 1771	Keszthely ^{a)} 1757	Keszthely 1771	Cegléd ^{b)} 1776	Cegléd 1782
Egyedülállók	9,3	7,4	14,5	3,5	2,6	0,9
Nem család	0,5	0,2	0,5	0,2	0,4	0,7
Egyszerű	75,5	76,6	83,0	82,5	78,8	77,0
Kiterjesztett	5,6	11,5	2,0	6,8	9,5	11,4
Összetett	8,8	4,3	—	7,0	8,7	10,0
Más	0,3	—	—	—	—	—
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	375	461	735	629	495	562

^{a)} A keszthelyi adatok forrása Benda Gyula szóbeli közlése.

^{b)} Cegléden csak a katolikus népességre vonatkozóan. A ceglédi adatok forrása Kocsis, 1992.

A háztartás szerkezete Halason azonban még a durva közelítések alapján is jelentős társadalmi különbségeket takar. Az 1769-es összeírás csak durva létszámokat közöl, ám ebből

is kiderül, hogy a vagyonosabb redemptus, és a hozzájuk még kötődő és az anyakönyvben gazdaként megjelenő irredemptus háztartások és házcsoportok (houseful) átlagosan jóval nagyobbak, mint a házzal nem rendelkező zselléreké. A zsellérek körében a háztartásnagyság átlagosan 2,89 fő, míg redemptus és irredemptus családháztartások átlagosan 4,5 és 4,6 főt foglalnak magukba. A redemptus és az irredemptus háztartásokat a szolgák jelenléte különíti el. A redemptus háztartásokra átlagosan 0,7 főnyi bennlakó szolga népesség esik, persze igen egyenetlen megoszlásban, hiszen például Gózon János házában 1778-ban 7 kis- és nagykorú szolgát írnak össze.

A szolgák, mint az kiderül az 1765. évi szolgálóösszeírásból, főképp tizen és huszonéves egyedülálló protestáns férfiak, akik jobbára az állatokra vigyáztak (lásd Forrásjegyzék). Ezek a szolgák legalábbis Halason semmiképpen sem életciklus szolgák, hanem máshonnan, pl. Pincehelyről, Ceglédről, Kiskőrösről idevándorolt, és a halasi gazdánál szolgálatot vállaló „idegenek”. E csoport, amellyel szemben igen nagy a bizalmatlanság, a korabeli leírások szerint igen mobil népesség. Van, aki hosszú éveken át vándorol egyik gazdától a másikig (Bellon, 2000: 27–29.).

A helybeli kiscsaládban élő szegények valószínűleg csak korlátozottan elégítették ki az állattartó gazdák igényeit, és egyes történeti forrásokban a város kifejezetten utasítani igyekszik a halasi pásztorokat és napszámosokat, hogy más településekre ne szegődjenek el. A retorzió, mint az kiderül egy 1802-es tanácsulési jegyzőkönyvből, akár még kiveretés is lehet.

„Az olyan manualisták, akiknek sem házok, sem semmi fekvő fundusok nintsen a városban, és egész télen itt élődven, mármint kimentek másuvá munkára, ha az publicatio után egy hét alatt vissza nem jönnek a városban való munkálkodásra, többé a városban meg nem szenvedtetnek, hanem feleségeik s gyermekeik is innen kiveretnek, s férjek után passuáltatnak.” (Bellon, 2000: 17.)

Összefoglalóan tehát a háztartásszerkezet összhangban a feltárt házassági mintával azt mutatja, hogy a státuszukban erős gazdák nagyobb háztartásokban élnek, és ez csak részben tudható be a háztartáson belüli szolgák jelenlétének. A nagyobb háztartás nagyobb családot is jelenthetett, miközben ez csak korlátozottan jelentette a felnőtt házaspárok gyerekek együttélését idősödő szüleikkel. Azaz a helybeli családi minta a magas termékenységgű neolitikus nukleáris család lehetett.

A fenti minta azonban mindenképpen felveti a földtulajdonlás és az öröklés kérdését, hiszen vagy az öröklésben vagy pedig földhöz való jutásban szabályozni kellett egy növekvő népesség birtokigényét. Halas e tekintetben is egy olyan modellt mutat, amely egyrészt az állandó feszültségek ellenére nem akadályozta a népesedési dinamizmust, másrészt pedig megerősítette a földdel és állattal rendelkező redemptus réteget, és annak patriarchális ideáljait.

Halas a többi jászkun területhez hasonlóan 1745-ben megváltotta magát a földesúri kötelezettségek alól. E megváltkozás (redempció) révén megszabadult a pesti ispotályos rend feudális uralma alól, és létrehozott egy sajátos, részben közösségi földtulajdonlási rendszert. A megváltás összegét a város közösen és egyben fizette ki az udvarnak, illetve ezen keresztül a területet birtokló rendnek. A megváltás, azaz a privatizáció terhe igen nagy volt, és a megelőző korszak nehéz körülményeit épphogy átvészelő közösség nem rendelkezett annyi tőkével, hogy a megváltkozás díját egyszer és mindenkorra kifizethesse. A város egyrészt pénzt gyűjtött a helyi gazdáktól, másrészt pedig kölcsönt kért kereskedőktől és más városoktól. A kölcsön összegét ezt követően egy bizonyos időszakon belül behajtotta saját polgáraitól. A polgárok által befizetett összeg azonban nem a városnak befizetett adónak számított, hanem ezáltal az egyes családok a kollektív tulajdonon belül mintegy részvényesekké váltak, azaz a befizetett összeg arányában jogosultak voltak bizonyos mennyiségű földre és legelőre. Ez a jegyzés azonban nem egyszeri aktus volt, hanem állandó privilégiumot jelentett a „redemptus” gazdák számára. Ez a privilégium, amely egyszerre foglalt magában kedvezményes földvásárlást a későbbi földosztásokkor, illetve más egyéb anyagi előnyöket, egyben hatalmi pozíciót is jelentett, hiszen ezen „ősi juss” feljogosította őket, hogy döntsenek a közösség más ügyeiben is. Ez az ideológiai-hatalmi szerkezet magyarázza jórészt a bevándorlók, pl. katolikusokkal szembeni türelmetlenséget, hiszen a „gyüttmentek” nem vettek részt ezen eredeti tehervállásban, és megjelenésük csak felborítja a belső jól szabályozott viszonyokat. Éppen a katolikusokkal való küzdelem révén kerülhetett aztán erre a rendszerre egy felekezeti máz is, amely jó ideológiát szolgálhatott az elzárkózásra (*Nagy Szeder, 1923: 85–109.*).

Népesedési szempontból egy ilyen kvázi kollektív és kvázi magántulajdoni rendszer különösen érdekes, hiszen a népességnövekedés minduntalan magában hordozza a fennálló rendszer felbomlásának a lehetőségét, illetve állandó problémát jelentenek az újonnan belépő tagok, legyenek azok akár tagszülők gyerekei vagy bevándorlók. A népességnövekedés és csere problematikus voltát jól jelzi például, hogy az első földkönyvet valószínűleg elégetik és a regisztrációt újból el kell végezni, illetve a 19. század elejére a „felhígulás” már akkora, hogy megemelik azt a befizetési küszöböt, amelytől valaki redemptusnak számít, így zárva ki a privilégiumokból egy jelentős népességet (lásd *Kronológia, 1822*).

Más oldalról pedig állandó problémát jelentettek a leszármazottak, hiszen nyilvánvalóan egy redemptus családnak örökítenie kellett a már megszerzett előjogokat. Állandó problémát jelenthettek a nagy számban születő gyermekek, de közülük is elsősorban a nők, akik más családi ágakhoz is átvihettek jogokat és privilégiumokat az örökséggel együtt. Ezen örökösödési probléma fényében értékelhető az a heves tiltakozás, amellyel a helybeliek éltek mikor a kerület az ingatlan öröklést az 1760-as évek elején megpróbálta kiterjeszteni a nőkre is. A tiltakozó levél meglehetősen pontosan mutatja meg azt az elzárkózó patriarchális ideológiai konstrukciót, amely normaként szolgálhatott az önkormányzó halasi szabadparaszti közösség számára.

Halas Város Bírása és Tanácsa és a Lakosok közönséges panasza

Ahhoz képest, mivel ugyis a Jászok és Kunok Terrenuma fegyverrel szerzett és ma is fegyver által tartatik, egyszersmind mivel csekély gazdaságunkat csak a fiúk conserválják éjjel, nappal fáradozván, izzadván, mellyekre a lányág alkalmatlan, arra való nézve mind azért, hogy a fiú ágnak terhebb szolgálataiért a lányok felett valamely méltósága legyen, azért is, hogy sok fáradsága, véres verejtéke után több portiót vehessen a jószágban és pro tertio: contributionális fundus a helységekben ne fogyjon, hanem inkább állandóan meg maradhasson s nevelkedhessék, a végre alázatosan instállunk, hogy a lányág, ahol fiu-ág vagy, nemes dsitricusokban minden immobil fundusokból excludáltassék és azzal elégedjen meg, hogy tisztességesen kiházassítatik, ingó marhákból egyenlő részt nyervén, ha pedig fiu-ág nem volna, térjen a successió a leányágra teljességgel

Ezen nemes Jász és két Kun Districtusokban elejtiül s ember emlékezetitül fogva bevett rendtartás volt az, hogy a melly atyáinknak Isten eő szent Felsége áldásából fiai és leányai születnek, a leányok nevelésiben olly regulát observáltak, hogy az atya leánygyermekait tisztességben fölnevelvén és ruháztván, sorsához képest böcsületesen ki is házassította, annak utána pedig az atya tehetsége szerént, valamely részt gazdaságából is adott leányának, mellyel úgy megelégedett, hogy holta után atyáinak a leány atyafiaival soha nem osztozott és legkisebb praetensiot sem formált ellene.

De miólta Kegyelmes urunk a Redemptio ezen nemes Districtusokban beállott, annyira nagyon a dolog, hogy a leány a fiúval mindenben, redimált szántóföldben, kaszálóban is osztzkodni kíván, és rész szerént ezen osztály lábra is állott már közöttünk. Elanynyira, hogy a redimált szántóföld és kaszáló réten kívül mindenben hasonló juss a lányoknak mint a fiuknak ítéltetik azon conditioval: hogy a fiu böcsü szerént a lánynak jussát megválthatja pénzzel. Ez már keserves dolog Kegyelmes urunk... (1762 dec. 16) [idézi Nagy Szeder István (1923) I. k. 109.]

Az „elkeseredett” vita tehát a nők státuszáról és az elzárkózásról folyik, hiszen félték, hogy az ingatlan rész akár pénzbeli megfizetése túlságosan megterheli az adott „fiú” gazdaságot, másrészt pedig esetleg elvihetnek földeket e privilegizált területről más vármegyébe. Mint a levélből is érezhető, a nők maguk is érzik a felálló új rendszerrel kapcsolatos előnyöket és hátrányokat. Még pontosabban sejtik, mekkora hátrányt jelenthet, ha redemptus családból kiszakadva esetleg egy irredemptus (azaz a váltságot fizetni nem tudó), vagy pedig netalán egy zsellér fiúval kerülnek össze, aki semmit sem élvezhet az előjogokból, például földek fél áron való megszerzéséből. Ez a státuszkonfliktus, amely több az egyszerű presztízsharcnál jórészt magyarázhatja az első házasság koránál feltárt státuszbeli exogámia és endogámia szabályokat.

Más oldalról viszont az egyértelmű tiltakozás a lányok ingatlan öröklésével szemben azt is jelenthette, hogy a fiatal korban való házasodás normája fenntartható volt, hiszen a lány kiházásítása néminemű ingósággal és állattal bármikor megtörténhetett, és az nem is jelentett különösebb terhet a szülői család számára. Tehát a magas házas termékenységnek így közvetve nem volt akadályja.

Ezen normatívan felvázolt öröklési rendszerben a fiatal lányokon túlmenően az özvegy nők is komoly problémát jelentettek, akik férjük halála után egyrészt ellátási kérdésekkel kellett, hogy szembenézzenek, másrészt zavart okozhatott, amennyiben új férj után néztek. Az előbbi probléma megjelenik a feltárt möring levelekben, amelyben a férj intézkedik, hogy korai halála, illetve magtalan házasság esetén milyen jussokkal bír a hátra maradt feleség (*Melegh, 1998*). Míg a másodikra részben választ ad a következő jászkun statútum (idézi, *Papp, 1941: 46.*).

„A hajdani magistratusi ítélezések éles megkülönböztetést tettek coaquisitrix és nem coaquisitrix között, de elegendőnek tartják pl. annak pusztá igazolását, hogy a nő férjével „a Házat, Kamrát, Akolbeli Istállót edgyütt építette”, ilyenkor maga az özvegy marad az örökségben saját gyermekével szemben is, akit kifizethet az ezt illető rész tekintetében, de ha az asszony újból férjhez ment, „a vérnek línédján” közelebb valónak, a gyermeknek ítélik a hagyatékot, ilyenkor ez maradhat az örökségben s fizetheti ki az anyját (Tjk. 1767 416 stb.) – Közszerzőnek minősülvén az asszony, „a férj ősi jószágá kirekesztvén, a többi jószág közte és az árvák között egyenlő részre osztatik, az özvegy a házbeli és Redemptióbeli jussát, ha úgy kívánja in Natura magának megtarthattya s azzal sáfárkodhatik” (Tjk., 1763: 223.)

A redemptióbeli juss tehát csak akkor maradhat az özvegy kezén, ha nem házasodik újra, amely szabályozás egyértelműen azt szolgálja, hogy az eredeti fiági családnál maradjon a „fundus” és a vele járó előjogok. A nők tehát "problémaforrások".

A fenti képek látszólagosan ellentmondanak a feltárt 19. század eleji végrendeletek, hiszen azokból kitűnik, hogy a nők igen aktívak voltak örökösödési kérdésekben és nagyon sok esetben ingatlannal is bírtak (*Horváth, 2000*). A Horváth József által feltárt 145 végrendeletből 67 nő által lett lediktálva, amely arány más településekkel összehasonlítva is magasnak mondható. Ugyanígy viszonylag gyakran fordul elő, hogy házat vagy házrész szánanak leánygyermeknek, hogy női végrendelkező az általa „saját szerzeményből” vett ház, fundus sorsáról dönt, illetve hogy kisebb öröklött földjét gyermekeinek ítéli.

Az ellentmondás csak látszólagos, hiszen ezek a végrendeletek talán éppen azért születtek, hogy a szokásostól eltérő helyzetet és szándékokat rögzítsék. Tehát azért a nők, főképp özvegy sorsra jutott asszonyok fordulnak a városi hatóságokhoz, hogy papírra vetessék akaratukat, mert a helyi szokások őket a fenti vagyontárgyakból különben kizárnák.

A végrendeletek azonban egy időbeli változásról is tanúskodhatnak. Úgy tűnik, hogy míg a 18. század közepén a gazda férfiak még sikerrel állnak ellen a fentről (a Kerülettől) és alulról, a környezetükből érkező nyomásnak, hogy az ingatlanokból, az „ősi vagyonon” kívül eső földekből, a szőlőkből a nők is részesedhessenek, addig az 1840-es évekre ezen kísérletük mind gyakrabban marad sikertelen.

A főképp a 19. századból származó mórings levelek elemzése alapján felmerül egy érdekes felekezeti szempont. Ugyanis a feldogozott mórings levelek elsősorban katolikus vagy vegyes vallású pároktól származnak, ami egyrészt abból derül ki, hogy a helybeli katolikus plébános előtt kerültek megkötésre, illetve rendelkezéseket tartalmaztak a születendő gyermekek katolikus hitben való felnevelésére. Ez a sajátosság azért emelendő ki, mert mint azt láttuk a református és katolikus közösség a 19. század elejéig igen eltérő társadalmi és gazdasági pozíciót foglaltak el és bevándorlóként csak a 19. század végére sikerült csak elérniük, hogy jelentősebb ingatlan vagyonhoz juthassanak. E vagyonbeli bizonytalanság, amely megjelenik a mórings ígéretek ingatlanokról való hallgatásában is, csak megnövelhette a házassági szerződések jelentőségét, hiszen birtok hiányában az özvegyasszony még csak nem is számíthatott valamiféle biztosabb háttérre. A férj által beígért összeg, amelyet gyakran a férj életben maradt rokonainak kellett összeadniuk életbevágóan fontos volt.

Összefoglalóan tehát az örökösödési és földtulajdonlási rendszer igen komoly társadalmi, nemi és felekezeti feszültségektől volt terhes, miközben megerősítette a redemptus patriarchális családot és a 19. század közepén meginduló nagyobb társadalmi változásokig jól szolgálta a dinamikus népességnövekedést. A 19. század elején fellépő korlátok tehát inkább voltak szociálisak mint „túlnépesedési” jellegűek. Jól tükrözi ezt a két felekezet eltérő demográfiai magatartása is. Mielőtt azonban áttérnénk a kialakuló új rendszerre érdemes még egyszer visszatérni az egyházi penitenciákból kiolvasható patriarchális normatív világba, hogy még egyszer átgondoljuk nemcsak a nők helyzetét, hanem a népesedés és normatív fejlődés összefüggésrendszerét.

d) Házassági normák az egyházi penitenciák tükrében

A bejegyzések beírásának folyamatát vizsgálva egy nagyon érdekes ívre lehetünk figyelmesek. A kezdeti bejegyzések még a halálbüntetéstől és a testi kínzástól mentették meg a megjelölt személyeket, illetve újbóli elkövetés esetén azzal fenyegették meg őket. Az 1740-es évektől megfigyelhető a bejegyzések a század közepére nyilvános, morális egyházi büntetéssé enyhültek, azaz a vétkeket szégyenkőre állították a református templom mellett. A 18. század végére a nyilvános megszégyenítés is megszűnt, és az ítélező egyházi személyek pusztán megbánást kértek, amelyet valószínűleg a nyilvánosság tudatos kizárása érdekében főképp a parókián kellett letölteni. Az első fázist jól mutatja Antal Judit már idézett visszafogadása, a két utóbbi fázisra pedig jó példa Tót Mihályné és Lantos Jánosné 1760-as esete, illetve az 1773-ból származó beírás.

1760 július 27

Ifju Tót Mihályné Hamza Anna Gál György Gulyással és Lantos Jánosné Bognár Istvánnal való Testi Paráznaságokért minek utána 2. egész Hetekig a Kövön állottak volna fel-szabadítottak

1773 április 18

Török Julianna Házassági élete előtt a Borbély Legényekkel esett testi paráznaságért a Tiszt. Consistorium előtt a Parokiális Háznál penitentiát tartván feloldoztatott

Úgy hiszem ez a szövegbeli változás méltó példája lehet Foucault érvelésének, amely szerint a külső testen gyakorolt közösség előtti büntetés lassan a nyilvánosság kizárásával letöltött belső, lelki büntetéssé válik, amely a vétkes megjavulását szolgálja (Foucault, 1990a: 9–35.) A Foucault által leírt – a hatalmi célpontot (test versus lélek), és a nyilvánossághoz fűződő viszonyt előtérbe helyező – értelmezéssel szemben felvethető, hogy az 1742 előtt született és a fentiekben is idézett szövegek (lásd Antal Judit esete) ugyan tényleg brutálisak a testtel szemben, hiszen a visszaesőkkel szemben lefejezést, kiveretést és „kipacalozást” helyeznek kilátásba, de az erőszak és a nyilvánosság a delikvens megjavulását, a közvetlen ítélettől való megmentését szolgálja. Ez az ellenvetés azonban részben formális, hiszen ugyan a „jó útra” térítést célozza a fenyegetés a 18. század elején, de abban biztosak lehetünk, hogy nem vizsgálják, vagy még pontosabban nem tárgyalják a vétkező lelki és elmeállapotát, amely már egy másik büntetési rendszert jelezne. Mindenesetre a befelé fordulás, a brutális fenyegetés megszűnése, és az ezzel együtt járó enyhülés fontos változást jelezhetett a házasság intézményesülésének folyamatában.

Hasonlóan nagy változást jelent, hogy a bejegyzett "vétkesek" az 1740-es évekig elsősorban a házas nők. A 18. század második felében azonban a listák tanúsága szerint a férfiak „paráznaságát” is szinte egyenrangú problémának tekintették, és mind nagyobb arányban jártak el mindkét nembeli vétkezővel szemben. Miközben a kirótt büntetések szintjén a nők általában rosszabbul jártak, és hosszabb időt kellett letölteniük például a szégyenkövön a templom bejárata mellett, addig az idő előrehaladtával egyre gyakrabban jelennek meg fordított esetek is.

Ezen lassú, és a patriarchális modell keretein belüli átalakulást mutatják azok a 40-es években a városi tanácsi jegyzőkönyvben feljegyzett esetek, amikor már egyértelműen „meg-erőszakolásként” tárgyalják a házasságtörést:

Ámbár Kún Miklós vakmerőképpen tagadást tégyen minden ellene tett vádokról, tudniillik hogy Kis Jánosnéval (Fodor Judittal) paráználkodott volna, mindazonáltal fajtalantársa Kis Jánosnénak, mind maga (vallomásából) kitetszik, hogy bator a vétket nem consumálta .. de ugyancsak az gonosz gerjedezés benne volt, amittől czombjait kapdos-ta., az asszonyt ágyhoz szorongatta. Sőt amint az asszony maga vallja szemérmét is

fölfödözte, melly fajtalan cselekedetéért, mint az gonosz rendetlen magaviseléséért az egész tekintetes Tanácsot, kikk (köziül volt) megbotránkoztatta, hogy azon hivataljabul kirekesztessé... elvégeztetett (1744 július 25).

A láthatólag véltlen nőt is fajtalantársnak tekintő patriarchális rend finomodásában szerepet játszhat a népességszám növekedése is, hiszen mind nagyobb nehézségekbe ütközik a tényleges kontroll, és egyre inkább csak szimbolikusan lehet fenntartani a morális rendet. Emellett a házassági normák nyilvános megítélésnek megváltozásában ugyancsak fontos tényező lehetett a nők kárhozottat, ám mind aktívabb szerepe is. Az alábbi eset is azt mutatja, hogy elképzelhető volt, hogy a férfi kiszolgáltatott helyzetben mutassa be önmagát nőikkel szemben. Hujecz István vélhetőleg háza eladása során, az előleg átvétele után meggondolja magát, és a következő történettel áll elő a Városi Tanács számára 1798-ban a tanácsi jegyzőkönyv tanúsága szerint:

... ezen mostani nyári napokban én a mezőn kinn dolgozván egyszer hozzák hírül, hogy a feleségem Vajlánd Ilona egynehány napoktul fogva a Tázlári Vendégfogadóban iszik részegeskedik. Ezt meg halván el mentem Tázlárra, hogy meg tudjam ugy van é a dolog amint beszéllek. Oda menetelemmel Feleségemet a kortsmában találtam és már több napoktul fogva ottan részegeskedett. Kérdeztem tőle mitsoda pénzre ivott és fedettem, hogy ilyen munka idején miért töltené az időt bor ivással és részegeskedéssel. Melyre nekem azt felelte, ha iszik is nem az én pénzemre iszik, hanem a magáéra, mivel testvér Bétya Vajland Mihály adott néki, az atyai házból ötöt megillető jussára 10 Forintokat, melytől még megvan egy császár arany. Azon egy aranyot elő kérvén, tőle el vettem, hogyne részegeskedhessen, és ide Halasra haza késértem, hogy ide haza dolgozna. Midőn pedig házamhoz haza érkeztem, hajnalban mindjárt engem itt hagyott és negyed vagy ötöd napig , míg én ide haza voltam haza sem jött, hanem reggel a szomszédim beszéllek, hogy a Házamat melyet tulajdon keresményemből szerzettem és a melybe néki egy krajcárja sincsen, az én hitem és akaratom nélkül Könyves Istvánnal, ki felől ugy tartom, hogy Ház vételre a Nemes Tanátssal még engedelmet sem nyert, negyven vagy negyven forintokon eladta, és Könyves Istvántól 15 forintokat a házam árába fel is vett és arra ivott a Tázlári vendégfogadóban ...

E szöveg, amely ugyan a század végén született, de egybefogja a házaselet, a tulajdonlás, a nyilvános szerep számos aspektusát, azt mutatja, hogy a nő szabadon járt kelt, gyakorta volt távol, illetve a feleség férje feje fölött elviekben eladhatta férje ingatlanát. Úgy tűnik, a normatív szabályozás mellett és alatt létezett egy a forrásokban csak ritkán megjelenő világ, amely a nőt kevésbé kontrollálta, és mintha ezt a férfiak is elfogadták volna.

Emellett persze az is felmerül, hogy a jelentős változások és a feszültségek új közrendet kívántak meg. Ezt mutatják, azok a Szilády Áronnak, a híres halasi lelkésznek és ország-

gyűlési képviselőnek tulajdonított szavak, amelyeket fiatal lelkésztársa jegyzett le a huszadik század elején. Ván Benjámint szerint Szilády ilyenképpen mesélt a 19. század elején állítólag ellopott és elásott, majd a század második felében a templom felújításkor előkerült szégyenkő kapcsán:

„Úgy a XIX. század legelejéig élt ez a kegyetlen szokás, amikor is a „paráznaság” bűnébe esettek azon a kőn vezekeltek s a tisztességesek tisztességtelen viselkedését el kellett szenvedniök. Még én hallottam gyerekkoromban, amikor valakiről, aki még akkor idősebb ember volt, így nyilatkoztak: – Olyan asszony volt biz ez, mint aki szégyenkövet is ült. – Vagy ha a házasság szándékával tudakozódott valaki egy leány után, nagy terheléssel járt, ha azt mondták, hogy anyja, vagy az öreganyja ült a szégyenkőn. Annak a kornak a szemében a testi gerjedések és kívánságokkal szemben tanúsított magatartása szabta meg az embernek az erkölcsi értékét...”

Majd hosszas leírás után így folytatja:

Hadd legyen ez a szégyenkő az egyház számára is figyelmeztetés, hogy az élet minden területén ne akarjon tényező lenni ...” (Ván, 320–322.)

Összefoglalóan tehát Halason erős patriarchális rend képe körvonalazódik, amely háttérül szolgálhatott az erős népesedési növekedésnek és potenciálnak. E normatív rend biztosíthatta ugyanis egyrészt a nők alávetett szerepét, illetve ezen keresztül azt, hogy a kialakult földtulajdonlási rendszer ne boruljon fel. A patriarchális renden belül azonban megfigyelhető, mind az erkölcsi büntetések, mind a végrendeletek mind pedig más források szerint a nők szempontjainak előtérbe kerülése, amely alapot adhatott a következő korszakban megfigyelhető termékenység csökkenéshez, és a népesedési viszonyok radikális átalakulásához.

5.4. Stagnálás és hanyatlás, 1850–1874

Ez a korszak éles ellentétben áll a megelőző korszak rendkívül erős népesedési dinamizmusával, azaz mielőtt újból emelkedésnek indulna a népességszám, stagnáló időszak következik be (IX. ábra). Mint azt a népességszám adatok is mutatják az előző korszak jelentős növekedése, nem minden előzmény nélkül az 1850-es évekre megtorpan, sőt a reformátusok esetében hanyatlás is bekövetkezik, ami csak az 1870-es években fordul meg. 1850 és 1869 között a teljes népesség mindösszesen 344 fővel nő a korabeli statisztikák szerint. 1850-ben 12 783 fő, míg az 1869-es népszámlálás szerint 13 127 fő. A katolikusok esetében enyhe növekedés látszik, míg az 1830-as években elkezdődő trendek folytatásaként a reformátusoknál kisebb visszaesés következik be. A katolikusok lélekszáma mintegy 700 fővel gyarapodik, míg a reformátusoké körülbelül 500 fővel csökken (Nagy Szeder, 1935: 120). Az adatok enyhe elvándorlásra utalnak.

A népmozgalmi adatok is érzékeltetik a stagnáló trendet. Tendenciaszerűen esni kezd a keresztelések száma, és egy fokkal kisebb ütemben a temetéseké és valahol a korszak végén trendjükben találkoznak. Mintha tehát jelentősen csökkenne a születési arányszám és lassan javulni kezdene a halandóság legalábbis a nyers arányszámok alapján. A házasságok éves száma stagnál, csak a korszak legvégén érezhető némi esés.

A korszakban a halasiak még átélnek két nagyobb halandósági krízist az 1855-ös és az 1873-as kolera idején. Érdekes módon az utóbbi már nem eredményez éles kiugrást a temetések számában, hanem egy több évre elhúzódó válságot idéz elő. Úgy tűnik az 1855-ös kolera az utolsó nagyobb „hagyományos” járvány- és halandósági katasztrófa, amely beleillik a század elején kezdődő ritmikus sorba. A halandóság tekintetében ugyan van még egy kisebb hullám 1868-ban, az azonban nem mérhető a korábbi válságokhoz. Az 1855-ös évtől a temetések görbéje mintha kezdene kisimulni, és innen kezdve egyre enyhébb rezgéseket mutat. A halandóság feletti kontroll kiépülni látszik.

A társadalmi változásokra utal a házasság rövid távú kilengései és a temetések ingadozásai közötti összefüggés eltűnése, legalábbis abban a tekintetben, hogy a temetések számának megugrása nem vezet hasonló változásokhoz a házasságok számában. Az 1862-es évet leszámítva ez a kapcsolat még a nagy 1855-ös kolerajárvány idején sem áll fenn, és az 1873-as epidémia mintha egyáltalán nem is érintené házasságok rövid távú ingadozását.

Érdekes mód inkább a keresztelések és a házasságok között alakul ki valamiféle kapcsolat, és a házasságok trendje egy-két év csúszással mintha irányítaná a keresztelések mozgását. Mintha e tekintetben működne a házasságok irányító szerepe, amely oly fontosnak bizonyult az alacsony nyomású malthusi modell értelmezése szerint.

A keresztelések és a temetések görbéje közötti kétfajta összefüggés (békés” időben együtt mozognak, míg halandósági válságok idején, illetve az azt követő években ellenkező irányban lengenek ki) igen érdekes betekintést enged a demográfiai folyamatok belső mechanizmusába. „Normális” időszakban a keresztelések száma irányítja a temetésekét, valószínűleg a csecsemőhalandóság kitüntetett szerepe miatt. Válságos időszakban pedig a házassággal való együttmozgás helyett a keresztelések száma csökken néminemű késéssel. Úgy tűnik, a keresztelés érzékeny „barométerként” működik a rövid távú ingadozásokban.

A korszak csökkenő keresztelés száma hosszabb távon is utalhat egy ilyen összefüggésre. A század első felében jelentős halandósági válságokon átment népesség egyrészt a születések számának visszafogásával reagálhatott, másrészt pedig a megfelelő korosztályok száma is lecsökkenhetett. Ez az összefüggés jól látszik az 1890-es és az 1900-as korszakban az 1873-as kolera kapcsán, miközben különösen a nők esetében nem figyelhető meg az 1849-es himlő kapcsán, amely járvány közvetlenül hathatott volna a korszakban keresztül a vizsgált időszakban. Amennyiben az összefüggés fenn is állt, akkor az a század végére a demográfiai történések folyamatában elhalványodott, tehát eredetileg sem lehetett túl erős. A válságokra adott „tapasztalati” válasz azonban mindenképp megfontolandó. Megjegyzendő, a kérdés már csak azért is rendkívül fontos lehet, mert Dányi Dezső regionális

családrekonstrukciója szerint az 1850–59-es házassági kohorsz házas termékenysége tíztizenkét százalékkal alacsonyabb az Alföldön, mint az 1830–39-es kohorszé (*Dányi, 1991: 134–152.*). Tehát nem a korszerkezet módosult kedvezőtlenül a korábbi válságok során, hanem egyértelműen a termékenység csökkent.

A termékenység csökkenésére, és ezen keresztül a születések számának gyenge esésére némi magyarázatot adhat a nők házassági korának megemelkedése az 1780-as évekhez képest. Az 1860-as évek katolikus és református anyakönyveinek tanúsága szerint a nők első házasságának kora 20 év fölé emelkedett, amely két éves emelkedés, bár a konkrét történeti folyamat nem ismeretes, magyarázat lehet a születési arányszám és a keresztelek számának csökkenésére. Ezen emelkedés pontos lokalizálása már csak azért is fontos lenne, mert mintha Halas esetében is lett volna házassági reakció a 19. század eleji rosszabb demográfiai viszonyokra. A házasság kérdése azonban már a kor demográfiai folyamatainak társadalmi összefüggéseinek vizsgálatát teszi szükségessé.

Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, és a helyi társadalom összefüggéseiben keressük a magyarázatot, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Halas népesedési görbéje szinte pontosan leképezi Tapolca fejlődését, miközben az elvileg hasonló gondokkal küszködő Kecskemét nem mutat visszaesést a keresztelek számában. Tehát mintha Tapolca esetében újból lejátszódná a század eleji válság, amelyen akkor – talán a földbőségnek köszönhetően – Halas még át tudta verekedni magát. Kecskeméttel szemben Halas és Tapolca esetében így továbbra is felvethető a kisvárosi jelleg magyarázó szerepe.

a) Népesedés és társadalom

A halasi állattenyésztő és szabadparaszi közösség fentebb vázolt elkülönülésen alapuló és kvázi részvényesi társadalma ebben az időszakban jelentős átalakuláson megy keresztül. Egyrészt a keresleti változások és az 1851-es marhavész következtében a gazdák állatállománya megváltozik, és a marhák mellett mindinkább teret hódít a juh, amely a legelőket sokkal jobban pusztítja, mint a marha vagy az ökör (*Nagy Szeder, 1935: 122*). Másrészt elkezdődik a legelők tagosítása, amely a hosszadalmas procedúrán túlmenően alapjaiban alakítja át a közösségi szociális rendet. A legelők tagosításától fogva a kollektív földbirtokosként is eljáró redemptus városi elit elveszti a befolyását a határ hasznosítási szerkezete felett, pozíciója mind üresebb lesz, illetve már inkább csak a gazdaság méretétől és az életmódtól függő presztízs alapján uralkodhat a városban és annak határában.

A településszerkezet radikális átalakulására utal a tanyarendszer rohamos fejlődése is, hiszen csak ebben az Erdei által is elemzett korban válik általánossá a kintlakásos tanya alapú gazdaság. Eddig a tanya inkább szállás volt télire, és nem az egyes családoknak otthonul is szolgáló lak. A tanyarendszer fejlődését nyilvánvalóan gátolta eddig a városi tanács földosztó és határt ellenőrző hatalma (*Nagy Szeder, 1935: 48–52.; Bellon, 2000*). A településszer-

kezeti következmények mellett a tanyán alapuló paraszti gazdaság mind jobban támaszkodott a növénytermesztésre és azon belül a kapás növényekre.

Ez utóbbi tényezőknek furcsa mód a népességnövekedés irányába kellett volna hatniuk. Hiszen a határ szociális szerkezete átalakul, és mód nyílik kisebb földek megvételére, a határban való gyors letelepedésre. Sőt a motivációtól részben függetlenül a növénytermesztés a gabona és a krumpli terjedése lerövidíthette a szoptatási időt a gyorsabb elválasztás révén, hiszen a liszt és krumplifélék már néhány hónapos kortól adhatóak a csecsemőknek (*Schneider, 1996: 48–57.*). Ennek terjedésére vonatkozóan nincsenek adataink, ám Palugyai leírása a kiskunságiakról mintha a tésztafélék hagyományosabb elkészítésére utalna:

„Első rangú eledele lisztfélékből áll, azután következik a marha-, juh-, sertéshús, s szalonna – mihez kellő fűszerek jelesül a paprikát, el nem hagyja. E tápanyagok rendszeres vegyülete kétségtelenül legalkalmasabb a test fentartására, oktalan használásuk azonban szintúgy betegség szülőjévé válik. A nehéz és nem mindenkor jól sült kenyér gyakori evése a túlnyomólag lisztből készített felettébb zsíros, sajátságos tészta ételek egyenlőn terhelik a gyomrot, és lehangolják az emésztő erőket. S habár átalán véve a nép jól és elég bőven táplálkozik, maga idejében megtartja dús lakomáit, s köz ínséget vagy szükséglet élelem dolgában igen gyéren tapasztal, a marha hús ritkán, sokkal többször kerül napi rendre füstölt sertés, és a még olcsóbb, juhhus; legkedvesebb falatja pedig tőle, ha csak telik, el nem maradható szalonna.” (Palugyai, 1854: 86)

A felekezeti adatsorok alapján úgy tűnik, hogy a fenti növekedési helyzetre eltérő módon reagáltak az eltérő társadalmi helyzetben lévő felekezeti közösségek, és a korszakban egyre élesebbé válik a harmincas évektől megfigyelt különbség a felekezetek demográfiai magatartásában (X. ábra).

A katolikusok esetében a korszakra általában jellemző megtorpanás alig észlelhető, míg az ekkor még többséget alkotó reformátusoknál kifejezett csökkenés figyelhető meg. Az 1855-ös kolerajárvány jóval súlyosabban érintette a reformátusokat, mint a katolikusokat. A reformátusok esetében a 19. század legjelentősebb temetésszámát regisztrálja az anyakönyv, míg a katolikusok esetében ez az 1849-es év volt. Sőt, mintha a reformátusokat egyedi halandósági válságok is érintették volna. Igen jellemző, hogy 1864-ben, 1867-ben, 1868-ban, 1870-ben, 1871-ben és 1872-ben csak a református anyakönyvben találunk halandósági többletet. Tehát míg a katolikusok már az 55-ös kolerajárvány után fellélegezettek, a reformátusok esetében csak 1873 után következik be egy nyugalmi időszak.

Minek köszönhető ez az egyre erősödő diszkrepancia a két közösség népesedési folyamatait illetően a század második felében? Az eltérő viselkedésre két kézenfekvő magyarázat van: az egyik a vegyes házasságok terjedése, a másik pedig a katolikusok bevándorlása. A vegyes házasságokban született gyerekek hitbéli neveltetésére vonatkozóan nincsenek közvetlen adataink, sőt az 1880-as évekre vonatkozóan is csak a vegyes házasságok arányára van

adatunk. Ez utóbbi azonban azt sejteti, hogy a vegyes házasság még akkor sem lenne elegendő magyarázat, ha minden református-katolikus házasság esetében a gyereket katolikus hitben keresztelnék meg. Korszakunkban pedig a vegyes házasságok aránya még elenyésző.

A másik magyarázat egy újabb katolikus bevándorlási hullámot feltételez, amely esetben a katolikusok jobb demográfiai eredményei fiatal házaspároknak köszönhetőek. Erre utal az 1869-es és 1880-as népszámlálás katolikus népességre vonatkozó adatainak és a természetes szaporulatnak az összevetése. 1869-ben a katolikus népességszám 4435 fő, míg 1880-ban 6028, amely jelentős emelkedés nem tudható be a 464 főre tehető természetes szaporulatnak. Ennek ellentmond azonban a temetések számának a keresztelések számához hasonló alakulása és a keresztelések számának kisebb mértékű csökkenése. Feltételezhető azonban az is, hogy a katolikusok körében, a népesedési korlátok ellenére nagyobb az átlagos gyermekáldás. Sőt az is feltételezhető, hogy a bevándorlás, a tanyák határban való létrehozása és a nagyobb termékenység egyszerre igaz, ami végképp felgyorsítja a katolikusok térnyerését.

Közvetett módon az alacsonyabb református termékenységet igazolja az első házasság korának alakulása is. Bár a nők házasodási kora, szinte tizedre pontosan megegyezik a reformátusok és a katolikusok körében, a református gazdák leányai egy évvel korábban házasodnak a főátlagnál. Tehát fenntartva a száz évvel korábbi szokást a vagyon jelenléte nemhogy fölfelé tolja a házasodási kort, hanem éppen lefelé (9. táblázat). Ez pedig valószínűleg azt jelenti, hogy esetükben a termékenység alacsonyabb, miután a református keresztelések száma végig csökken és a gazda házasságok az összes házasságnak majd felét teszik ki.

9. Első házasság kora felekezetenként és státusz szerint, 1860–69

	Hajadon menyasszony		Nőtlen vőlegény	
	N	Az első házasság átlagos kora	N	Az első házasság átlagos kora
<i>Református</i>	753	20	696	26
Ebből: birtokos vagy leányoknál birtokos lánya	302	19	209	25
Földműves	101	22	87	26
Cseléd, szolga	–	–	11	29
<i>Katolikus</i>	326	20	333	27

Tehát a vagyontalan lét, nemhogy csökkentené a házasodási kort, hanem éppen erősen megemeli, ami arra utal, hogy a házasság „megalapozása” érdekében a közösség nem engedi a szolgák vagy a napszámosok (földművesek) gyors egybekelését. Ez az önkorlátozó magatartás pedig ahhoz vezet, hogy a gazdacsaládok termékenységüket nem a házasodási kor révén szabályozták, hanem amennyiben az utódok számát korlátozni kívánták, akkor azt közvetlen eszközökkel tették.

E református „racionalitást” feltételező hipotézist alátámasztja az a későbbiekben bővebben kifejtett táblázat is, amely azt mutatja, hogy az 1900-ban megfigyelhető korspecifikus

születési arányszámok szerint az 1900-ban 40–44-es református nők termékenysége alacsonyabb, mint a katolikusoké (1000 nőre a reformátusoknál 25 gyerek jut, míg a katolikusoknál 81). Ez pedig azt jelzi, hogy ha nem tételezünk fel radikális törést a termékenységi magatartásban a kohorsz életpályája során (*Andorka, 1969*), akkor az e korban megházasodott református nők már kevesebb gyereket szültek. Tehát a születéseket jobban korlátozták.

Úgy tűnik a halasi társadalom presztízzsel bíró felekezeti rétege szemben a korábbi idősokkal már tudatosan él a termékenységi magatartás „racionális” ellenőrzésének eszközével. Világnézetében már helyet kapott a „beavatkozó” gyerekközpontú gondoskodás gondolata, amely egyszerre félti az utódokat, miközben számukat egyre inkább ellenőrzés alá vonja. Jól mutatja ezt a tény az iskolaügy felkarolása ebben a korszakban, de talán még ennél is jobban mutatja a tudati változásokat, hogy intézményesítik az apró gyerekektől való különletet, és nagy lelkesedéssel létrehozzák az első helybeli kisdédóvót 1862 márciusában (*Vass, 1987*). Ettől az időponttól Tar Csatár óvóúr vezetésével évente 80–100 főképp „polgár” gyermek szorong a város által rendelkezésre bocsátott helységben. Ez a „civilizatórikus tett” a tudati változáson túlmenően már csak azért is fontos jelentőséggel bír, mert szinte azonnal bevezetik az „óvoncok kötelező orvosi vizsgálatát” amely tény nehezen értékelhető túl a korabeli gyerekhalandósági viszonyok között. Fontos felfigyelni arra is, hogy a katolikusok lakta alsóvárosban ez az „áldásos” intézmény csak 1897-ben jön létre a városi nőegylet irányítása alatt. Úgy tűnik tehát a városban bennlakó befolyásos református rétegek már korábban, és más indulóhelyzetből lépnek arra az útra, amelyet az irodalom demográfiai átmenetnek nevez. Halas esete, a szétváló felekezeti-társadalmi utak azonban arra figyelmeztetnek, hogy még egy kisebb közösségen belül is több demográfiai átmenet zajlott le. Ezek az „átmenetek” nemcsak időben váltak szét, hanem a befutott pálya íve, sőt annak dinamikája is eltérő lehetett.

5.5. Demográfiai átmenetek, 1875–1914

Az 1873-as kolerajárványt követően Halas népességszáma jelentős növekedésnek indul. A századfordulóra megközelíti a 20 ezres lélekszámot, és a dinamizmus a 18. század közepén megfigyelhető tempóhoz hasonlítható. Sőt, Halas ebben a korban a 150 évvel korábbi növekedéshez képest meredekebb görbájú exponenciális ívre áll rá (*XI. ábra*). A növekedés forrása egyértelműen a halandóság javulása, illetve a bevándorlás lehetett, hiszen amint az a népességszám és a keresztelések trendjét ábrázoló ábrán látható a nyers születési arányszám fokozatosan csökken az átmenet során, ami visszafogja a növekedés ütemét. Ezt nemcsak a népességszám és a népmozgalmi adatok trendszerű összevetése mutatja, hanem a Statisztikai Hivatal akkori adatai is. Ezek szerint Halas nyers születési arányszáma a kor viszonyaihoz képest amúgy sem volt túl magas. Az 1890-es születési arányszáma a 38,9 ezrelékes szintről tíz év alatt 30,5 ezrelékre csökken, amely csökkenés pl. a magasabb szintről induló Kecskeméten messze nem ekkora arányú (OMKSH, 1893: 44, 74, 98; OMKSH, 1900–02: 84–99., 102–103., 656–57.).

A halandóság javulása is erőteljes, és a viszonylag alacsony 27,7 ezrelékről tíz év alatt 20,9 ezrelékre zuhan (OMKSH, uo.). Ennek köszönhetően a dinamikusan növekvő népesség évről évre 500 főt temet el, és az így kinyíló olló kellő utánpótlást ad a bővüléshez. A természetes szaporulatot növelte még a kb. 2000-es bevándorlás is, amely jelentős hozzájárulás volt a századfordulón a húszezres népességszám-küszöböt átlépő város esetében.

A népmozgalmi adatsorok tekintetében mind a keresztelési, születési, mind pedig a temetési, halálozási idősorok kisimulnak és a járványok csak kisebb ingadozásokat okoznak. A házasságok trendje is egyre egyenletesebb, bár szemben a 18. századdal, amikor a keresztelések és temetések számának növekedése megemelte a házasságok számát is, ebben a korban a házasságok száma stagnál. Ez azonban nem jelenti az összefüggések teljes hiányát, és az elmúlt korszakban jelentkező irányító szerep mintha a századfordulón még karakteresebb lenne. Sőt mintha az 1880-as években a halálozások száma is a házasságokét követné. Fontos felfigyelni azonban még arra is, hogy a halandóság kisimulásával „pótlási” effektus egyáltalában nem tapasztalható, azaz a halandósági kiugrások nem váltanak ki hasonló mozgást a házasság idősorában.

A folyamatok mögött álló 1890-es és 1900-as korszerkezet bár széles talpazatú, azaz bő gyermekáldásról tanúskodik, mégis mutat néhány furcsa torzulást az emelkedés rendjében (XIII. ábra). Szemben ugyanis az egyenes vonalú, nagy talpazatú piramisokkal a tízes- húszas korcsoportokban megfigyelhető egy komolyabb törés. Ez lehet részben számbavételi probléma, esetleg elvándorlás, ám valószínűbb, hogy az 1873-as kolera, illetve az epidémiát közvetlenül megelőző „nyomottabb” időszak érezteti a hatását a korszerkezetben. Tehát a demográfiai átmenet nem előzmények nélküli, azaz nem beszélhetünk egy tiszta magas halandóságú és termékenységű pretransziciós időszakról. Sőt a fenti kép elfedi azokat a divergens történeti folyamatokat, amelyek csak látszólag állnak össze egységes képpé.

a) Népesedés és társadalom

A reformátusokat és a katolikusokat eltérő helyzetben találta az a kor, amelytől a halandóság javulni kezd, és ez az eltérő kiindulópont divergens folytatáshoz is vezetett, amely elváló utak a vizsgált korszakban még nem értek össze (lásd újból X. ábra). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a katolikusoknak volt demográfiai átmenete, míg a reformátusok esetében csak részben módosultak az előző korszak demográfiai jellemzői. A csak 1895-ig feldolgozott református anyakönyv tanúsága szerint e felekezet nem élt át olyan időszakot a múlt század végén, amikor a születések és a temetések száma között hatalmas tér nyílik, és a természetes szaporulat tartósan pozitív. Esetükben még ezen javuló időszakban is többször nulla a természetes szaporulat, miközben a katolikusok esetében az olló az idő előrehaladtával egyre jobban kinyílik. Ezek a különbségek már oly nagyok, hogy nyugodtan beszélhetünk több útról és több társadalomról.

Szerencsére erre a korszakra vonatkozóan már bőven rendelkezünk társadalmi adatokkal, és így nem csak közvetett adatokra hagyatkozhatunk. Sőt az összehasonlítások is pontosabbá válhatnak, hiszen az 1880-as évektől nyugodtan támaszkodhatunk egy jó színvonalon működő és egységes elvek alapján működő statisztikai szolgálat adataira és elemzéseire, amely talán éppen az olyan társadalmi konstellációk miatt, mint amit Halason találunk, már korán vizsgálni kezdte felekezet, társadalom és kor összefüggéseit. A későbbi korok történetét szinte elkényeztetik a meglepően izgalmas „társadalomtörténeti” táblák. S a feltárható táblák egyértelműen igazolják a korábbi korszakokban feltárt történeti folyamatok statisztikailag is megragadható „kicsapódásait”. Mielőtt azonban ezeket igénybe vennénk, nézzük az érvelés során már többször használt első házassággal kapcsolatos koradatokat.

A népmozgalmi különbségek magyarázatát ebben az időszakban sem találjuk meg közvetlenül az első házasság korában, hiszen az első házasság kora szinte teljes egészében megegyezik a korábbi korszak számaival. Az egyetlen eltérés pedig újból csak arra utal, hogy a református nők az alacsony házasodási kor ellenére nem kereszteltek meg átlagosan annyi gyereket, mint katolikus társaik.

10. Első házasság kora felekezetenként Halason 1880–1889

	Református anyakönyv	Katolikus anyakönyv
Összes házasság	743	271
Nőtlen vőlegény, átlagos életkor	26	26
Hajadon menyasszony átlagos életkor	19	20
Vegyes házasságok száma.	168	34
Nőtlen vőlegény átlagos életkor	27	28
Hajadon menyasszony átlagos életkor	20	21
Exogám házasságok száma	139	101
Nőtlen vőlegény átlagos életkor	27	26
Hajadon menyasszony átlagos életkor	20	20
Exogám és vegyes házasságok száma	72	11
Nőtlen vőlegény átlagos életkor	26	27
Menyasszony átlagos életkor	20	20

A leggyakoribb házastársi korösszetétel tekintetében sincsen eltérés: a reformátusok és katolikusok esetében a sorrend igen hasonló, és általában 24–25 éves férfi 17–18 éves lánnyal kötött házasságot. Idős férfi-fiatal lány házasságára mindkét közösségben viszonylag kevés eset van, bár az egyik házasságtípus a harmincon felüli férfi és a kora húszon éves nő között kötött házasság lehetne. Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy az első házasság korszerkezetében, illetve, amint azt a *XVIII–XIX. ábra* is mutatja, az egyének hipotetikus családi életciklusában (családi állapot kor szerint) nincsen semmiféle olyan jel, amely az eltérő fejlődést magyarázná.

Más településekkel való összehasonlításban sem tűnik a felekezeti hovatartozás erős magyarázó tényezőnek az első házasság kora esetében. Halashoz képest a szintén vegyes felekezetű Kecskeméten az átlagos házasodási kor a korszerkezet és a családi állapot keresztmet-

szeti adatai alapján a férfiak átlagos házasodási kora enyhén magasabbnak tűnik a 25–29 éves korcsoporton belüli nőtlen-házasság arány alapján az 1900-as évben, miközben a nők házasodási mintája valószínűleg azonos (XX–XXI. ábra). Református-katolikus összehasonlításban azonban, akárcsak Halason, a különbségek elenyészők. A tapolcai katolikusok magasabb házasodási kora elgondolkoztató egyedül (27, illetve 22), bár valószínűleg itt sem a felekezet játszik szerepet, hanem a korábban már megfigyelt eltérő összefüggés vagy a házasodási kor között, amely szerint, szemben Halassal, a vagyonosodás megemeli a házasodási kort (*Melegh, 1995: 79–81.*).

A halasi felekezetek útjainak szétválását mutatják azonban a vegyes és exogám házasságok jellemzői a kor szempontjából, amely eltérések részben megmagyarázhatják a demográfiai folyamatokban megmutatkozó eltéréseket a 19. század végére. A halasi református anyakönyvben bejegyzett vegyes házasságok aránya viszonylag nagy (168 a 742-ből), és életkor szerint átlagosan később kötnek, mint a vallás tekintetében homogén házasságok (25–19 versus 27–20). Ugyancsak jelentős a regisztrált exogám házasságok aránya (139 a 742-ből), és korban átlagosan egy évvel később kötnek meg mint a gyülekezet első házasságainak fő átlaga. Az exogám házasságok több mint fele vallási szempontból vegyes (72 versus 139). A halasi katolikus gyülekezetben regisztrált vegyes házasságok aránya kisebb, mint a református közösségen belül (34 a 271-ből), és életkor szerint (különösen a vőlegények esetében) jelentősen később kötnek mint a nem vegyes házasságok. A bejegyzett exogám házasságok aránya roppant nagy, majd felét teszik ki az összes házasságnak (101 a 271-ből). Kor szerint a gyülekezeti átlagot jól képviselik. A katolikusok körében az exogám házasságok túlnyomó többsége vallási szempontból homogén (11 vegyes az összesen 101-ből).

E jellemzők alapján két eltérő karakterű közösség képe bontakozik ki. A katolikus közösségbe "kívülről" hozott házastársak jobbra katolikusok. A csekély számú vegyes házasság kétharmada kötnek helyi eltérő felekezetűek között. A katolikus gyülekezet településen belül és kívül is zárt közösség vallási szempontból. Így érthető, hogy az exogám házasságok életkor szerint miért állnak közel az átlaghoz szemben a református közösségben tapasztaltakkal. A reformátusok esetében a vegyes házasságok alig több mint fele kötnek helyi eltérő felekezetűek között, és a református anyakönyvben szereplő vegyes házasságok egy igen jelentős része "kívülről" hozott partnerrel jön létre. Településen belül zárt, kifelé nyitottabb közösségnek tűnik. Tehát míg a katolikusok egy kívülről töltekező közösség képét sugallják, addig a reformátusok egy kívülről bomló gyülekezetnek tűnnek. Innen tehát részben érthető a reformátusok térvesztése a katolikusokkal szemben.

De ez a magyarázat azonban még mindig elégtelen, hiszen a fenti különbségek nem elégségesek egy demográfiai átmenet bejáró és egy végig lassan fogyó közösség közötti különbség értelmezéséhez. Úgy tűnik a magyarázat kulcsát közvetlenebbül a termékenység eltérő szintjében kell keresnünk, és szerencsére az 1900-as korszak és a népmozgalmi adatok összekapcsolása révén módunk van pontos, korszak-specifikus arányszámok kiszámítására. A halandóság és a termékenység korszak-specifikus arányszámai pedig azt mutatják, hogy míg a

halandóságban „zavarosak” voltak a felekezeti különbségek, addig a termékenységben már karakteres eltérések mutatkoznak.

*11. Halas korszpecifikus élveszületési arányszám, 1900
(ezer azonos korcsoportbeli nőre jutó születések száma)*

Korcsoport	Összesen	Református	Katolikus
15–19	74	69	77
20–24	266	254	275
25–29	244	218	267
30–34	183	149	211
35–39	128	128	128
40–44	52	25	81
45–49	4	4	5
TFR	4756	4239	5224

Megjegyzés: az 1900-as népszámlálás koradatai születési éveken alapulnak. Az egyes korcsoportokhoz tartozó népmozgalmi események száma az 1900. december 31-i eszmei időpont miatt az 1900-as és 1901-es évek átlaga. (Köszönet Hablicsek Lászlónak.)

A református nők a teljes termékenységi arányszámok alapján átlagosan egy gyerekkel kevesebbet szültek, mint a katolikus anyák. S bár mindkét felekezet él a születéskorlátozás eszközével, a református nők messze megelőzik a katolikus anyákat a gyerekek száma feletti kontrollban. A különbség különösen éles a 25–34 év közötti korcsoportokban, ami azt mutatja, hogy az 1865 utáni évtizedben született református nők termékenységi magatartásán múlik az eltérés. Ez pedig arra utal, hogy az előző korszak már előkészítette a terepet azért, hogy e korcsoport tagjai valószínűleg már születéskorlátozó légkörben nőttek fel, amit a 10 évvel idősebb (40–44 éves) nők arányszámai jól mutatnak.

12. 10 év alatt meghaltak aránya az összes meghalt között
1900-ban és 1901-ben nemenként és felekezetenként

	1900 %	1901 %	1900-1901 átlaga, %	Összes halott 1900–1901 átlaga alapján
Református ffi	37	44	41	108
Református nő	37	34	36	106
Katolikus ffi	64	62	63	101
Katolikus nő	42	55	50	102
Összes ffi	49	54	52	209
Összes nő	39	45	43	208

13. Halas, korszpecifikus halálozási arányszámok felekezetenként
(ezer azonos korcsoportbelire jutó halottak száma)

Korcsoport	Katolikus ffi	Református ffi	Katolikus nő	Református nő
0–4	85	79	59	69
5–9	5	11	8	7
10–14	1	2	10	5
15–19	4	5	9	13
20–24	1	12	14	12
25–29	8	7	10	18
30–34	4	11	11	9
35–39	2	5	10	7
40–44	7	10	17	7
45–49	16	15	14	13
50–54	5	19	8	13
55–59	23	16	15	15
60–64	24	26	24	32
65–69	47	47	37	45
70–74	58	71	122	56
75–79	117	97	119	86
80–84	135	243	56	146
85–89	250	375	375	417
90–94	250	250		
95–				

14. Várható élettartam korcsoportonként, Halas, 1900–1901

x	e_x			
	katolikus férfi	református férfi	katolikus nő	református nő
0	43,24	40,42	42,83	40,89
1	56,99	50,54	49,99	49,40
5	59,36	52,42	49,75	51,10
10	55,80	50,29	46,67	47,80
15	51,01	45,81	43,87	43,84
20	46,92	41,86	40,72	41,65
25	42,22	39,29	38,57	39,04
30	38,91	35,56	35,34	37,43
35	34,71	32,48	32,13	34,10
40	29,98	28,31	28,63	30,20
45	25,93	24,69	25,94	26,19
50	22,91	21,44	22,60	22,75
55	18,41	18,33	18,46	19,09
60	15,38	14,68	14,67	15,39
65	12,04	11,35	11,21	12,60
70	9,56	8,73	7,97	10,15
75	6,96	6,44	7,80	7,62
80	5,63	3,96	7,28	5,42
85+	3,81	3,45	3,83	3,79

A 10 év alatt meghaltak aránya tekintetében (12. tábla) a reformátusok csecsemő- és gyermekhalandósága jobbnak tűnik mint a katolikus közösségé. Sőt úgy fogalmazhatunk, hogy a katolikus férfiak esetében az arány éppannyira rossz, mint a 19. század eleji Halason. Ez a mutató azonban nemcsak bizonytalan a korszerkezet ismeretlen hatása miatt, hanem egyenesen félrevezető.

A korszerkezet hatását kiküszöbölő korspecifikus halandósági arányszámok (1900 és 1901 átlaga alapján számolt M_x , 13. tábla) és a matematikailag abból levezetett elhalálozási valószínűségek (q_x) alapján elkészített halandósági tábla (14. tábla, XV–XVII. ábra) a katolikusok halandóságát mutatja jobbnak a reformátusokhoz képest. Meglepő módon épp a katolikus férfiak születéskor várható átlagos élettartama a legjobb és a református férfiaké a legrosszabb. A katolikus nők a férfiakhoz hasonlóan megelőzik a református nőket halandóság tekintetében. Amennyiben a halandóság szintjét komplexen mérő átlagos élettartamok terén jelentkező különbségeket visszabontjuk a korspecifikus halálozási arányszámok eltéréseire, akkor az egyes korcsoportokban jelentkező különbségeket érdemes külön-külön vizsgálni (Daróczy, 1995). A csecsemőhalandóság terén (XVI. ábra) a katolikus férfiak adatai rosszabbak mint a reformátusoké (kb. 250‰ versus 300‰). A későbbi korcsoportokban egészen a késő felnőtt korig azonban a katolikus férfiak halandósága jobb mint a reformátusoké és így lesz összességében magasabb a katolikusok születéskor várható átlagos élettartama.

A nők esetében sajátos ciklikus váltakozásokra lehetünk figyelmesek a felekezetek közötti eltérések vizsgálatakor. Csecsemő- és kisgyermekkorban a református lányok halandósága rosszabb, míg a 25–49 éves korcsoportokban a katolikus asszonyok halandósága nagyobb. Majd a késő felnőtt és öregkorban a 70–79 éves korcsoportokat leszámítva ismételtén a református asszonyok produkálnak rosszabb adatokat. E ciklikus eltérést a nőknél valószínűleg az eltérő termékenységi minta okozza, hiszen a református asszonyok halandósága éppen azokban a korcsoportokban alakul kedvezőbben, ahol a katolikus asszonyok termékenysége sokkal nagyobb (25–44 éves korcsoport).

A felekezetek közötti termékenységi és halandósági különbségek esetleges szociális magyarázata nehéznek bizonyul, hisz, mint azt a 15. tábla mutatja a reformátusok és a katolikusok közötti óriási különbségek vannak az írni-olvasni tudás, a háztulajdonlás és földbirtoklás terén (XXII–XXIII. ábra). Ezen privilegizált helyzet a termékenység esetében, mint azt alább látni fogjuk, jó magyarázó tényező lehet, addig a halandóság esetében a kapott eredményeknek épp az ellenkezőjét várnánk, már csak az alapján is, hogy 1900–1901-re az országos elemzések igazolják az írni-olvasni tudás pozitív hatását a halandóságra (Daróczy, 1995).

E pozitív hatás Halason a felekezetek közötti különbségek estében nem igazolható. Ezen meglepő eredmény összefügghet a viszonylag kis népességre (20 ezer fő 5 ezres alcsoportokban) számított halandósági táblák eredményeivel, illetve az 1900–1901-es év relatíve igen kedvező halandóságával (e két évben találjuk az 1875–1914-es korszak egyik legkedvezőbb temetési számát, lásd XI. ábra). Regisztrációs hibák is szerepet játszhattak, bár a halasi elhalálozási valószínűségek igen jól követték az 1900–1901-es évre számított országos halan-

dósági tábla megfelelő adatait (XVI. ábra saját számítás Pallós, 1971 alapján), így a feltárt eredményeket egyelőre el kell fogadnunk. Hipotézisként mást egyelőre nem tudunk feltenni, mint hogy az elhelyezkedésében inkább külterületi katolikus népesség épp e „kiszorítotttságnak” köszönhette jobb halandóságát, hiszen az országos adatok azt mutatják, hogy ebben az időszakban a falusias vidékek halandósága alacsonyabb volt, mint a városoké (Daróczy, 1995). Másrészt a katolikus férfiak rosszabb csecsemőhalandósága „szelekciós” mechanizmusként javíthatta a későbbi korcsoportok halandóságát.

*15. Társadalmi pozíció nemek, felekezetek szerint
Halason és Kecskeméten, 1900*

	Felekezet	Férfi	Nő
Tud írni és olvasni (%)			
Halas	Református	83,7	65,8
	Katolikus	49,1	45,7
	Zsidó	85,5	86,0
Kecskemét	Református	67,3	64,2
	Katolikus	56,0	46,5
	Zsidó	83,3	80,8
Van háza vagy házrésze (%)			
Halas	Református	28,8	8,7
	Katolikus	14,5	2,8
	Zsidó	15,5	5
Kecskemét	Református	16,4	7,6
	Katolikus	12,9	5,2
	Zsidó	14,1	4,0
Van földje (%)			
Halas	Református	30,0	9,2
	Katolikus	15,2	2,6
	Zsidó	5,9	1,3
Kecskemét	Református	17,4	7,1
	Katolikus	12,1	4,1
	Zsidó	3,4	0,4

A termékenység terén a jobb osztály pozíció és azon belül is az írni-olvasni tudás már „kézenfekvőbb” magyarázattal szolgál. A halasi református nők írni-olvasni tudás tekintetében messze megelőzik a katolikusokat, és főképp azokban a korcsoportokban, amelyek kulcsfontosságúak a termékenységi magatartás alakulásában. Ez a pozíció nemcsak a megállapíthatóan jobb anyagi helyzetük szempontjából érdekes, hanem jól mutatja, hogy sokkal inkább részt tudnak venni a kulturális cserefolyamatokban. Ez pedig abból a szempontból is fontos lehet, hogy tudomást szerezhettek az Európában ekkor „járványszerűen” terjedő születéskorlátozási módszerekről, illetve kiléphetek az ún. "tradicionális mintákból" (Schneider, 1996).

E különbség pedig részben visszavezet minket a tulajdonlás, a gazdálkodás, a kialakuló osztályhelyzet, illetve a felekezet kérdéséhez, amelyek együttesen magyarázhatják a fenti folyamatot. A max weberi értelemben vett osztályhelyzet annyiban lehet magyarázat, hogy a református férfiak és nők messze megelőzik katolikus társaikat tulajdonlás tekintetében,

amely jobb pozíció összefügg a mindkét nembeli írni-olvasni tudással (15. táblázat, XXIII. ábra). E közvetett hatáson túlmenően azonban vannak közvetlenebb magyarázatok is a gazdasági helyzet szempontjából. A halasi paraszti üzemek működtetéséhez már korábban sem volt szükség a családi munkaerőre, és a gyors kapitalizálódás, illetve a nagyobb szegény külterületi rétegek jelenléte miatt korszakunkban ez még inkább így lehetett. Úgy tűnik ebben a korban viszonylag könnyen és szabályozott formában lehetett szabad munkáskezet találni az állatok legeltetéséhez, etetéséhez vagy a földműveléséhez. Sőt a tanyarendszer a fizikai elkülönülést is lehetővé tette, hiszen a tartósan alkalmazott cselédek kint élhettek a tanyán, míg a gazdacsalád benn maradt a városban „polgári” körülmények között (Bellon, 2000). Az asszonyok nem igen jártak ki, és ez szintén magyarázhatja, hogy miképpen alakulhatott csírájában egy „polgárabb” kultúra, amelyben a háztartás és a munkaterület elválik egymástól. E környezet pedig mindenképpen megváltoztatja a gyerekekhez fűződő viszonyt.

A katolikus családok esetében ez másképpen alakulhatott, hiszen föld híján, illetve kinn élve a tanyán sokkal kevesebb mód volt „kikapaszzkodni” egy tradicionálisabb világból. Asszonyaik pedig úgy szintén jobban kiestek a világból, legalábbis református társaikhoz képest. Úgy tűnik a halasi felekezeti osztályszerkezet ad magyarázatot, legalábbis részben, a demográfiai magatartásban mutatkozó eltérésekre.

De csak részben ad magyarázatot az eltérő társadalmi helyzet, hiszen a fenti táblázat, a zsidóság, illetve a Kecskeméttel való összehasonlítás tanúsága szerint a társadalmi helyzeten túlnyúló felekezeti faktor nem zárható ki elemzésünkben (15. táblázat, XXIV–XXV. ábra). Kecskeméten 1900-ban a nők írni-olvasni tudásában a halasi különbségekhez hasonló eltérések figyelhetők meg a reformátusok és a katolikusok között, miközben a férfiak földtulajdonlásában ez a különbség jóval kisebb. Tehát elképzelhetőek olyan felekezeti tényezők, amelyek osztályhelyzettől részben függetlenül hatnak az írásbeliségre és ezen keresztül a demográfiai folyamatokra. Ugyanez felvethető a demográfiai átmenetet szintén elkerülő halasi zsidóság esetében, hiszen ez a népesség szinte egésze tud írni és olvasni, miközben, legalábbis ház- és földtulajdonlás tekintetében nem állnak jobban, mint katolikus társaik (XII., XXII–XXV. ábra). Ez a hipotézis természetesen csak az osztályhelyzet teljes feltárása esetében igazolható, mégis úgy tűnik, mintha szerepet játszanának a felekezetenként eltérő kulturális attitűdök is, amelyek közvetett vagy közvetlen módon befolyásolhatják a demográfiai folyamatokat. A legvalószínűbbnek azonban a két tényező összekapcsolásán alapuló magyarázat tűnik, amely szerint a lokális közösségekben felekezeti-osztály blokkok alakulnak ki a 19. század végére. Ennek vizsgálata azonban messze túl nyúl e monografikus elemzés viszonylag szűk keretein.

VI. ÖSSZEGZÉS

A fenti elemzés, mint azt már a bevezetőben is jeleztük, semmiképpen sem tekinthető teljesnek. Egyrészt az elvégzett összehasonlítás több ponton esetleges. A kívánatos és a települések egyenrangú vizsgálatán alapuló összehasonlítás azonban csak több kutató összefogása révén lehetséges. Másrészt a történeti folyamat értelmezésekor források és feltáró kutatások hiányában többször nehéz volt követni a társadalmi folyamatokat, így a kirajzolódó felekezeti utakat nehéz volt minden ponton összevetni és összekapcsolni. Ez a hiányosság különösen élesen vetődik fel a családdal és házassággal kapcsolatos attitűdök kérdésében, a patriarchális családi modell történeti fejlődésében, illetve a felekezetek társadalmi helyzetében lezajlott átrendeződés vizsgálatában. Az ezen hiányosságokkal küzdő történet azonban számtalan tanulságot hordoz magában, illetve hosszú távon kijelöl bizonyos problémákat.

Kiskunhalas szociológiai szempontból laboratóriuma lehetne a sajátos földtulajdonlási rendszer révén a rendies és osztályszempontok összeépülésének elemzésében. A 18. és 19. század folyamán feláll egy rendies, kvázi magántulajdoni rendszer, amely későbbi fejlődésében felekezeti elemekkel is bíró osztálytagozódást hoz létre. Demográfiai szempontból ez magyarázza azokat az eltérő demográfiai utakat, amelyet ezek a csoportok bejárnak. A kezdeti hihetetlen dinamizmust, majd az alsóbb, hosszú ideig kiszorított és megalázott réteg magasabb termékenységén alapuló expanzióját. Úgy fogalmazhatunk, hogy a redemptus, református gazdaréteg egy történeti fejlődés során maga rendítette meg a saját hatalmát azzal, hogy a polgárosodás érdekében a kiszorításra és az önkorlátozásra rendezkedett be. A kiszorított réteg demográfiai téren „állt bosszút” a demográfiai átmenetnek nevezett folyamat során, amikor az „ősi” református várost katolikus kisvárossá alakította.

Kiskunhalas népesedéstörténete azonban nemcsak a szűken vett helyi szociális fejlődés szempontjából érdekes. A történeti demográfia számára iskola példája annak, hogy ezek a nem családi gazdasági, a földbőségen alapuló és állattenyésztő alföldi agrárkomplexumok milyen nagy népesedési szívóhatással bírnak. Halas egy néhány ezres kis közösségből a 20. század elejére majd harmincezres tanyás várossá nőtte ki magát, amely fejlődés nemcsak helyi értékkel bír, hanem más városokkal együtt Halas is hozzájárult a 19. század demográfiai városiasodásához Magyarországon, szemben például az intenzívebb fejlődésre beálló dunántúli városokkal.

Halas népesedéstörténete emellett, főképp a malthusiánus modellekkel kapcsolatban, nagyon komoly demográfiai értelmezési problémákat is felvet. Egyrészt a 18. és 19. század eleji válságok, úgy tűnik a legkevésbé sem értelmezhetőek pozitív fékeként, hiszen nem borult fel radikálisan ezen térségben a népesség és a gazdasági erőforrás aránya. Sőt a kora 18. századi járványok a népesedési potenciál kihasználását tették igen nehezzé több évtizeden keresztül. A „középkori” népesedési minta nem a technológia fejletlenség miatti önszabályozó rendszer volt, hanem járványos világ, amely fölött a kontroll nehezen működött.

Másrészt a halasi népesedéstörténet a házassági kor szabályozó szerepéről gondolatokat is megkérdőjelezi, hiszen lokálisan korábban házasságkötő csoport népesedési dinamikája kisebb a későbbi házasságkötőhöz képest. Sőt úgy fogalmazhatunk, hogy az ún. demográfiai átmenet lezajlása előtt, amennyiben egy ilyen általános kor kijelölhető, a viszonylag alacsony női házassági kor mellett is van népesedési kontroll, mégpedig a termékenység terén.

Sőt a Hajnal-modell azon implikációja is téves lehet, hogy a kapitalizmust jobban előkészíti az életciklus szolgálati rendszer, hiszen láthatóan a protestáns etika jól megfér más családi- és háztartásrendszerekkel. A kapitalizmus kulcsát mintha inkább mégiscsak a tulajdonviszonyokban kellene keresnünk, hiszen láthatóan a redemptus kvázi részvényesi rendszer inkább szülője a protestáns etikának, mint a családi rendszer. Ad absurdum még úgy is fogalmazhatunk, hogy a halasi protokapitalista rendszer maga keresleti típusú demográfiai átmenetét már a 19. század elejére befejezte. Onnantól kezdve, legalábbis a református gazdátársadalomban a termékenységcsökkenés lassú folyamatának vagyunk a tanúi.

Halas és a fenti tanulmány azonban felvet még egy kérdést, amelyre a választ még nem tudjuk, miközben ez lehet a 19. századi magyarországi népesedéstörténet egyik kulcsproblémája. Ez a probléma felekezeti tagolódás és a demográfiai fejlődés összekapcsolódása. A fenti elemzés egészen a legutolsó pontig került a lokális közösségen túlnyúló felekezeti-kulturális jelleg alapján való érvelést. Márpedig sok más elemzéssel együtt e tanulmány is felveti annak jelentőségét (*Hablicsek, Dányi, 1991*). A református születéskorlátozás és alacsonyabb gyermekszám mintegy másfél százada izgatja a hazai kutatókat, miközben érdemleges eredményre még nem jutottunk. Az 1892–93-as népmozgalmi elemzés *expressis verbis* tényként kezeli a reformátusok illetően magatartását, amely korabeli vélekedés még akár történeti tényként is jól jöhet elemzésünkben:

„A másik nagyobb protestáns felekezet, a helvét hitvallást követő, az ország egészében majdnem pontosan ugyanolyan alacsony születési aránnyal bír, mint az ágostai.... A Duna-Tisza közén, bár mérsékeltebb mértékben, valami hasonlót látunk. A reformátusok születési aránya Csongrádban 30 ezrelék alatt marad, és Pest megyében is csak 35–36 ezrelék, holott e megyék össznépességében ezer lélekre 45 születés jut. S ez ellentétet tovább követhetjük a nagy alföldi városokba, hol a bevándorlás az arányszámok megbízhatóságán csorbát nem ejt. Hódmezővásárhelyt a helvét hitűeknél vagy 33 élveszülött jut ezerre, a római-katholikusoknál jó években 38. Kecskeméten ott 36, itt 45” (OMKSH 1995 27.).

A fenti elemzés talán annyiban segíthetett e talány megfejtésében, hogy egyrészt lokális történeti kontextusba ágyazta a problémát, másrészt pedig felhívta a figyelmet az írásbeliség, mint esetleges közvetítő faktor fontosságára. Az írni-olvasni tudás magába gyűjthetett kulturális-szociális folyamatok, amelyek a legutóbbi évek bevezetőben elemzett demográfiai irodalma szerint minden másnál fontosabbak a lezajlott forradalmi demográfiai változások-

ban. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a halasi esettanulmány a fenti kérdésekkel még égetőbbé tette a kulturális, társadalmi és demográfiai folyamatok együttes vizsgálatának szükségességét a magyarországi történeti demográfiai kutatásokban.

VII. KRONOLÓGIA

- 1679 pestisjárvány (*Tooth, 24.*).
- 1709 pestisjárvány május-szeptember, meghaltak száma kb. 1300 (*Tooth, 24.*).
- 1715 református iskola létrehozása (*Tooth, 18.*).
- 1739 pestisjárvány Ifj. Váczi Halász István szerint 808 fő hal meg: felnőtt férfi 184, asszony 102 serdületlen korú gyermek 522. Egy másik kiskun kerületi feljegyzés szerint 591, adófizető gazda 72, 20 év feletti fiú 61, kisebb fiú 186, zsellér, 4, feleség 63, leány 205, összeseden 323 férfi és 268 nő esik áldozatul. A pestis utáni összeírás 800 személyt talál 253 házban. Más adatok szerint az áldozatok száma 913 fő. Forrás: Az 1739. évi pestis adatai. *Nagy Szeder, 1923* (lásd még *Tooth, 34.*).
- 1745 redempció
- 1747 eredeti osztály lajstrom, a birtokos lakosoknak szántóföldet osztanak (*Tooth, 37.*).
- 1762 „nyomáson ismét Szántó Föld tétetett a birtokos lakosok között” (*Tooth, 42.*).
- 1765 marhajárásokból szántóföld a redemptusoknak (*Tooth, 43.*).
- 1769–70 a város szélén megépül a katolikus templom (*Tooth, 45.*).
- 1771 a református templom megnagyobbítása (*Tooth, 46.*).
- 1774 a közlegelők nem használhatóak szabadon.
- 1775 a betelepülő katolikusoknak örökös szántó és kaszáló földek osztanak (*Tooth, 47.*).
- 1778 Mária Terézia utasítására a régi református temető bezárják (a templomtól keletre) és újat nyitnak a városom kívül keletre, a katolikus temetőt, amely az evangélikusok számára is a temetőhely, csak megnagyobbítják (*Tooth, 49.*).
- 1779 a város saját pénzen rendes orvost tart, aki feljegyzést készít a tavak ártalmas voltáról (*Tooth, 50.*).
- 1791–93 földek újraosztása, a birtokosoknak második szállás-juss is kiosztásra kerül (*Tooth, 61.*).
- 1794 nagy szárazság, nincs széna (*Tooth, 65.*).
- 1794–95 nagyon hideg tél, 13 hétig kell az állatokat takarmányozni (fele jószág sem maradt meg), megnőnek a gabonaárak (*Tooth, 65.*).
- 1796 megnagyobbítják a református iskolát (*Tooth, 66.*).
- 1796–97 ismétlődő szárazság, rétek kiszáradnak, még a város körüli tavak is szinte teljesen (*Tooth, 67.*).

- 1796 a Helytartótanács engedélyezi a zsidók befogadását (*Tooth, 76.*)
- 1812 himlő (*Palugyai, 103*), rossz termés, árdrágulás (*Tooth, 130.*)
- 1813 első gyógyszerár megnyitása.
- 1816 csatornaépítés.
- 1816–17 hideg nyár, éhínség (*Tooth in Nagy Szeder, 1926: 375.*)
- 1822 gimnázium létrehozása (*Tooth in Nagy Szeder, 1926: 376–7.*)
- 1825 scorbút (*Palugyai, 103*).
- 1829, 1830 epeláz (*Palugyai, 103*).
- 1831 kolerajárvány 3649 egyén hal meg a Jászkunságban (*Palugyai, 103*).
- 1832 scorbút (*Palugyai, 103*).
- 1846 scorbút (*Palugyai, 103*).
- 1847 hagymáz (*Palugyai, 103*).
- 1848 vérhas, himlő (*Palugyai, 103*).
- 1851 országos marhavész, *Palugyai, 71.*
- 1853 közlegelők felosztásának kezdete (*Szabó, 1987: 14.*)
- 1855 kolerajárvány.
- 1862 kisdedővő létrehozása, általános orvosi ellenőrzés a gyerekek körében, szegény gyerekek ingyenes ellátása (*Vass, 1987: 1–13.*)
- 1873–74 kolerajárvány.
- 1876 rossz aratás (OMKSH, 1893: 18.).
- 1879 rossz aratás (uo.).
- 1882 nagyon jó aratás (uo.).
- 1882 vasút (*Szabó, 1987: 15.*)
- 1889 VI. tvc. 7 par. a védkötelezettség kezdetét ez ideig egy évvel kitolta és 21 évre tette (házasodási tilalom a katonai szolgálat leteltéig).
- 1892 gyermekjárványok toroklob, vörheny, kanyaró (OMKSH, 1895: 65).
- 1897 új felsővárosi óvoda (*Vass, 1987: 1–13.*)

VIII. FÜGGELÉK

1. sz. Lista

Református lelkészek Halason 1678–1814-ig

- 1678. május 5. – 1692. január 7.** Fejes Zombori György (1653 Dunavecscén, majd Solton lelkész).
- 1692. január 7. – 1692. április 30.** Vitéz Gergely (helyettesítő lelkész).
- 1692. április 30. – 1702.** Vecsei István (előtte lelkész Fülöpszálláson, 1702-ben Ráckevére majd Monorra költözött és ott halt meg).
- 1702. április 23. – 1703. április 18.** Szabadszállási János (volt nagykőrösi lelkész).
- 1703. április 18.–1706. március 29.** Szoboszlai Király Mihály (halasi lelkészként halt meg).
- 1706. május 23. – 1709. augusztus 23.** Hajgató Kecskeméti István (pestisben hal meg)
- 1709 fennmaradó része** Haraszi István.
- 1710 első fele** Sillei György (félév után meghalt).
- 1710 második fele** Barsi (vecsei rektor).
- 1711. július 12. – 1712. április 21.** Mező Vásárhelyi István.
- 1712. május 14. – 1714. március 24.** Kozma Fülöpszállási János.
- 1714 – 1727. április 1.** Dömsödi Csete Sámuel (Makádra költözött és ott halt meg).
- 1727– 1739. január 7.** Dajka Kőrösi István (pestisben halt meg)
- 1739–1740. április 19.** Szecsei István.
- 1740–1744** Molnár Mihály (kecskeméti lelkész, aki betegség miatt lemondott, majd Monor és Kecskemét, ahol magánemberként hal meg).
- 1744. április 13. – 1757. április 5.** Pápai Kovács Mihály (Dömsödre költözött).
- 1757–1758. június 8.** Vitéz József (előző helyettese, volt itteni tanító).
- 1758. június 8. – 1770. április. 15.** Kolmár Ferenc (Dömsödre költözött, a presbitérium 10 tagja a 16-ból nem marasztalta a katolikus papok elleni ellenszenve miatt).
- 1770 – 1776. április 17.** Losoncról meghívják Kármán András professzort.
- 1776. április 17.** az előző lelkész meghal, helyét Menyhárt Miklós Veszi át.
- 1777. április 24. – 1814. augusztus 12.** Tormássy János volt kecskeméti prédikátor, országos híró, nagy tudású lelkész, közel tíz éven át volt a "Dunán innen levő egyházmegye főjegyzője, az egyházmegyei közgyűlés 1808. május 12-én Halason püspökké választotta.

2. Függelék. A református anyakönyvbe tett bejegyzések gyakorisága és a megjelölt vétkezők családi állapot és együttes említés szerint.*

Év	Bejegyzés	Együttes említés	Házaspfi	Özvegyffi	Nőtlenffi	Ffi családi állapot nélkül	Házasnő	Özvegy nő	Hajadon nő	Nő családi állapot nélkül
1690-99	19	5	-	-	-	6	6	-	-	2
1701	2	-	-	-	1	-	1	-	-	-
1702	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1703	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-
1704	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1705	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1706	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1707	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1708	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1709	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1710	3	-	-	-	-	-	3	-	-	-
1711	2	-	-	-	-	-	1	-	-	1
1712	3	-	-	-	-	-	3	-	-	-
1713	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-
1714	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1715	3	-	-	-	-	-	3	-	-	-
1716	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1717	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-
1718	5	-	1	-	1	-	3	-	-	-
1719	5	1	1	-	1	-	4	-	-	-
1720	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1721	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-
1722	5	1	1	-	-	-	5	-	-	-
1723	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-
1724	4	-	-	-	-	-	4	-	-	-
1725	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1726	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1727	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1728	5	-	-	1	1	2	1	-	-	-
1729	6	1	1	-	1	1	4	-	-	-
1730	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1731	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-
1732	3	-	1	-	-	-	2	-	-	-
1733	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-
1734	4	-	-	-	-	-	4	-	-	-
1735	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1736	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1737	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1738	4	-	-	-	-	-	4	-	-	-
1739	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1740	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1741	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1742	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1743	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1744	6	-	-	-	-	3	1	-	-	2
1745	4	-	1	-	1	1	-	-	-	1
1746	4	-	1	-	-	1	1	-	-	1
1747	6	-	2	-	1	-	2	-	-	-
1748	4	2	-	-	2	1	3	1	-	1
1749	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1750	1	-	-	-	-	-	1	-	-	1
1751	4	-	-	-	-	3	1	-	-	-
1752	5	2	-	-	1	6	2	-	1	-
1753	3	-	-	-	3	-	1	-	-	-
1754	7	1	2	-	1	2	4	-	-	-
1755	5	1	-	-	2	5	1	1	1	-
1756	4	3	1	-	-	3	1	1	-	1
1757	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-

* A táblázat a bejegyzések számát mutatja és több esetben nehezen feleltethető meg a vétkezők számával. Ennek több oka lehet: paráznság több személlyel, egy bejegyzésben 2 parázna, egy eset több bejegyzés.

Év	Bejegyzés	Együttes említés	Házass ffi	Özvegy ffi	Nőtlen ffi	Ffi családi állapot nélkül	Házass nő	Özvegy nő	Hajadon nő	folytatás
										Nő családi állapot nélkül
1758	3	2	–	–	–	2	–	–	–	3
1759	7	5	–	–	–	6	2	–	–	3
1760	8	5	–	–	1	5	3	–	1	1
1761	2	1	–	–	–	2	1	–	–	–
1762	7	4	–	–	–	4	1	2	–	–
1763	5	3	–	–	1	2	2	–	–	1
1764	8	4	–	–	–	7	5	–	–	1
1765	9	1	–	–	–	7	3	–	1	1
1766	3	2	–	–	–	3	–	–	–	2
1767	10	6	–	–	1	5	3	–	1	2
1768	5	3	–	–	1	2	1	–	1	2
1769	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1770	4	2	–	–	–	3	–	–	–	3
1771	4	2	–	–	2	1	1	–	2	–
1772	3	2	1	–	–	1	1	–	–	1
1773	7	4	–	–	–	9	2	–	1	–
1774	1	1	–	–	–	1	–	–	–	1
1775	1	1	–	–	–	1	1	–	–	–
1776	1	1	–	–	–	1	–	–	–	1
1777	3	2	–	–	–	2	–	2	–	–
1778	3	2	–	–	–	3	–	–	–	2
1779	5	5	–	–	3	2	1	–	2	1
1780	3	1	1	–	–	1	–	–	–	2
1781	3	1	–	–	1	2	1	–	–	1
1782	2	2	–	–	1	1	–	–	1	1
1783	7	4	–	–	1	5	–	–	1	5
1784	3	1	–	–	–	2	–	–	–	1
1785	5	5	–	–	1	4	1	–	1	3
1786	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
1787	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
1788	4	2	–	–	1	1	1	–	1	2
1789	5	1	–	–	–	1	1	1	1	2
1790	2	1	–	–	–	1	–	–	–	2
1791	4	2	–	–	–	2	–	–	–	4
1792	2	–	–	–	–	–	–	–	–	2
Összesen	289	95	16	1	30	125	115	8	16	61

Forrás: Református anyakönyvek 1679–1800, Kiskunhalas, református lelkészi hivatal.

IX. FORRÁSOK JEGYZÉKE

- Tooth János: Halasi krónika: jegyezték 1723–1800 között Váczi Halász Istvántól Tooth Jánosig a városi jegyzők. (BKML, XV. 11 Jelentős személyek kéziratainak gyűjteménye 1820–1944.) Közli Nagy Szeder (1923).
- 1679–1900 Református és katolikus anyakönyvek, Református parókia és katolikus plébánia , Kiskunhalas.
- 1750– Házassági szerződések, móríng levelek (Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, fénymásolat).
- 1758–1799 Végrendeletek, örökösödés (JNKML IV.1 JKK, Jászkun Kerület közigazgatási iratai).
 - 1758 Banga Anna Sub A. fasc. 2. No. 45.
 - 1762 Néhai Ábrahám Mihály (Sub. B. fasc. 6. No. 7).
 - 1763 Bibo Susanna osztály, Sub. B. fasc. 7. No. 10.
 - 1763 Buda Erzsébet Sub. B. fasc. 7. No 18.
 - 1777 nov. Csenke János végrendelete (KL Vegyes közigazgatási iratok D39 No. 58/ V. 201/B.)
 - 1797 Pap Mihály (Sub L. fasc. 80. No. 8).
 - 1798 Hajacz István (Sub L. fasc. 80. No. 5).
 - 1799 Ábrahám Mihály, István, János, szállási föld (Sub L. fasc. 80. No. 15).
- 1765, Series famolorum in Oppido Halas No. 1765 (JNSZML IV. JKK közigazgatási iratai. Sub. B., fasc. 13. No. 25.).
- 1765 Halasi Béreseknék Nevei (BKML. V. 201. Kiskunhalas Város Tanácsának Iratai. Összeírások 1725–1845).
- 1773–1783, 1790, Conscriptio Animarum jelentések. (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai. Összeírások 1713–1848.)
- 1769–1778 Conscriptio Animarum (BKML. V. 201. Kiskunhalas Város Tanácsának Iratai. Összeírások 1725–1845).
- 1772–1774, x, 1780 Czigányok állapotokról való Tabellák és Relációk. (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai Sub K. fasc. 79. No. 16.)
- 1779–1781, 1783, 1786–1788, (patria, aetas, conditio, status sanitatis). (JNSZML, IV, JKK közigazgatási iratai Sub K. fasc. 79. No. 5)
- 1784, Tabella Pupillorum & Orphanorum Halsiensum Confecta (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai Copra D XVIII. fasc. 4. No. 26).
- 1784 Relatio (morborum) Chyrurgoa, Lista Nationalia, Morum Adnexis Nominibus Chirurgorum et Tensorum...Obstetricum (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai D. XVIII. fasc. 4. No. 26).
- 1808 Pusztákon lakó redemptusok és irredemptusok (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai Sub S. fasc 114. No. 137).
- 1808 Tudósítás a Tanyákon mint lakó lakosok dolgában (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai, Sub S. fasc. 114. No. 37).
- 1804 Nem-nemes összeírások jelentései. (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai.)
- 1808–1810 Nem nemes összeírással kapcsolatos iratok (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai fasc. 8, No. 2-3).
- 1820 Tolerantialis Taxán Zsidók Conscriptiója (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai Sub Z, fasc. 146 No. 3).
- 1823. január 20.: Tudósítás a Populáris Conscriptioban tapasztaltatott fogyatkozások helyre hozattatások Tárgyában (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai Littera Aa, fasc., 157, No. 35).

- 1826, 1835–1838 Születettek és halottak táblája (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai 1827 fasc. 5. No. 361.).
- 132/33 Zsidó összeírás (népesség, jövedelem) (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai fasc. 5, No: 2042).
- 1834 Az egészség dolgában való rendszeres orvosi tudósítás ex 1834-ről a Kis Kun kerület alsó részét illetőleg (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai, 1835 fasc. 5. No. 470).
- 1835 Az egészségre ügyelő személyek 1833-ban való állását a kis Kun Kerület alsó fele részéről előadó Tábla (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai fasc. 5. No 470).
- 1836 Hivatalos irat, nem nemes összeírás (JNSZML, IV. JKK közigazgatási iratai, fasc. 1. No. 1591).
- 1853 Tanyai lakosok összeírása (BKML V. 244. Kiskunhalas Város Tanácsának Iratai. Népszerűírások, 1850–1870).
- 1869-es népszámlálás házankénti összesítő (BKML V.244. Kiskunhalas Város Tanácsának Iratai. Népszerűírások, 1850–1870).
- 1900–1901 anyakönyv (BKML XXXIII 1.A. Állami anyakönyvi másolat levéltári gyűjteménye A–Z 1895–1980).

Statisztikai adatforrások

- A Magyar Korona Országainak 1890–91. évi népmozgalma. OMKSH, 1893. Atheneum.
- A Magyar Korona Országainak 1892–93. évi népmozgalma. OMKSH, 1895. Atheneum.
- A Magyar Korona Országainak 1897. évi népmozgalma. OMKSH, 1900. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.
1900. évi népszámlálás, Kiskunhalas, Kecskemét 47. és 48/c tábla KSH, Bp. Népszámlálási Főosztály, Archívum 1900. 286. doboz.
- A Magyar Korona Országainak népmozgalma 1900–02, MKKSH, Magyar Statisztikai Közlemények 7. kötet 1905, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.
- A Magyar Korona Országainak népmozgalma 1903–05, MKKSH, 1907, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.
- A Magyar Korona Országainak népmozgalma 1906–1908, MKKSH 1910, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.
- A Magyar Korona Országainak népmozgalma: 1909–12, MKKSH 1916. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.
- A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900, KSH Bp. V. kötet, II. kötet, 1981.
- A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. KSH Bp., 1969.

X. IRODALOMJEGYZÉK

- Abrams, Philip – Wrigley, Anthony (ed.) (1978) *Towns and Societies: Essays in Economic History and Historical Sociology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Anderson, Benedict (1983) *Imagined Communities. Reflections on the Spread of Nationalism*. Verso, London.
- Andorka Rudolf (1969) A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői. *Valóság* 1969/3.
- Andorka Rudolf (1975) Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság* 1975/6.
- Andorka Rudolf (1975a) Paraszti családszervezet a XVII–XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Ethnographia* 1975 no. 2–3.
- Andorka, Rudolf (1985) Az európai nagy pestisjárványok. In *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. No. 2.
- Andorka Rudolf (1988) A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* 4.
- Andorka, Rudolf (1995) Household Systems and the Lives of the Old in Eighteenth- and Nineteenth Century Hungary. In: David I. Kertzer and Peter Laslett (ed.): *Aging in the Past. Demography, Society and Old Age*. University of California Press. 129–155.
- Andorka, Rudolf–Balázs-Kovács Sándor (1986) The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries (with special attention to Sárpilis, 1792–1804). *Journal of Family History*. Vol. 11, No. 2. 169–192.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (1983) Pre-industrial household structure in Hungary. In Wall (1983) 281–307.
- Aries, Philippe és Duby, Georges (general ed.) (1989) Chartier, Roger (ed): *A History of Private Life. III. Passions of the Renaissance*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Bálint Sándor (1974) Középkori liturgikus hagyományok a népi kultúrában. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése. Szolnok, 1974. Damjanich Múzeum. IV. kötet. 87–91.
- Bárth Dániel (1999) A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház XVI–XVII. századi gyakorlatában. Kézirat.
- Bellon Tibor (2000) Kiskunhalas gazdálkodása a 18–19. században. Kézirat a Kiskunhalas története II. kötet számára.
- Benda Gyula (2000) A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv*, Budapest, KSH NKI.
- Berkner, Lutz, K. (1972) Rural family organization in Europe: a problem in comparative history. *Peasant Studies Newsletter*. 145–156.
- Böröcz József (2000) *Social Change by Fusion: Understanding Institutional Creativity*. Kézirat.
- Calvin, John (1999) Commentaries. VIII. Ethics and the Common Life. 4. Marriage. The Christian Classics Ethereal Library at Calvin College. Last updated on May 27, 1999 <http://ccel.whetton.edu/c/calvin/calcom>
- Cerman, Markus – Oglivie, Sheilagh C. (eds.) (1996) *European Protoindustrialization*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Chayanov, Alexandr (1986) *The Theory of Peasant Economy*. Manchester, Manchester University Press.
- Coleman, David (1998) Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban. *Demográfia*, XLI. évf. 2–3. 165–206.
- Csité András (1992) *Halandóság Rezipien*. Kézirat.

- Daróczi Etelka (1995) A halandóság törvényhatóságok közötti eltérései és társadalmi-gazdasági összefüggései a Magyar Korona Országában. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Történeti Demográfiai Füzetek 14. 7–62.
- Dányi Dezső (1991) Regionális családrekonstrukció. In *Demográfiai átmenet Magyarországon*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.
- Dányi Dezső (1991) Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek) In *Demográfiai átmenet Magyarországon*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.
- Dányi Dezső (1993) A hazai népesség- és népesedésstatisztika kezdetei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. No. 12.
- Dányi Dezső (2000) Demográfiai átmenetek. Valóság, tudomány, politika. *Kézirat* (a Népesedéspolitikai ad hoc bizottság kötete számára).
- Dávid Géza (1997) Magyarország népessége a 16–17. században. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Millecentenáriumi előadások. Budapest, KSH.
- De Vries, Jan (1984) *European Urbanization 1500–1800*. London, Methuen and Co. Ltd.
- Demeny, Paul (1988) Social Science and Population Policy. *Population and Development Review*. 1988, 14:3, 451–79.
- Demográfiai átmenet (1991) *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. No. 9.
- Erdei Ferenc (1976) *Magyar tanyák*. Budapest, Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1957) *Futóhomok*. Budapest, Gondolat.
- Faragó Tamás (1977) Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Budapest, KSH.
- Faragó Tamás (1985) Paraszti háztartás és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között. *Történeti Statisztikai Füzetek*. 7, Budapest, KSH.
- Faragó Tamás (1993) Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXX–XXXI.
- Faragó Tamás (1994) A házasságkötés kalendáriumja. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. *Studia Miskolcinsia*. 61–87.
- Faragó Tamás (1997) Different household formation systems in one country at the end of the eighteenth century: variations on John Hajnal's thesis. Előadás: *General Population Conference*, Peking Kína.
- Faragó Tamás: Infant and Child Mortality in Austria-Hungary Before the First World War. *Kézirat*.
- Fél Edit és Hofer Tamás (1969) *Proper Peasants*. Chicago: Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research.
- Foucault, Michel (1972) *The Archeology of Knowledge and the Discourses on Language*. New York, Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1990a) *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat.
- Foucault, Michel (1990) *The History of Sexuality. An Introduction*. Vol. 1. New York, Vintage Books.
- Foucault, Michel (1992) Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*. 1992/1.
- Foucault, Michel (1999) A tudományok archeológiájáról. In: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen, Latin Betűk.
- Goody, Jack (1996) *The East in the West*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Goody, Jack (1983) *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Goody, Jack (1990) *The Oriental, the Ancient and the Primitive Systems of Marriage and the Family in the Pre-industrial Societies of Eurasia*. New York, Cambridge University Press.

- Greenhalgh, Susan (1996) The Social Construction of Population Science: An Intellectual, Institutional and Political History of Twentieth-Century Demography. *Comparative Studies in Society and History*. Vol 38. No. 1. 1996. január. 26–66.
- Gszelman Ádám – Dókané Vető Ágnes (1990) *Kiskunhalas*. (Hild-érmes városok) Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ.
- Hablicsek László (1991) Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In *Demográfiai átmenet*.
- Hajdu Lajos (1985) *A büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest, Gondolat.
- Hajnal, John (1965) European Marriage Pattern in Perspective. In: Glass–Eversley (szerk.): *Population in History: Essays in Historical Demography*. London.
- Hannaford, Ivan (1996) *Race. The History of an Idea in the West*. Washington, The Woodrow Wilson Center Press.
- Hatházi Gábor (2000) Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In Ö Kovács – Szakál (2000).
- Hodgson, Dennis (1983) Demography as social science and policy science. *Population and Development Review* 9. No. 1. March 1983.
- Hodgson, Dennis (1991) The Ideological Origins of the Population Association of America. *Population and Development Review* 17. No. 1. March 1991.
- Hoóz István (1996) A demográfiai változásokat magyarázó elméletek. In: Kovacsicsné (szerk.). *Demográfia*, KSH. 490.
- Horváth József (1999) *Végrendelkezés Halason (1700–1850)*. Kézirat a következő kötet számára In Szakáll Aurél (szerk.) Kézirat a Kiskunhalas története II. kötet számára.
- Husz Ildikó (1992) *Házasodás Reziben*. Kézirat, 1992.
- Imhof, Arthur E. (1992) *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* (Hermész könyvek) Budapest, Akadémiai.
- Iványosi-Szabó Tibor (1989) Egy mezőváros társadalmi és gazdasági tagolódása a XVIII. századi összeírások tükrében. I. II. III. *Bács-Kiskun Megye Múltjából X*.
- Iványosi-Szabó Tibor (1989a) A bérek alakulása Kecskeméten 1686–1790. *Bács-Kiskun Megye Múltjából X*
- Iványosi-Szabó Tibor (1991) *Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom előtt*. Kecskemét.
- Iványosi-Szabó Tibor (1994) *Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850*. Kecskemét.
- Janó Ákos (1965) *Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia*. Kiskunhalas, Kiskunhalas Városi Tanács.
- Jones, E. L (1981) *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kaa, S. J. van de (1996) Anchored Narratives. The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility. *Population Studies*. 50.
- Karácsonyi János (1985) *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1990-ig*. Reprint (1929). Budapest, Könyvtérképesítő Vállalat.
- Kiss Réka (1999) Matrimoniális causák a küüllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében. In: Kósa László és Kiss Réka (szerk.): *Fiatal egyháztörténetesek kollokviuma*. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.
- Kocsis Gyula (1992) Ceglédi katolikusok többcsaládos háztartásai a 18. század második felében. In: Kisbán Eszter – Mohai Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, Ethnica. 188–198.
- Kodolányi János (1963) *Baranyai utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

- Kovács Éva – Melegh Attila (1995) Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In: Tóth Zoltán és Á Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Salgótarján. Hajnal István Kör.
- Kovács Éva – Melegh Attila (1997) Tükör által homályosan. Kísérlet Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In: Szabó Márton (ed.): *Szimbolikus Politika*. Budapest. Scientia Humana.
- Kovács Zoltán (1981) Népesedési viszonyok. In: Rácz István (szerk.): Debrecen története 2. kötet 1693–1849. Debrecen. 15–69.
- Kovács Zoltán (1985) Népesedési viszonyok. In: Farkas József (szerk.): Szeged története 2. kötet 1686–1849. Somogyi Könyvtár, Szeged. 107–170.
- Kovács Zoltán (1986) A debreceni és szegedi népesedéstörténeti kutatások módszertani tapasztalatai.
- Kovács Zoltán (2000) A népességfejlődés vázlata a honfoglalástól 1920-ig. In: Trisnyák Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Kovacsics József – Ila Bálint (1988) *Veszprém megye helytörténeti lexikon*. Budapest, Akadémiai. 396–403.
- Laslett, Peter – Melegh Attila (2000): *A múlt hangjai és együttélés a jövőbeli énjeinkkel*. Interjú Peter Laslett történeti szociológussal. Aetas megjelenés előtt.
- Laslett, Peter (1983) Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared. In: Wall: 1983.
- Levine, David (1977) *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*. New York, Academic Press.
- Livi-Bacci, Massimo (1999) *A világ népességének rövid története*. (Osiris Könyvtár) Budapest, Osiris.
- Macfarlane, Alan (1993) *Az angol individualizmus eredete*. Budapest, Századvég, fordította: Melegh Attila.
- Malthus, Thomas (1798) *An Essay on the Principle of Population*. (HTML format Ed. Stephan 10 aug 1997), honlap: www.ac.wvu.edu/~stephan/malthus/malthus.0.html
- Malthus, Thomas, Huxley, Julian, Osborn, Frederick (1960) *Three Essays on Population*. Introduction by Frank W. Notestein. President. New York, The Population Council. Mentor Book.
- McLaren, Angus (1990) *A History of Contraception from Antiquity to the Present Day*. Basil Blackwell, Oxford.
- McNeill, William H. (1976) *Plagues and Peoples*. Garden City, N.Y. Anchor Books.
- Medick, Hans (1988) A protoindusztriális családi gazdaság. In: Sík Endre (ed.). *A háztartás – A gazdaság örök intézménye*. Szociológiai Füzetek, Budapest, fordította: Melegh Attila.
- Melegh, Attila (1987) Urban Households in Hungary in the Early Nineteenth Century. Előadás. Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, April.
- Melegh Attila (1988) Csajanov elmélete. Előadás, Hajnal István Kör.
- Melegh Attila (1994) Új történetírás, régi beidegződések. Holmi, Január.
- Melegh Attila (1994a) A nyugat bűvöletében. In: József Martin. Értelmiség és politika. Széchenyi Füzetek, No. 8.
- Melegh Attila (1994b) Le Model Occidental. In: Catherine Durandin (ed.): *L'Engagement des Intellectuels a l'Ouest*. L'Harmattan. Paris.
- Melegh Attila (1995) Népesedés, család, háztartás Tapolcán és Halason. *KSH Népeségtudományi Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. No. 14.
- Melegh Attila (1996) Női és férfi életpályák két 18. századi mezővárosban. In Nagy Bea – Sárdi Margit (szerk.) Szerep-alkotás. *Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen. 157–163.
- Melegh Attila (1998) Örökösödés Magyarországon a 18–19. században. *OTKA zárójelentés*.
- Melegh Attila (2000) Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. Lépések a pro-és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. *Replika*. 2000 Tavasz.
- Melegh Attila (2000a) Hányan voltunk, illetve Magyarország népesedéstörténete a 17. és 19. század között. In: Öri Péter (szerk.) *Történeti Demográfiai Évkönyv*. 321–330.

- Melegh Attila (2000b) Házasságtörés Halason a 17–18. században. In: Óri Péter (szerk.) *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 266–91.
- Melegh Attila (2000c) Néesség, házasság Halason a 18. és 19. században. Kézirat a Kiskunhalas története II. kötet számára.
- Mendels, Franklin (1972) Proto-Industrialization: The First Phase of the Process of Industrialization. *Journal of Economic History*. 32. 241–61.
- Nagy Szeder István (1923, 1925, 1926) *Adatok Kiskun-Halas Város Történetéhez*. I–III. Hungária Könyvnyomda Kiskun-Halas.
- Nagy Szeder István (1924) *Kiskunhalas város története. A redemptio előtti kor 1745-ig*. I. Kiskunhalas.
- Nagy Szeder István (1935) *Kiskunhalas város története. Kiskunhalas gazdaságtörténete*. IV. Kiskunhalas, Kiskunhalas Helyi Értesítője.
- Nagy Szeder István (1936) *Kiskunhalas város története. Kiskun-Halas Város Egyházainak, Iskoláinak és Közművelődésének Története*. III. Kiskun-Halas, Kiskun-Halas Helyi Értesítője Könyvnyomdája.
- Nagy Szeder István (1993) *Kiskunhalas város története. A redemptio utáni kor 1745-től*. Kiskunhalas, Sepsi család.
- Notestein, Frank W. (1945) Population – The Long View. In: Schultz, Theodore (ed.): *Food for the World*. Chicago, Chicago University Press.
- Ö Kovács József (1989) Mintavétel Kecskemét XVIII. századi történetéből: a mezővárosi társadalom és a zsidóság. In: *Bács-Kiskun megye múltjából X. Kecskemét*.
- Ö Kovács József (1993) Zsidóság a Duna-Tisza közén a 19. században. Modernizáció, alkalmazkodás, feszültségek. In: Halasi Téka. Kiskunhalas.
- Ö Kovács József (1996) Zsidók a Duna-Tisza közén a 19. században. Társadalomtörténeti tanulmányok. In: *Kecskeméti Füzetek* 6.
- Ö Kovács József, Szakál Aurél (szerk.) (2000) *Kiskunhalas története. 1. Tanulmányok a kezdetektől a török kor végéig*. Kiskunhalas, Kiskunhalas Város Önkormányzata.
- Ö Kovács József, Szakál Aurél (2000a) Kiskunhalas történeti kutatásáról. In: Ö Kovács – Szakál (2000) 9–30.
- Óri Péter – Martos Gizella (2000) Mezőkövesd demográfiai viszonyai a 17. század második felében. *Demográfia*. 43. évf. 1. 94–135.
- Óri Péter (1994) Pest megyei járások lélekösszeírásai, 1770–1780. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 13.
- Óri Péter (1998) A demográfiai statisztika összehasonlító története. *Demográfia* 1998, XLI. évf. 1. 116–128.
- Óri Péter (1999) A Conscriptio Animarum mint demográfiai forrás. *Előadás*. KSH NKI, 1999. április.
- Óri Péter (2001) A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. Kézirat.
- Pallós Emil (1971) Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967–68-ig. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei 34. Bp.
- Palugyai Imre (1854) *Jász-Kún Kerületek s Külső Szolnok Vármegye leírása*. Pest, Heckenast Gusztáv sajátja. 1854. (Magyarország történeti, földrajzi s állami legújabb leírása, Harmadik kötet).
- Papp László (1941) *Kiskunhalas népi jogélete*. Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet.
- Phillips, Roderick (1991) *Untying the Knot*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pounds, Norman J. G. (1997) *Európa történeti földrajza*. Budapest, Osiris.
- Pryce, W.T.R. (ed) (1994) *From Family History to Community History. (Studying Family and Community History, 19th and 20th Centuries)* Volume 2, Cambridge, Cambridge University Press, The Open University.
- Quine, Maria Sophie (1996) *Population Politics in Twentieth Century Europe*. New York, Routledge.
- Said, Edward (1978) *Orientalism*. New York, Vintage Books.
- Saito, Osamu (1996) Historical Demography: Achievements and Prospects. *Population Studies*, 1996. 3. 537–553.

- Schneider J.C. – Schneider P.T. (1996) *Festival of the Poor. Fertility Decline and the Ideology of Class in Sicily. 1860–1980*. The University of Arizona Press, Tuscon.
- Sen, Amartya (1994) Population: Delusion and Reality. Sept. 22 1994. http://finance.commerce.ubc.ca/~amartya_sen_on_population.html
- Sharlin, Alan (1978) Natural Decrease in Early Modern Cities: A Reconsideration. *Past and Present*, 1978, May No. 79.
- Smith, Richard M. (1984) (ed) *Land, Kinship and Life Cycle*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Szabó Miklós dr. (1987) A kiskunhalasi tanyavilág múltja, jelene, jövője. *Halasi Téka* 7. szám 13–30.
- Szakály Ferenc (2000) Kiskunhalas a török uralom alatt. In: Ö Kovács József, Szakál Aurél (szerk.) *Kiskunhalas története. 1. Tanulmányok a kezdetektől a török kor végéig*. Kiskunhalas, Kiskunhalas Város Önkormányzata.
- Szentgáli Tamás (1991) A demográfiai átmenet elmélete. In. *Demográfiai átmenet*. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek. 1991/1. No. 9.
- Szikszi György (1786, 1965) *Keresztyéni tanítások és imádságok. A keresztyén embernek különb-különbféle állapota és szükségei szerint*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Szreter, Simon (1993) The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History. *Population and Development Review* 19. No. 4. December 1993.
- Thompson, Warren S. (1929) Population. *The American Journal of Sociology*. 1929. XXXN, 6 (May).
- Todorova, Maria N. (1993) *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Washington, American University Press.
- Todorova, Maria (1997) *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Oxford.
- Tooth János (1824) Az Ekklezsia története. In Nagy Szeder (1923).
- Tormási János (1801) Halas város ekklezsiája története. In Nagy Szeder (1923).
- Tóth, István György (1991) Peasant sexuality in eighteenth-century Hungary. *Continuity and Change* 6 (1), 1–2.
- Valkovics Emil (1982) *A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről*. Budapest, KSH NKI Kutatási Jelentések. No. 5.
- Ván Benjámin: Szilády Áron élete. Kiskunhalas Református Egyház. Kiadatlan kézirat.
- Vass Aranka (1987) Kiskunhalas város 125 éves óvodatörténetéből. *Halasi Téka* 7.
- Wall, Richard et al. (eds) (1983) *Family forms in historic Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wolff, Larry (1994) *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press.
- Wrigley, Anthony (1967) A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy 1650–1750. *Past and Present* July 1967. No. 37.
- Wrigley, Anthony (1983) The Growth of Population in Eighteenth Century England: A Conundrum Resolved. *Past and Present*, 1983. No. 98.
- Wrigley, Anthony – Schofield, Richard (1981) *The Population History of England. 1541–1871: A Reconstruction*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Zemon-Davis, Natalie (1999) *Martin Guerre visszatérése*. (Mikrotörténelem) Budapest, Osiris.

ABSTRACT

POPULATION HISTORY OF KISKUNHALAS BETWEEN THE LATE 17TH AND THE EARLY 20TH CENTURY

The study investigates the population history of a Hungarian agrarian town on the Great Hungarian Plain from 1679 till the first World War. The starting point of the analysed time period is the start of the protestant parish registration, while the last point is the period when the number of births was the highest in the last three hundred years. Kiskunhalas was a special agrarian town with large fields on which husbandry and crop production provided the basis for living.

The main focus of the thesis is the analysis of the time series of marriage, death/burial, birth/baptism. The study consciously concentrates on this type of demographic analysis as this event level is the one which is experienced directly by the relevant community. It argues that this historical approach with some additional analysis of demographic phenomena like fertility or mortality can be a model for future population history monographs by providing long term time series and the possibility of processual analysis. This type of analysis might also help in overcoming the simple and ideologically weighted contrasts between past and present, modern and premodern.

On the basis of time series different periods are divided in this long 250 year long process, which time periods and the related demographic tendencies are then used as concrete historical models. These models are also put into a social context by utilising sources on attitudes, family structure, inheritance, land ownership and ecological factors. Throughout the analysis denominational factors are also stressed.

The analysis beside the historical approach utilises a comparative framework by using data for two other agrarian towns (Kecskemét and Tapolca), which settlements one because of similarity the other because of large differences help in understanding the socio-demographic processes of Kiskunhalas.

Furthermore an interpretative framework is also set up for understanding demographic discourses on population change in the 18th and 19th centuries. Thus not only "empirical" results are given but also the possible interpretation of those results. The thesis argues that there are basically three types of such interpretative frameworks. The demand theories, the Malthusian one and the so called demographic transition. These later ones which have become interconnected especially in the English historical demography in the late twentieth century are also linked by the conscious use of use of East-West dichotomies.

In terms of historical development the investigated 250 years are divided into four periods which periods seem to be rather unique as compared with the two other agrarian towns. The first period (1679–1739) is an age of stagnation with plagues destroying the protestant community in every thirty years. These regular epidemics cannot be interpreted as a Malthusian "positive" check, as in terms of economic resources the community is in a very good position throughout the whole period. It seems that the community goes through a harsh period, when micro-organisms causes hardship.

This period is then followed by a period of dynamic growth (1740–1849), which development can be explained several factors. First the female first age of marriage is low which direct relationship leads us to the question of social arrangements. Second there is an abundance in land, which not only allows low age at marriage, but also gives possibility for newcomers to settle down. These newcomers are Catholic peasants settled down in the community by the Viennese court. Third the community liberates itself from feudal obligations by paying "redemption" to the court. This quasi private, quasi collective land ownership is also major source of development, as it allows the handling of conflicts arising from population increase. In addition to these, there is a patriarchal family system which closely controls women in morality and inheritance.

The second half of this growth period nonetheless show the causes of the later slow down. First there are social restrictions arising from the above described semi-capitalist "redemption" land ownership. Second regular mortality crises take away some out of the natural growth and third the Calvinist denomination monopolising social and political power seems to look for some kind of a control over the number of new people destabilising the carefully monitored quasi private and quasi collective system of land ownership.

This slow down becomes evident in the next period (1850–74), when direct and indirect data show that Calvinist women start controlling their fertility. This is in line with national data, but it seems that locally this tendency is only a valid within one denomination, thus local social arrangements could have an influential role.

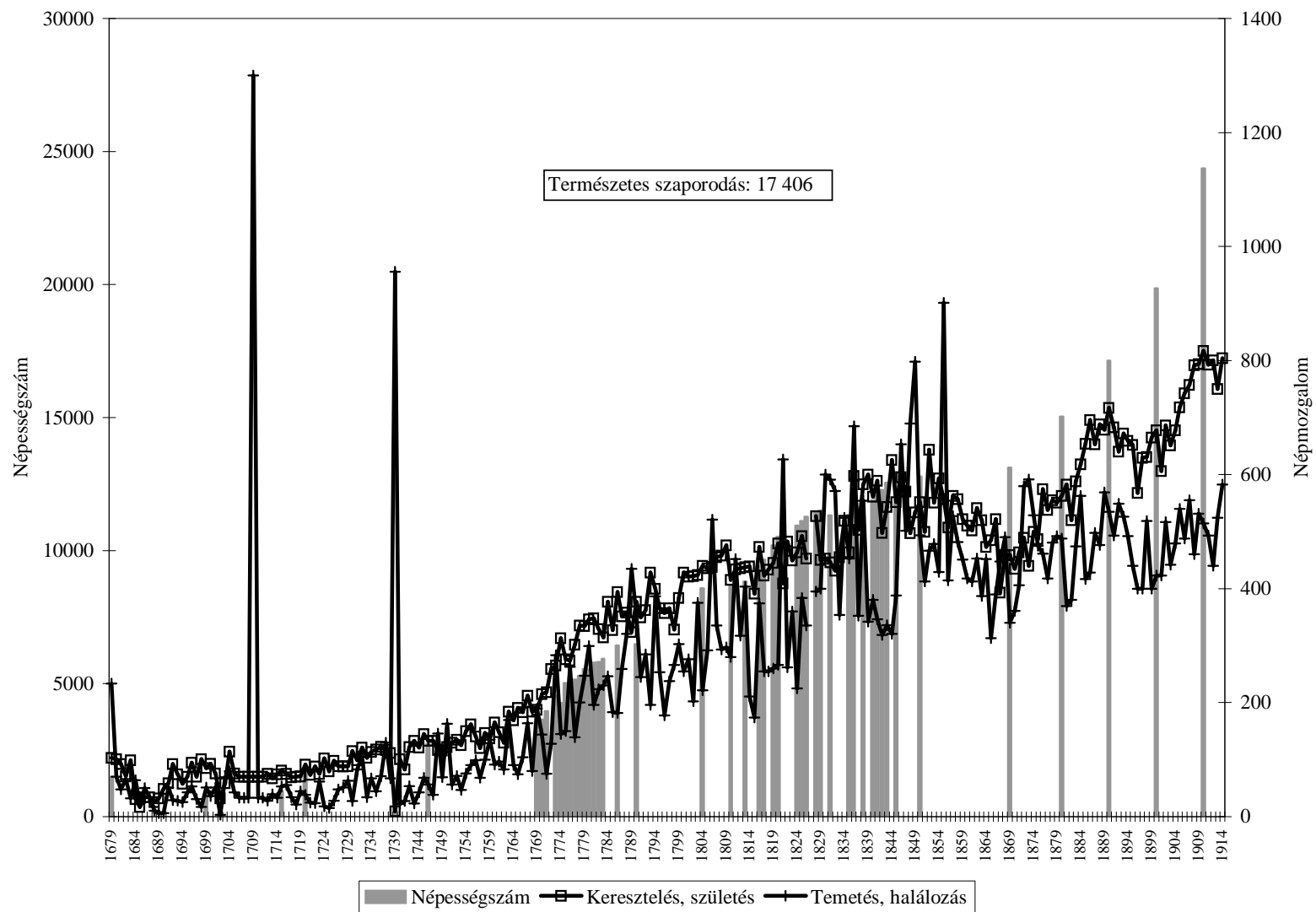
This hypothesis is supported by the evidence of the next period (1875–1914), when differences between the Catholic and the Calvinist community becomes so large that we can legitimately speak about two societies. The local and the in-migrating Catholics show the pattern of demographic transition, while in the case of Calvinists such a process cannot be envisaged.

This difference is mainly due to different class positions of the relevant populations, as Calvinists in all age cohorts are wealthier in terms of land ownership and housing estates. Plus women and men also are more educated in terms of literacy. This later factor might be the link between cultural characteristics of the different denominations and their social positions as shown by the case of the Jewish community and the case of Kecskemét., where class positions do not explain the amazing gap in literacy between Catholics and Protestants.

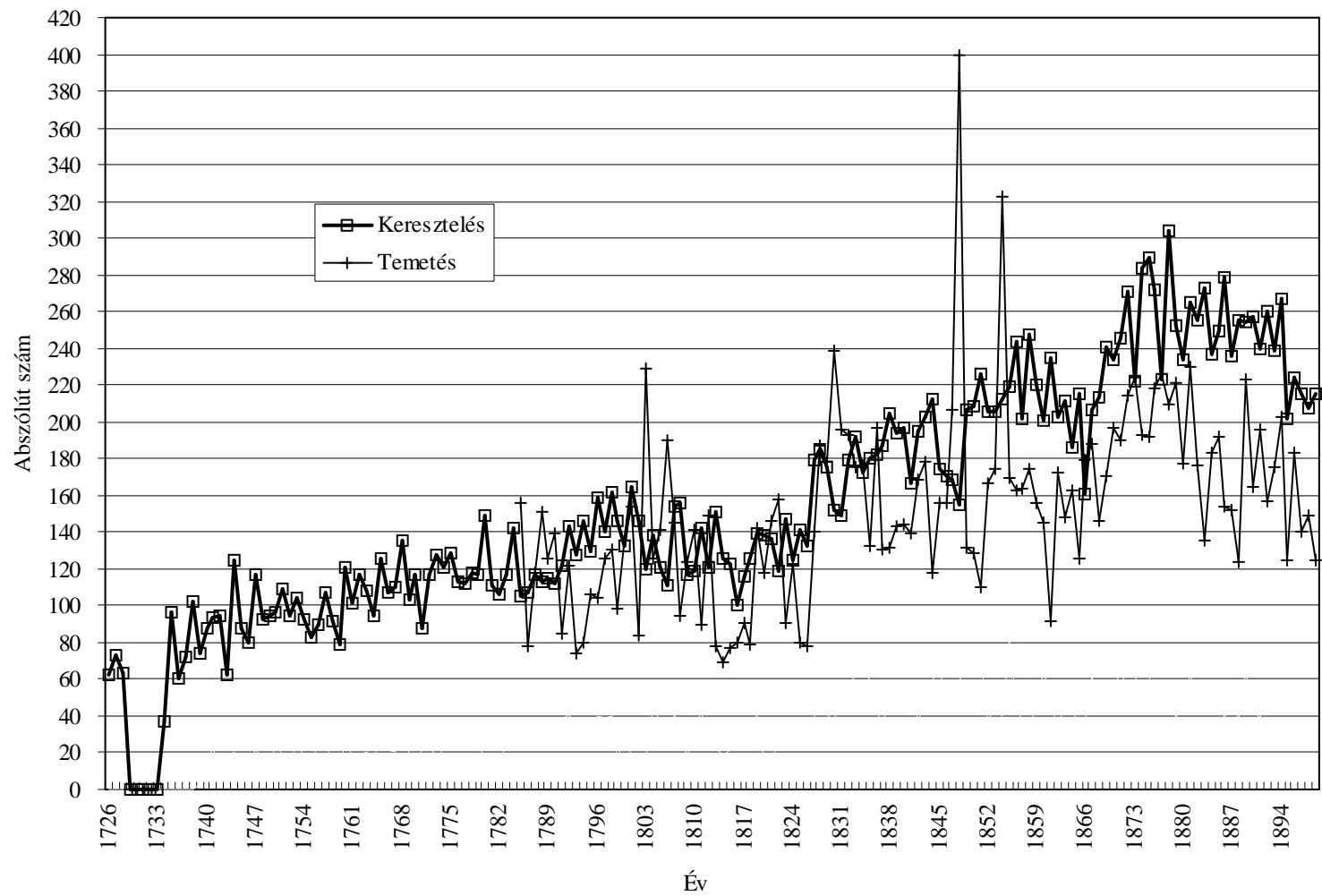
Overall the historical development in Kiskunhalas thus can be explained by the formulation "denominational classes" in which story differential fertility leads to the demographic decline of the ruling Protestant elite, which in the end loses control over the city becoming almost exclusively Catholic.

In terms wider comparisons the above analysis show that not only marriage age can function as a control over population increase in "pre-modern times", but reduced fertility also in the case of social groups occupying elite positions. Thus we have to rethink the so called Eastern and Western marriage systems as capitalism and embourgeoisement can be also established in marriage systems beyond the Hajnalian line of Trieste and St. Petersburg.

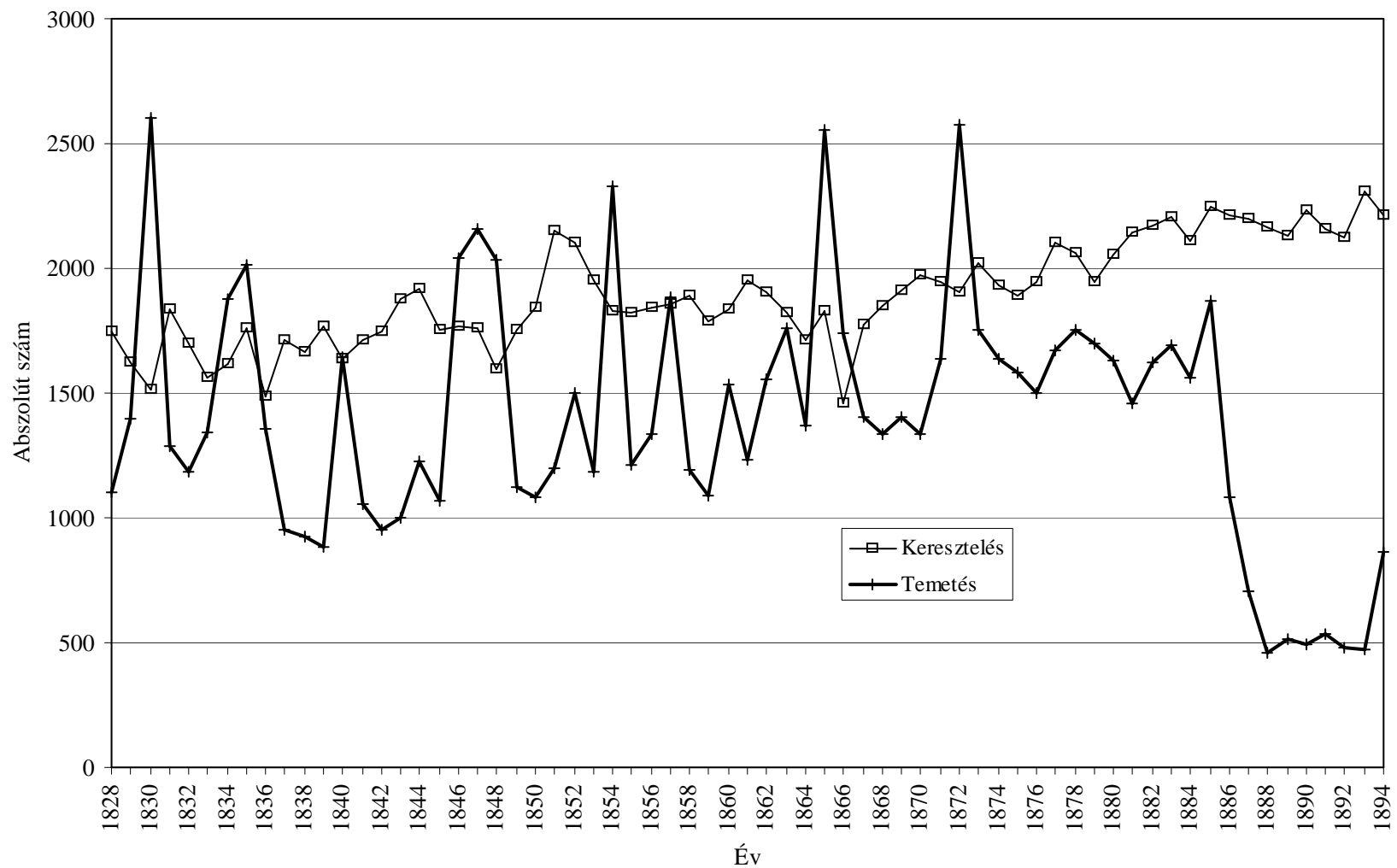
ÁBRÁK

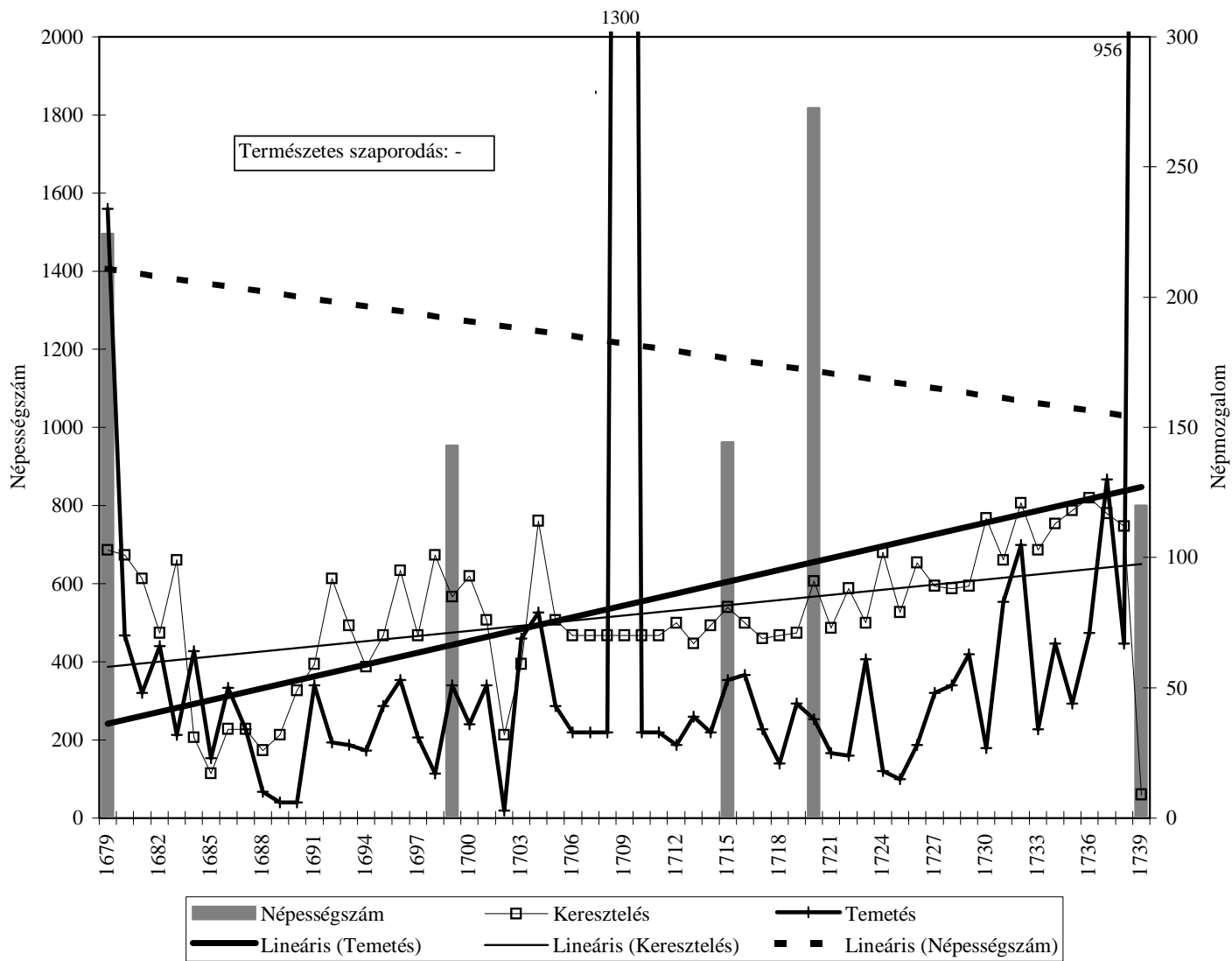
I. Halas népmozgalma és népessége, 1679–1914

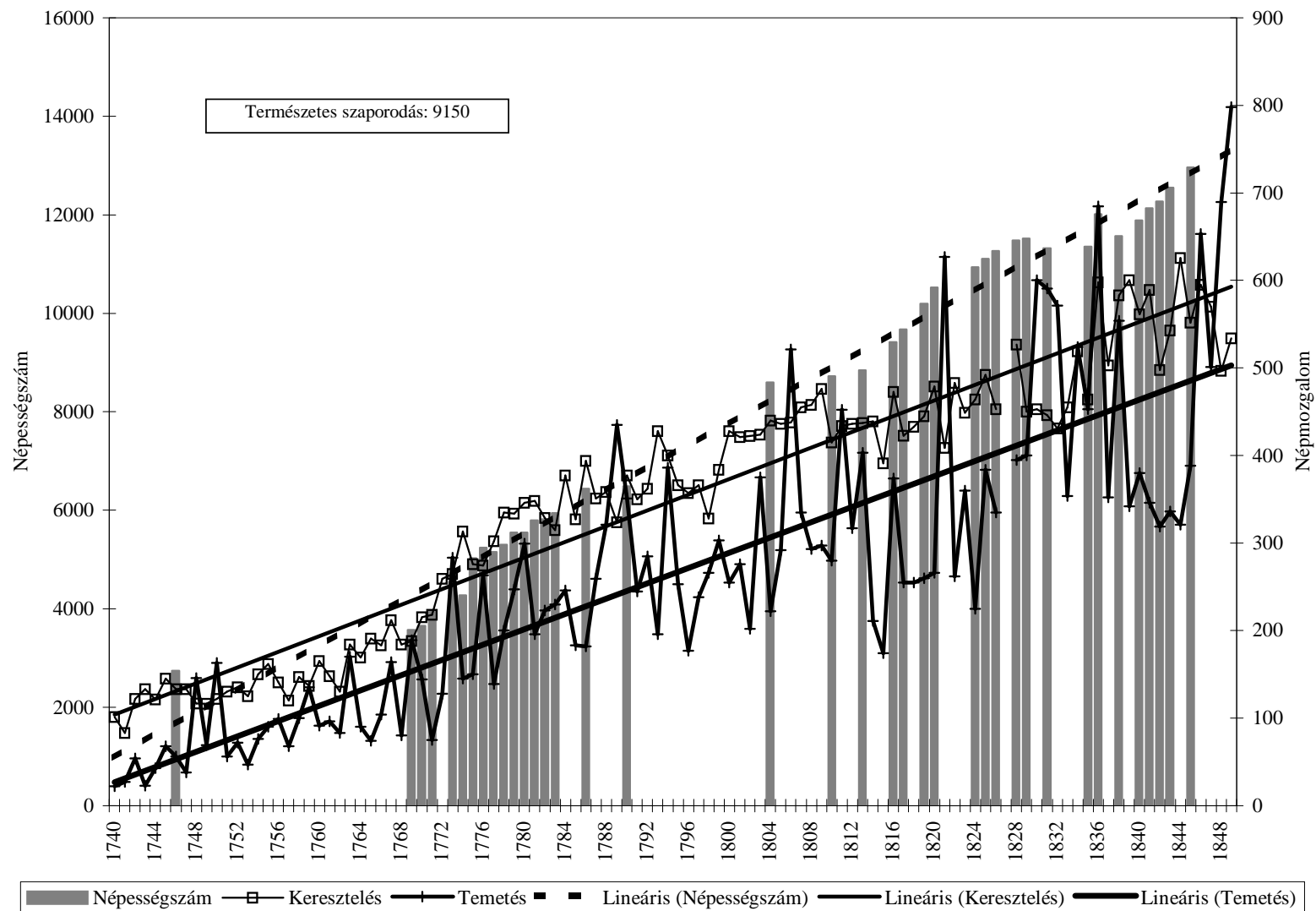
II. Tapolca népmozgalma, 1726–1900

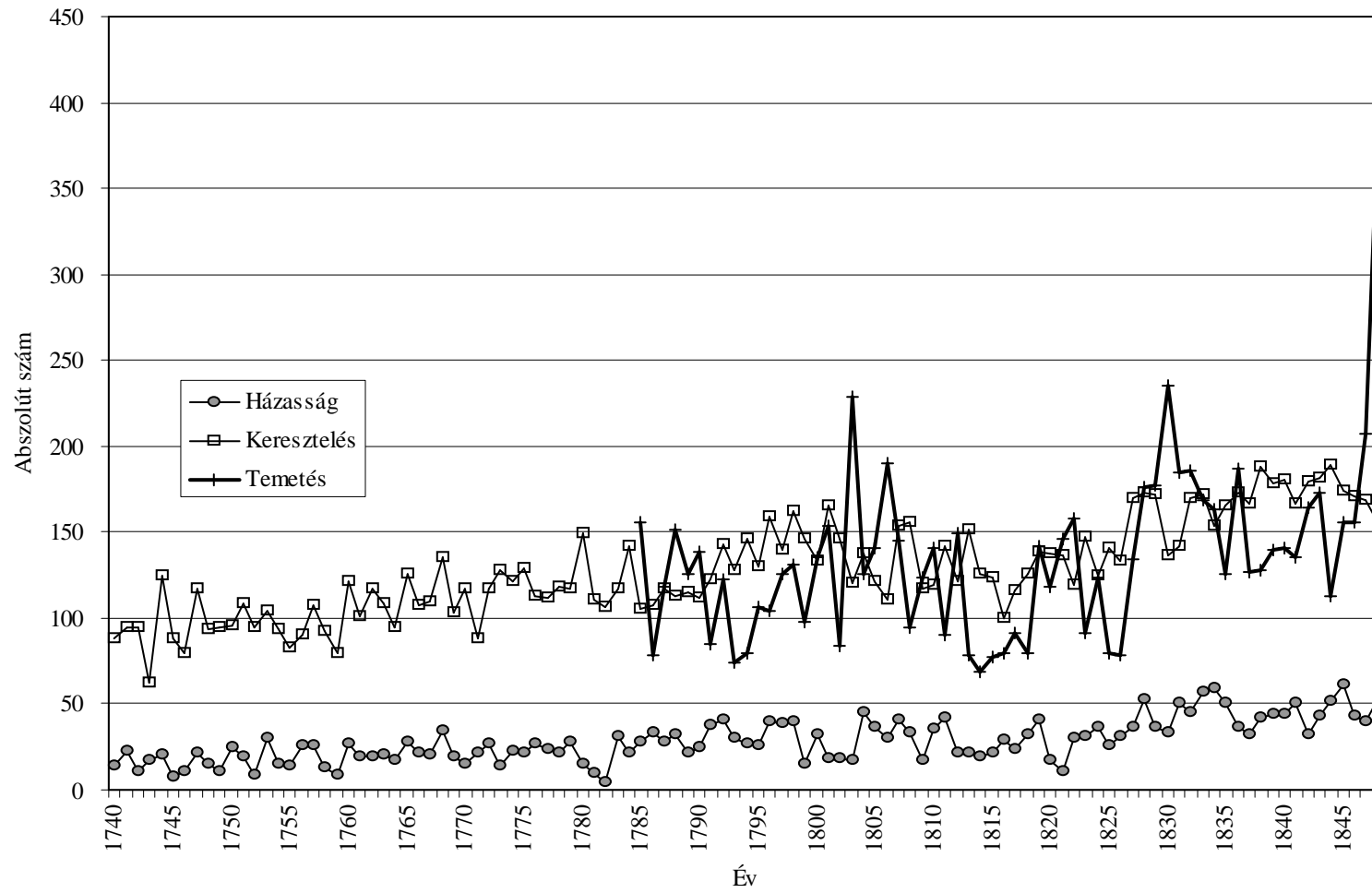
III. Kecskemét népmozgalma, 1928–1895

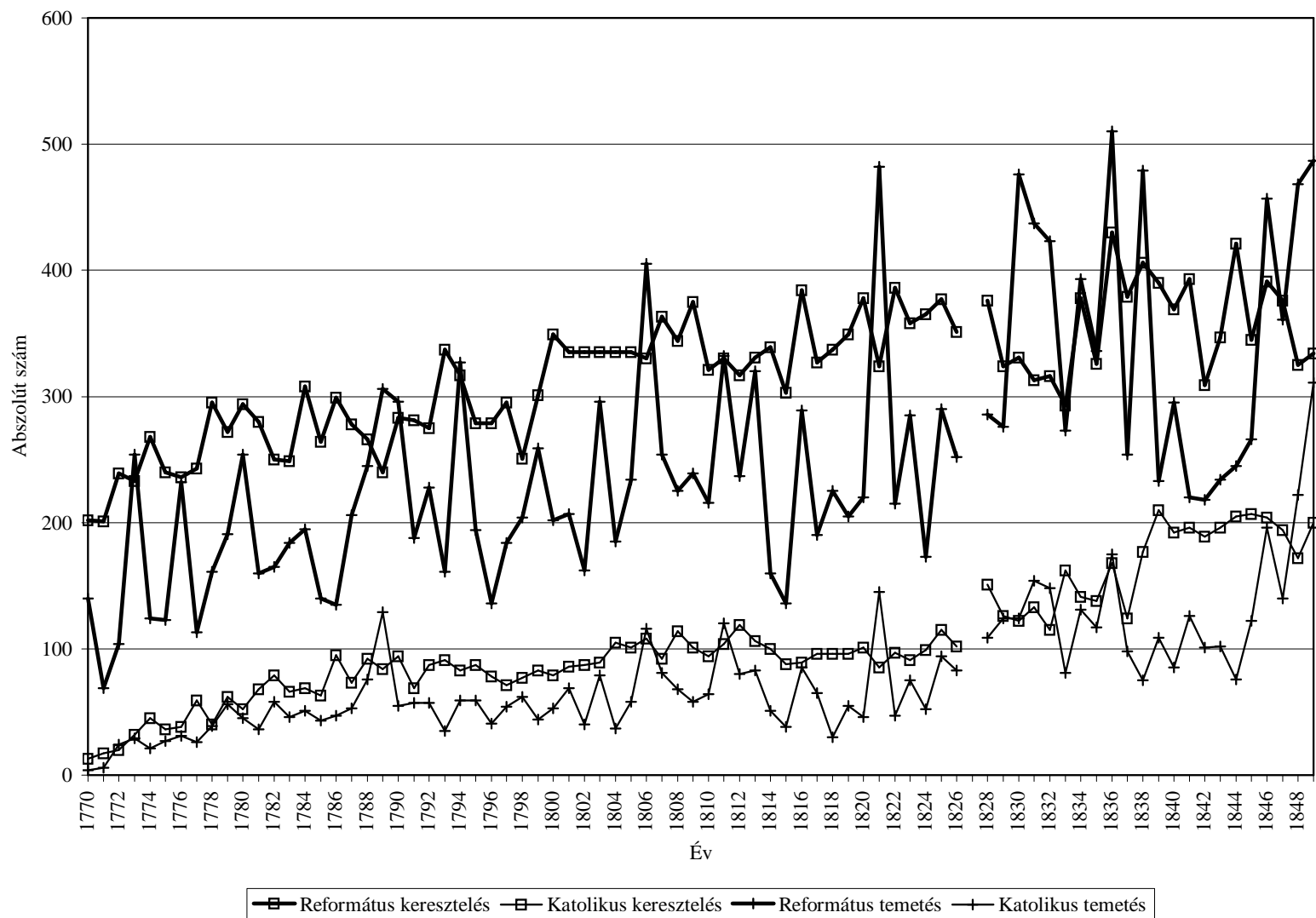
IV. Halas népmozgalma és népessége, 1679–1739

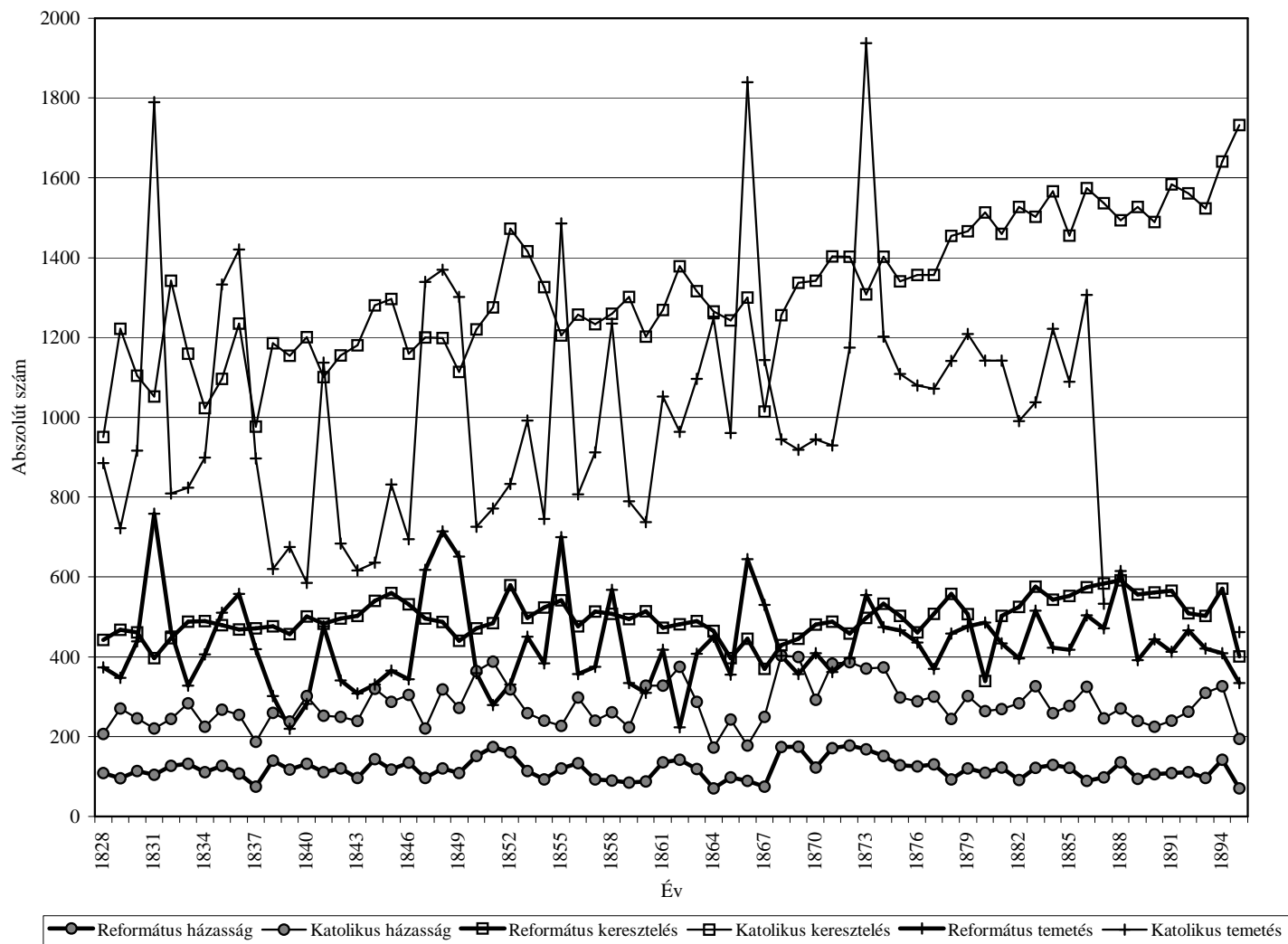
V. Halas népmozgalma és népessége, 1740–1849

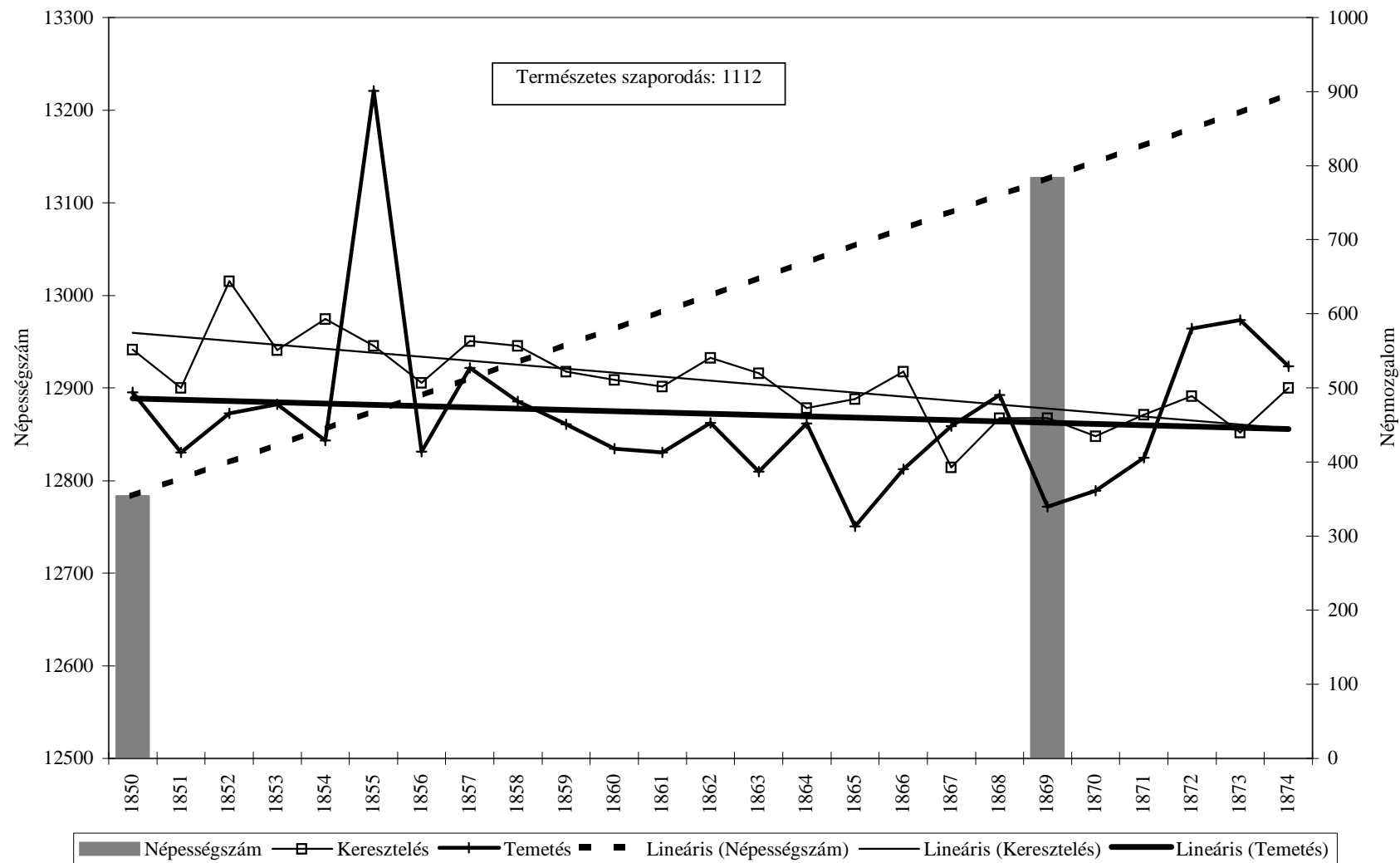
VI. Tapolca katolikus népmozgalma, 1740–1849

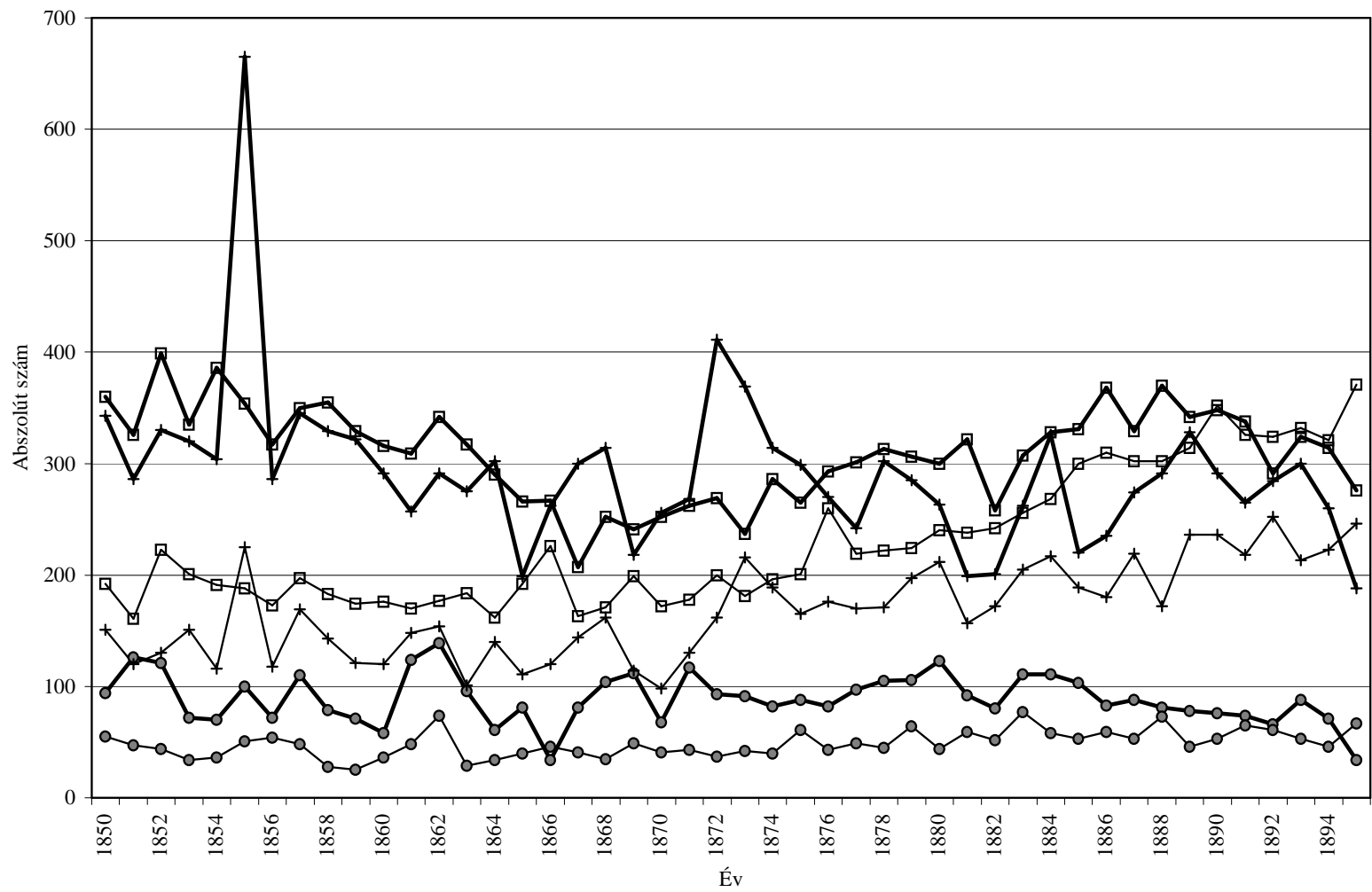
VII. Halas református és katolikus népmozgalma, 1770–1848

VII. Kecskemét református és katolikus népmozgalma, 1828–1895

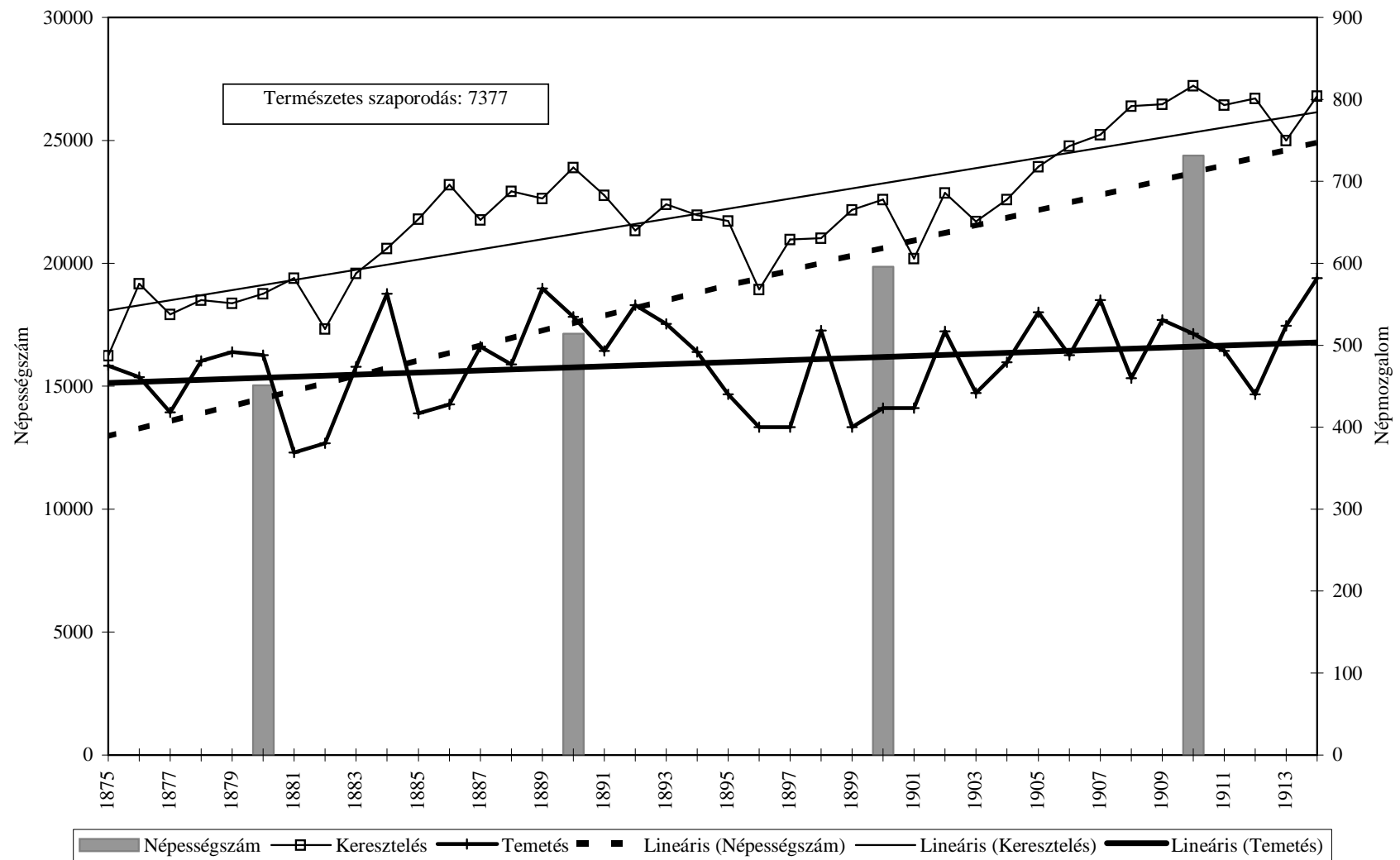

IX. Halas népmozgalma és népessége, 1850–1874

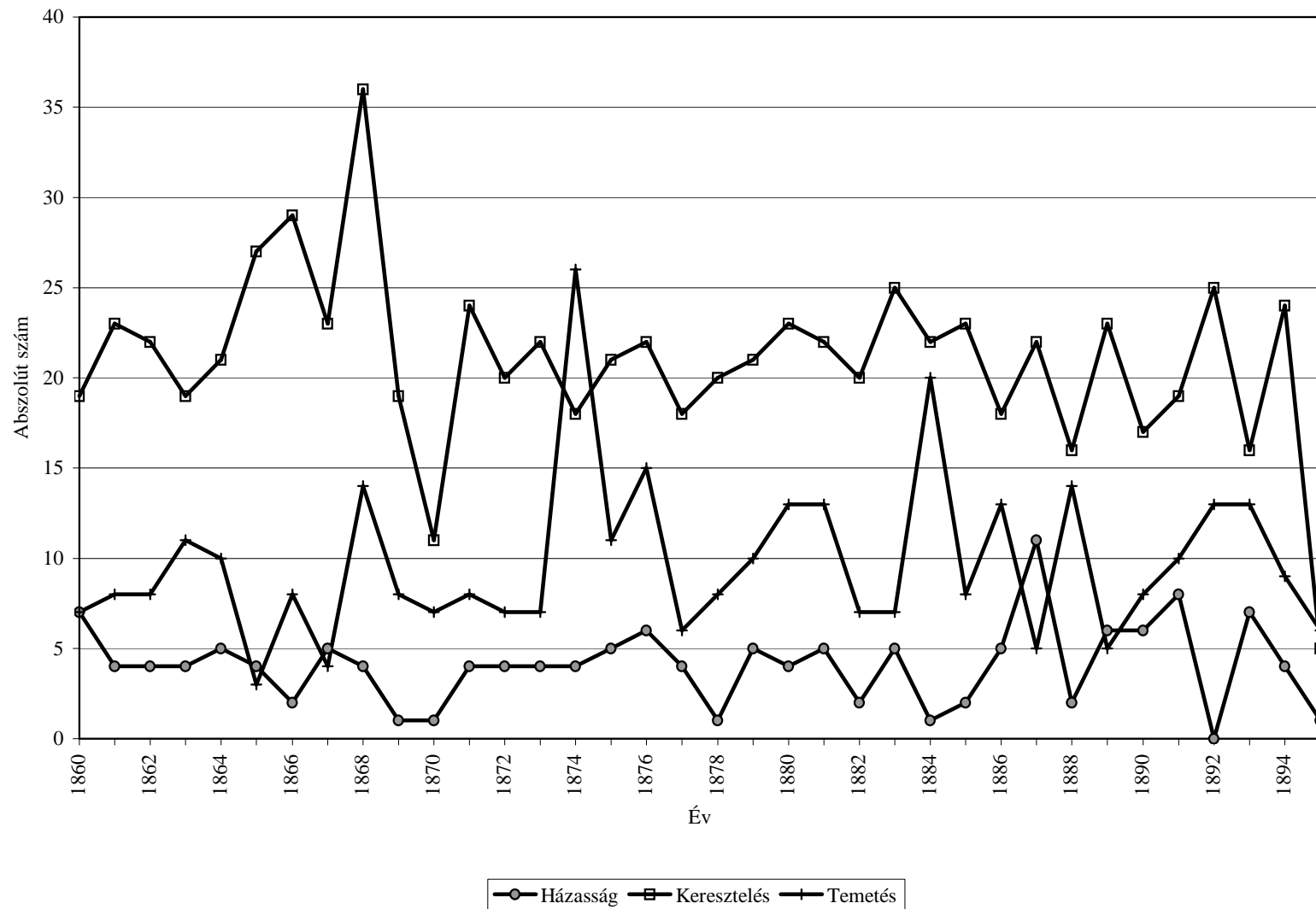

Református házasság
 Katolikus házasság
 Református keresztelés
 Katolikus keresztelés
 Református temetés
 Katolikus temetés

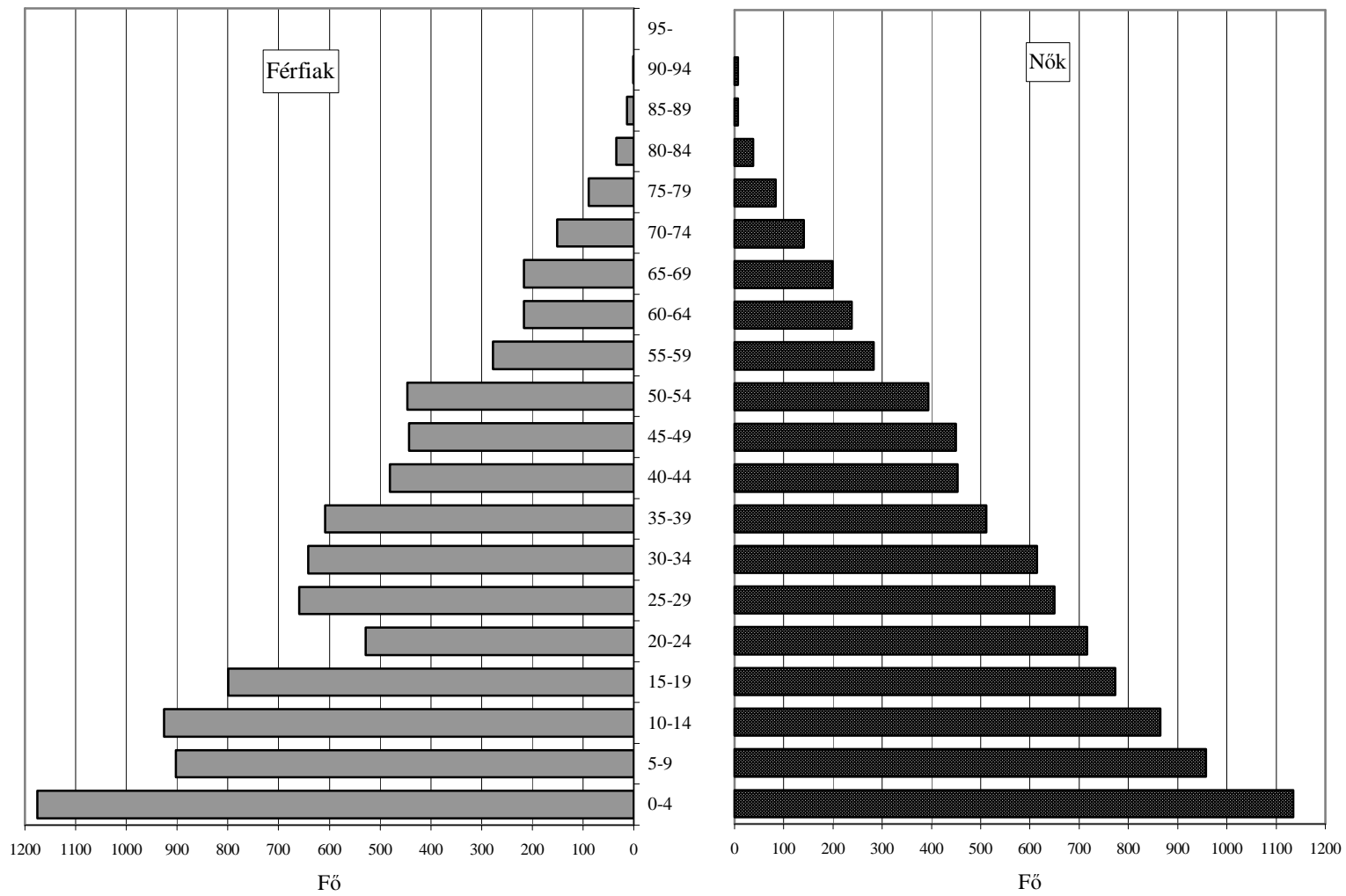
X. Halas református és katolikus népmozgalma, 1850–1895

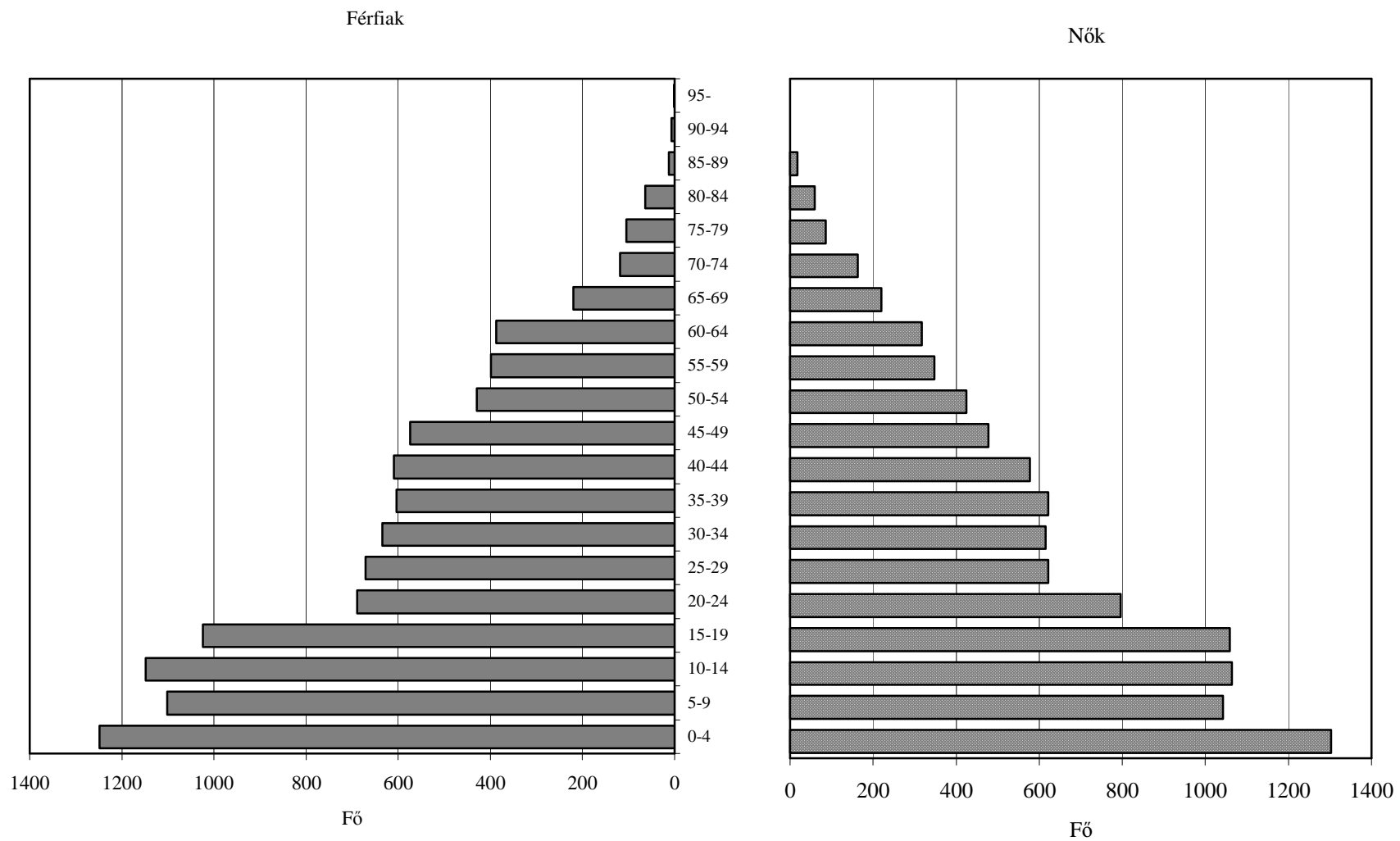
XI. Halas népmozgalma és népessége, 1875–1914

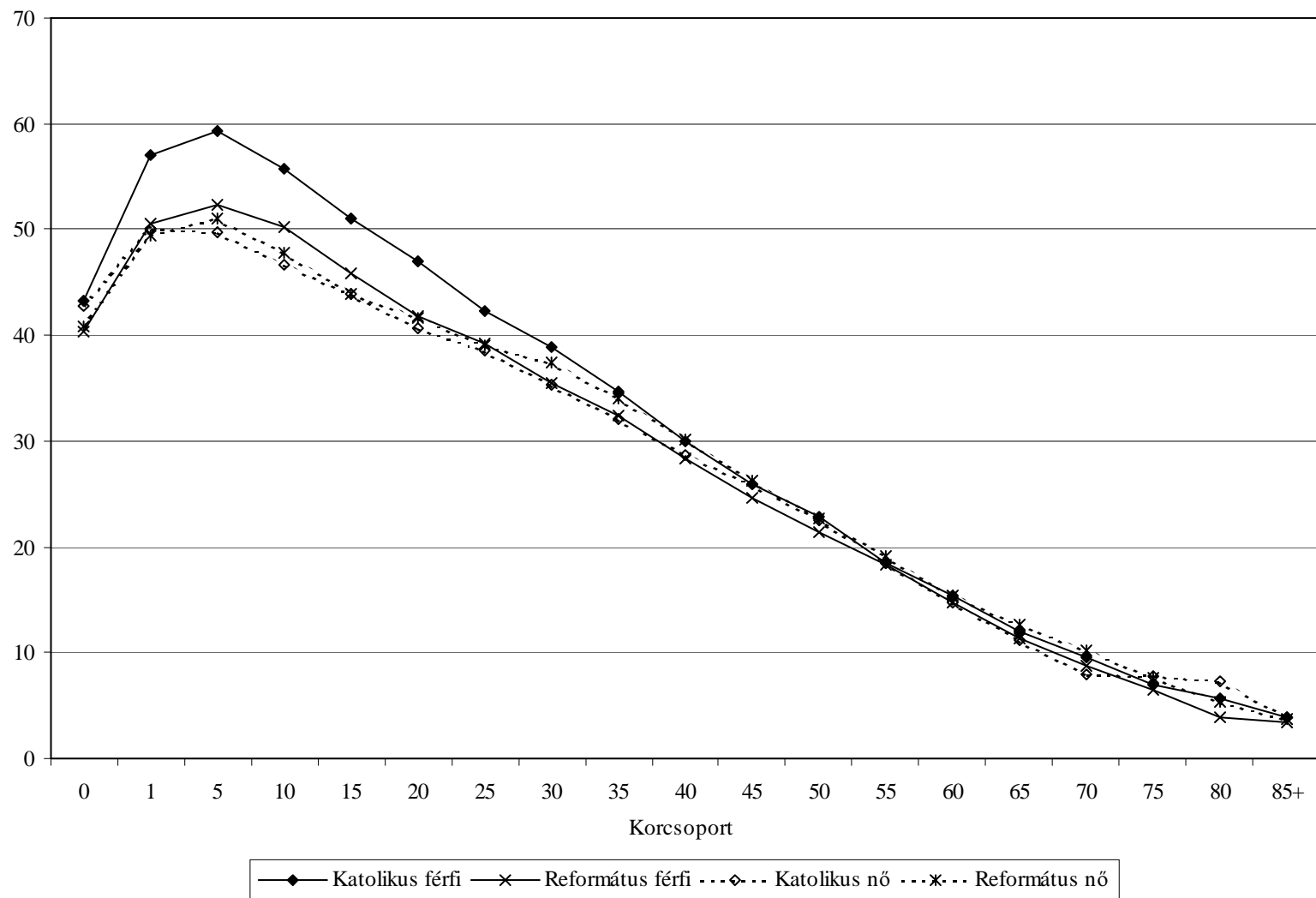
XII. Halas zsidó népmozgalma, 1860–1895

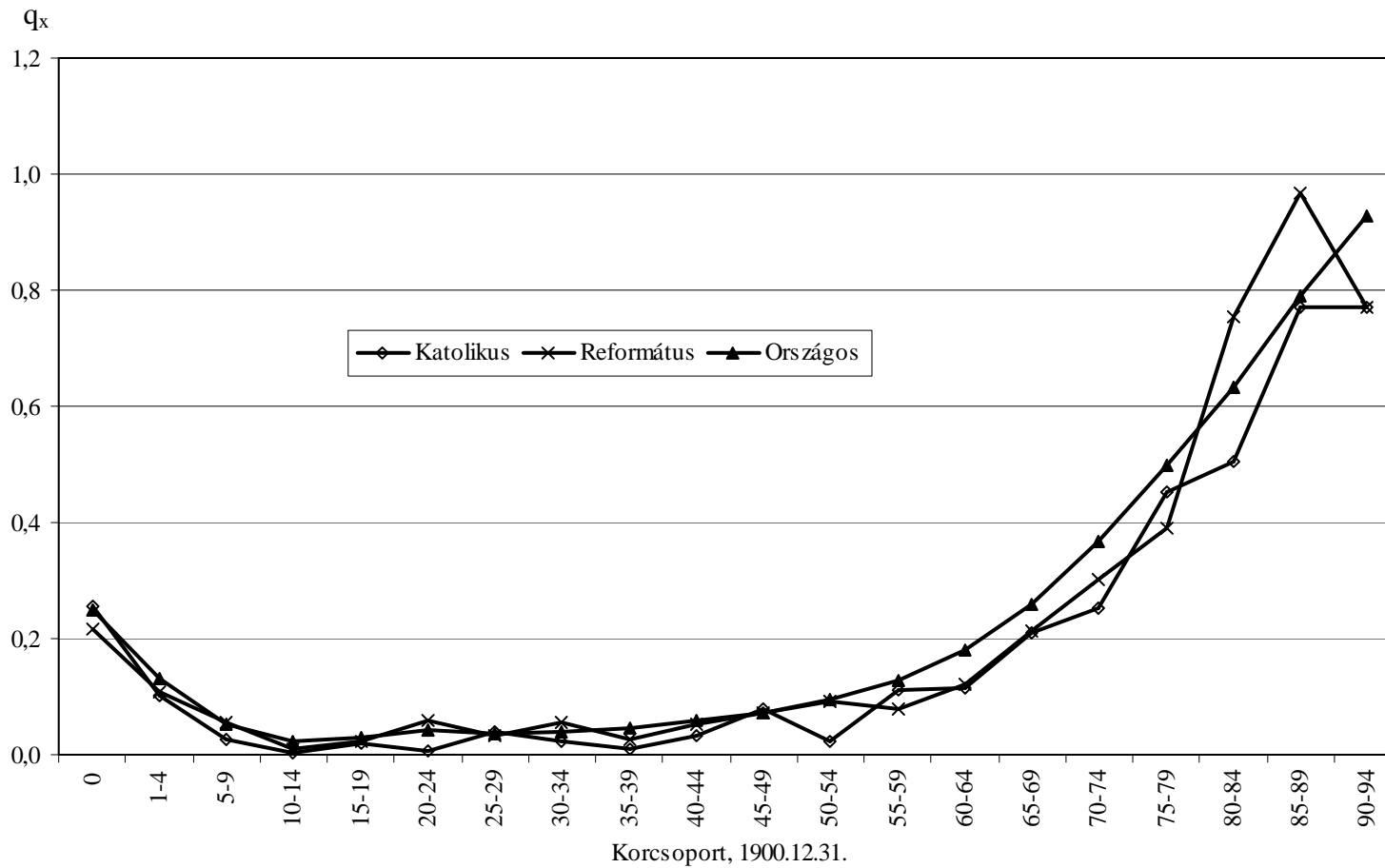
XIII. Halas korszerkezete, 1890

XIV. Halas korszerkezete, 1900

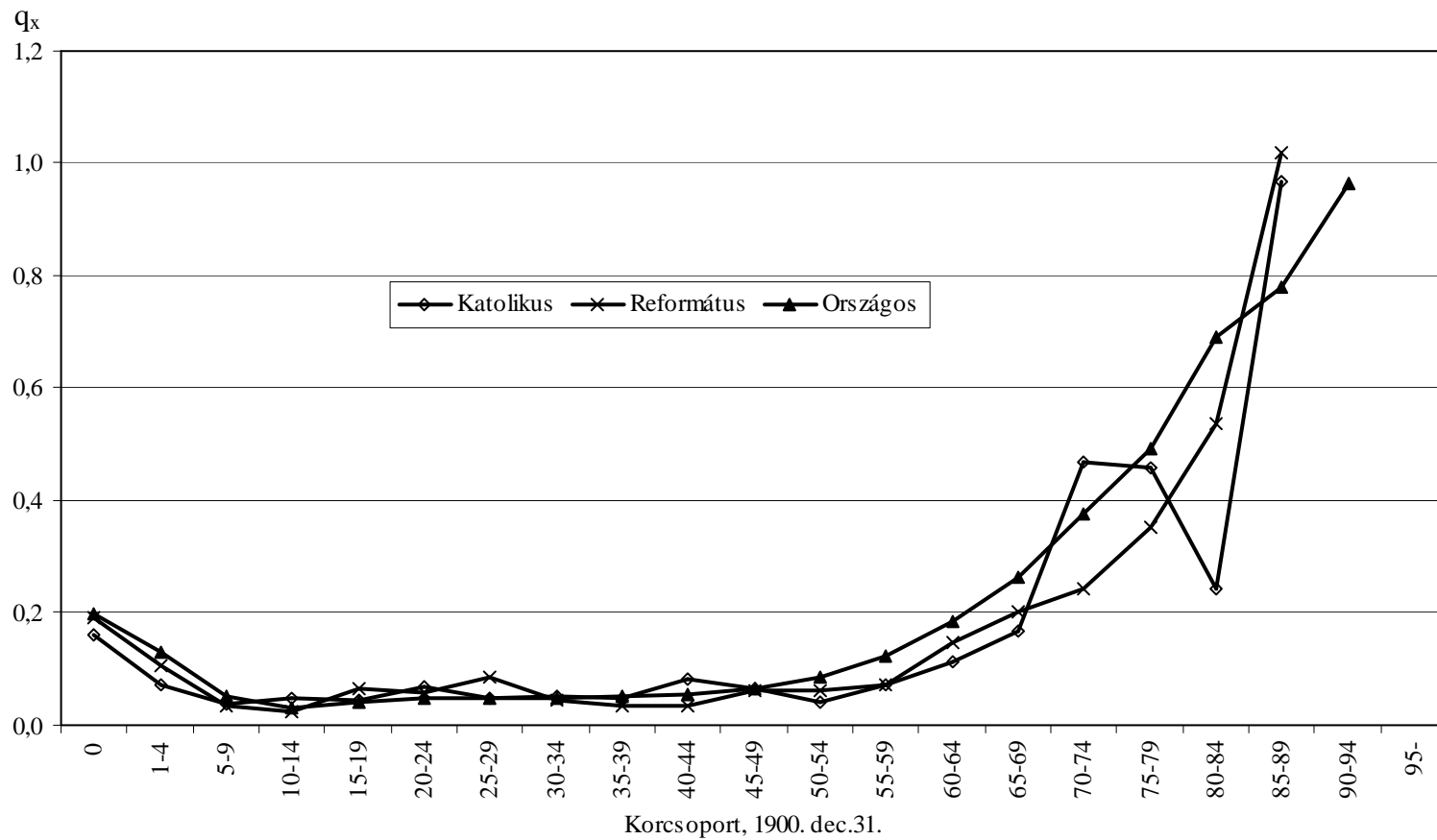

XV. Várható élettartam különböző korcsoportokban Halason, 1900–1901 év átlaga alapján

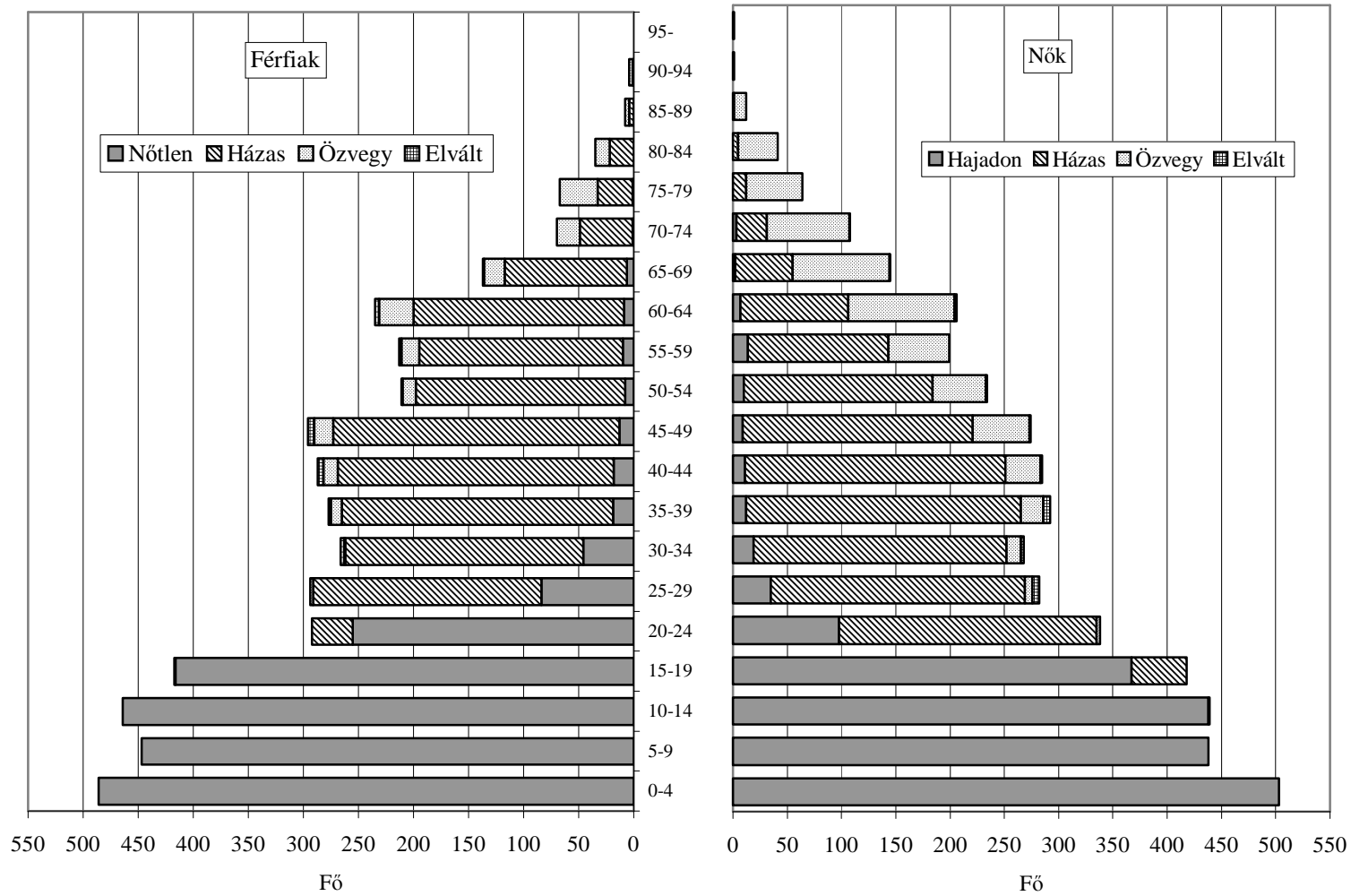
XVI. Férfiak elhalálozási valószínűsége korcsoportonként és felekezetenként
Halas, 1900-1901

Forrás: Pallós Emil: Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Közleményei 34. Budapest, 1971:54–57.

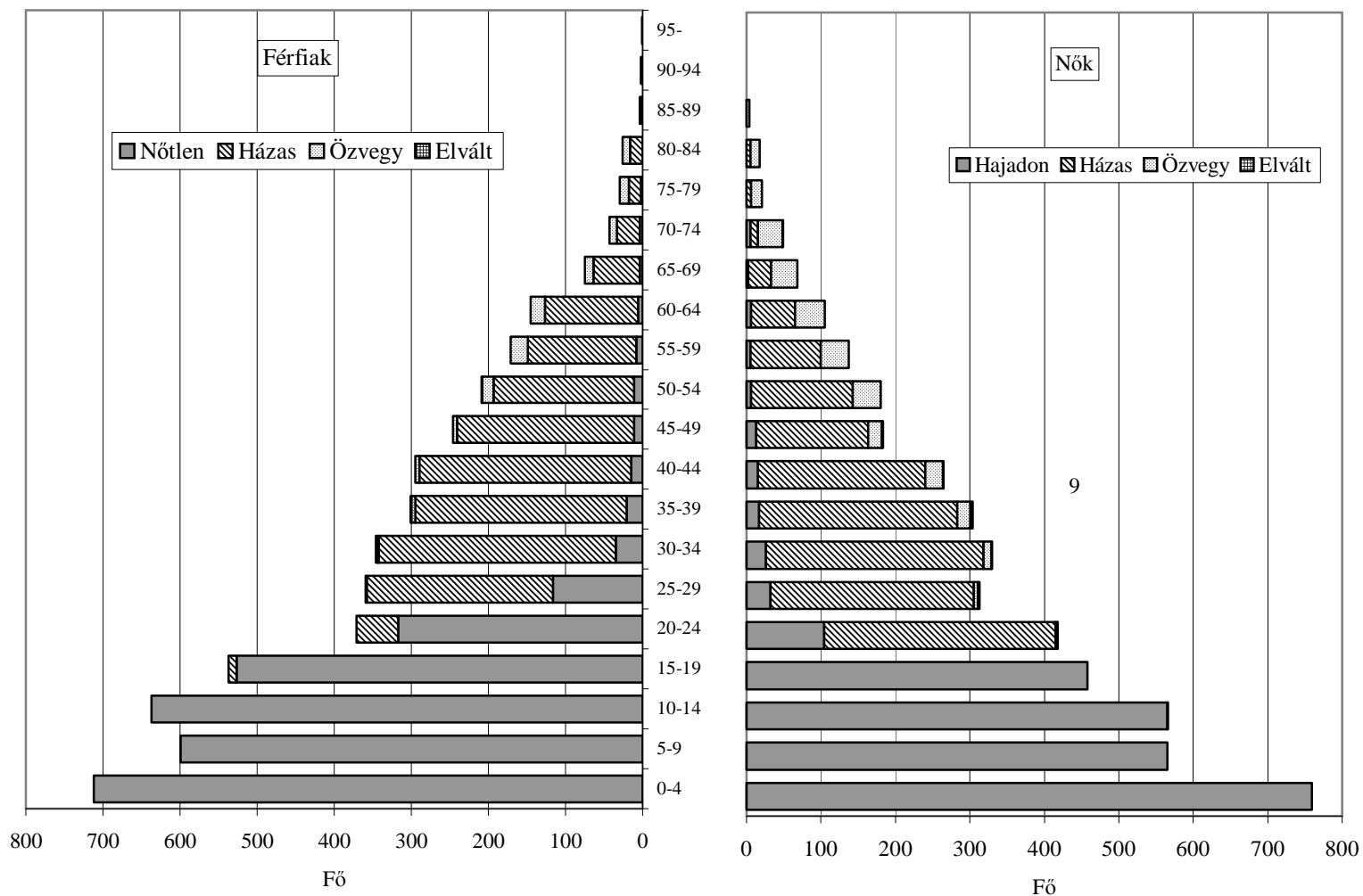

XVII. Nők elhalálozási valószínűsége korcsoportonként és felekezetenként
Halas, 1900-1901

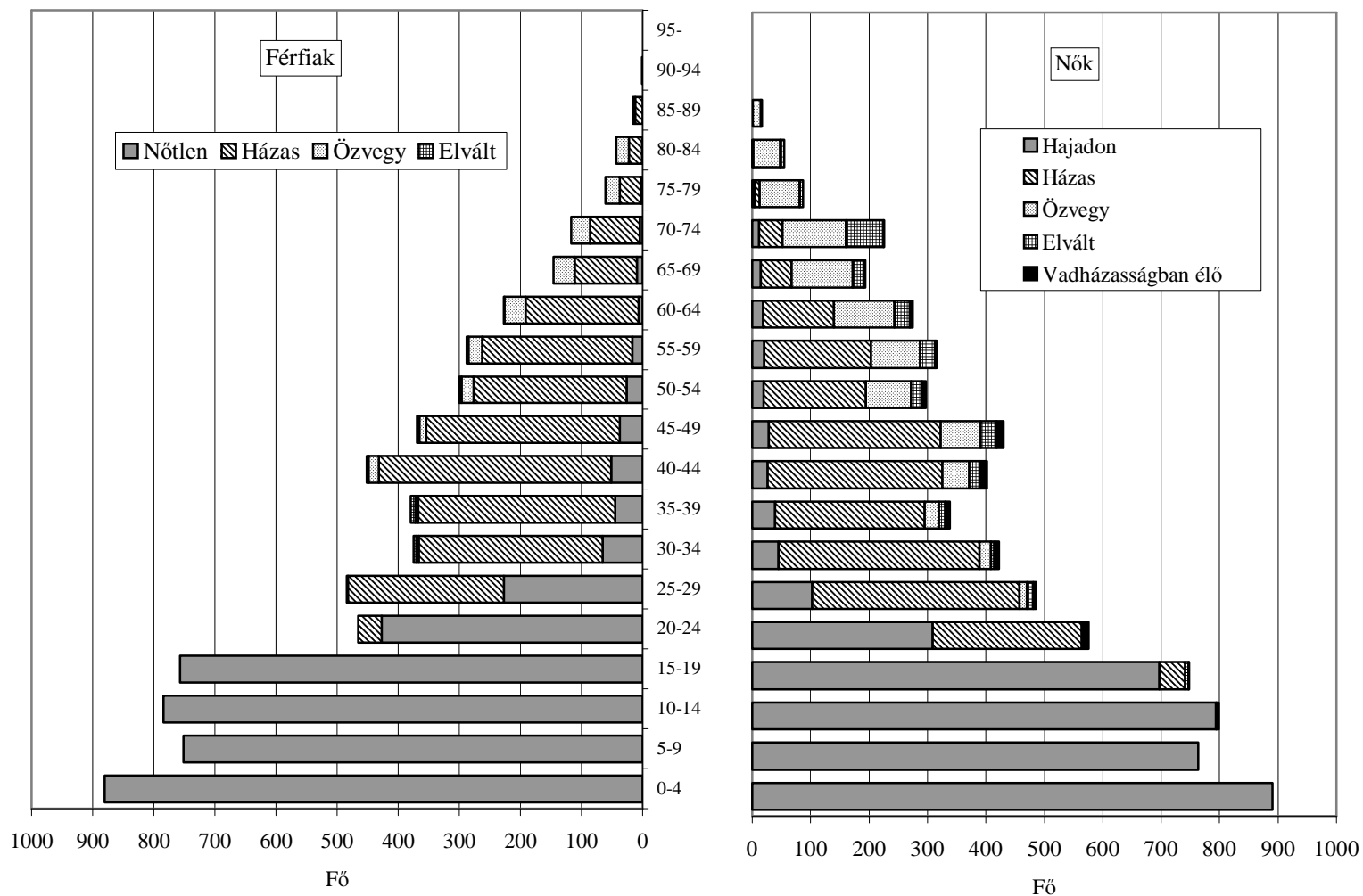
Forrás: Pallós Emil: Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Közleményei 34. Budapest, 1971:54–57.

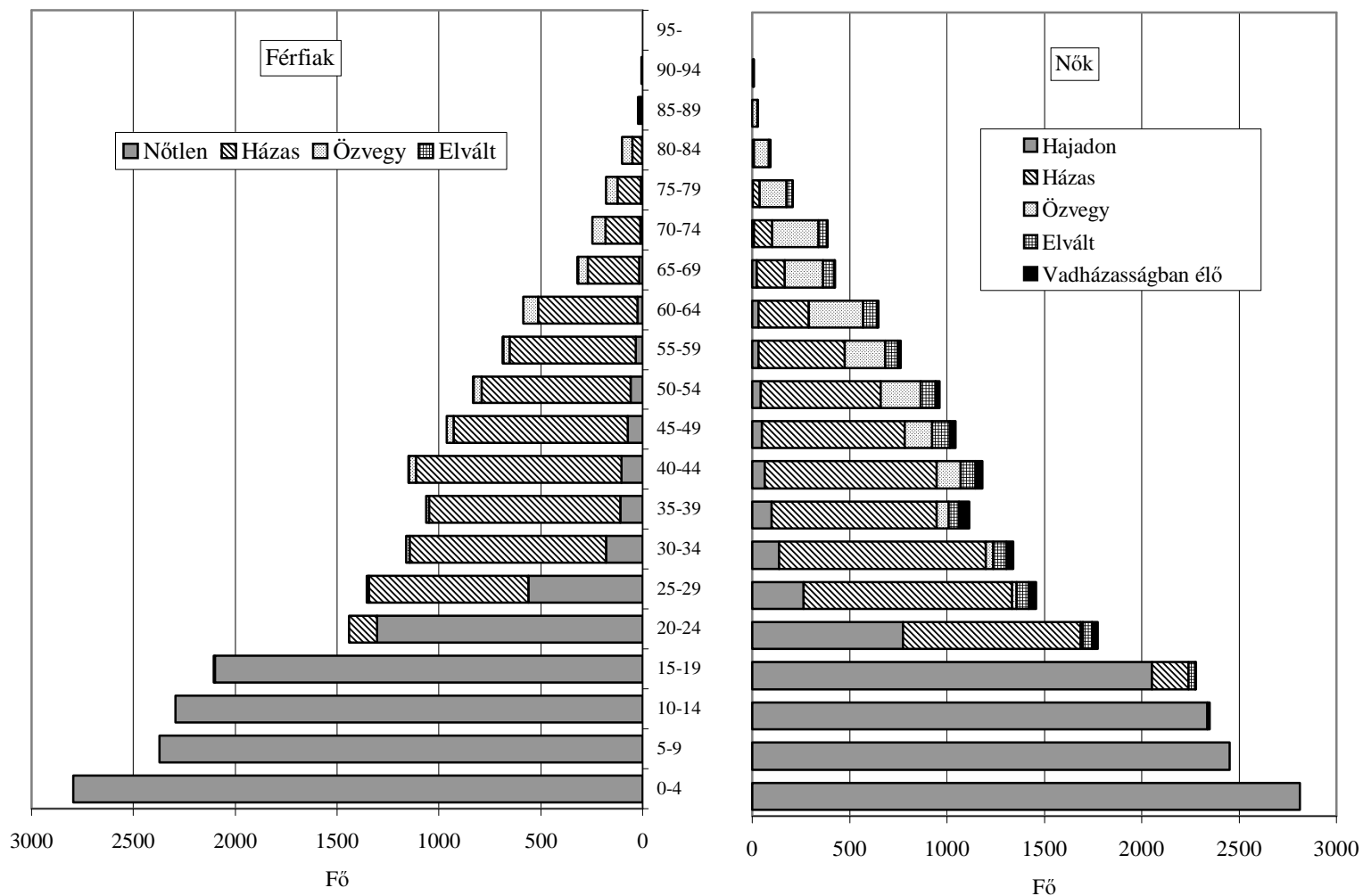
XVIII. Reformátusok korszerkezete családi állapot szerint
Halas, 1900

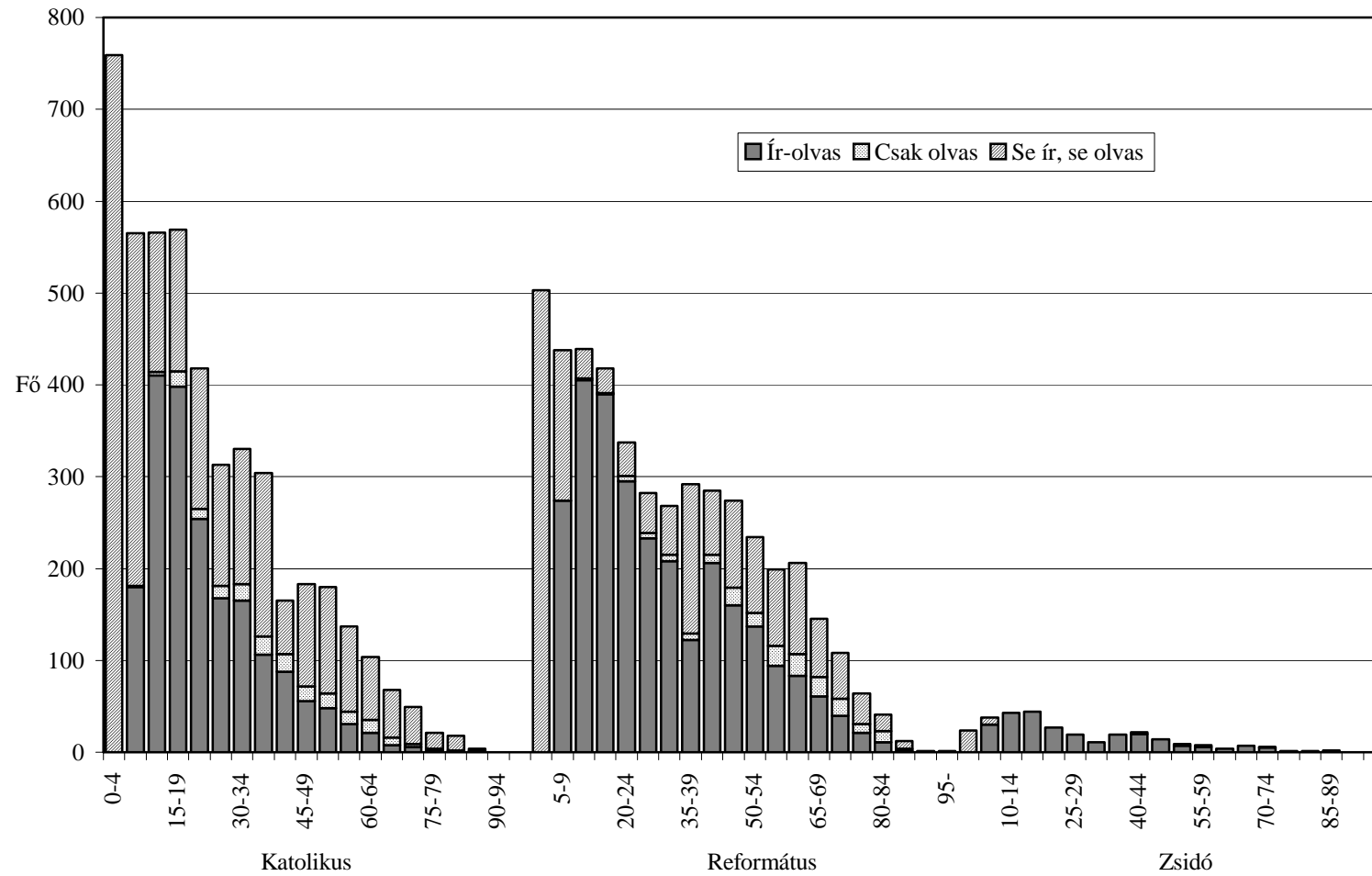
*XIX. Katolikusok korszerkezete családi állapot szerint
Halas, 1900*

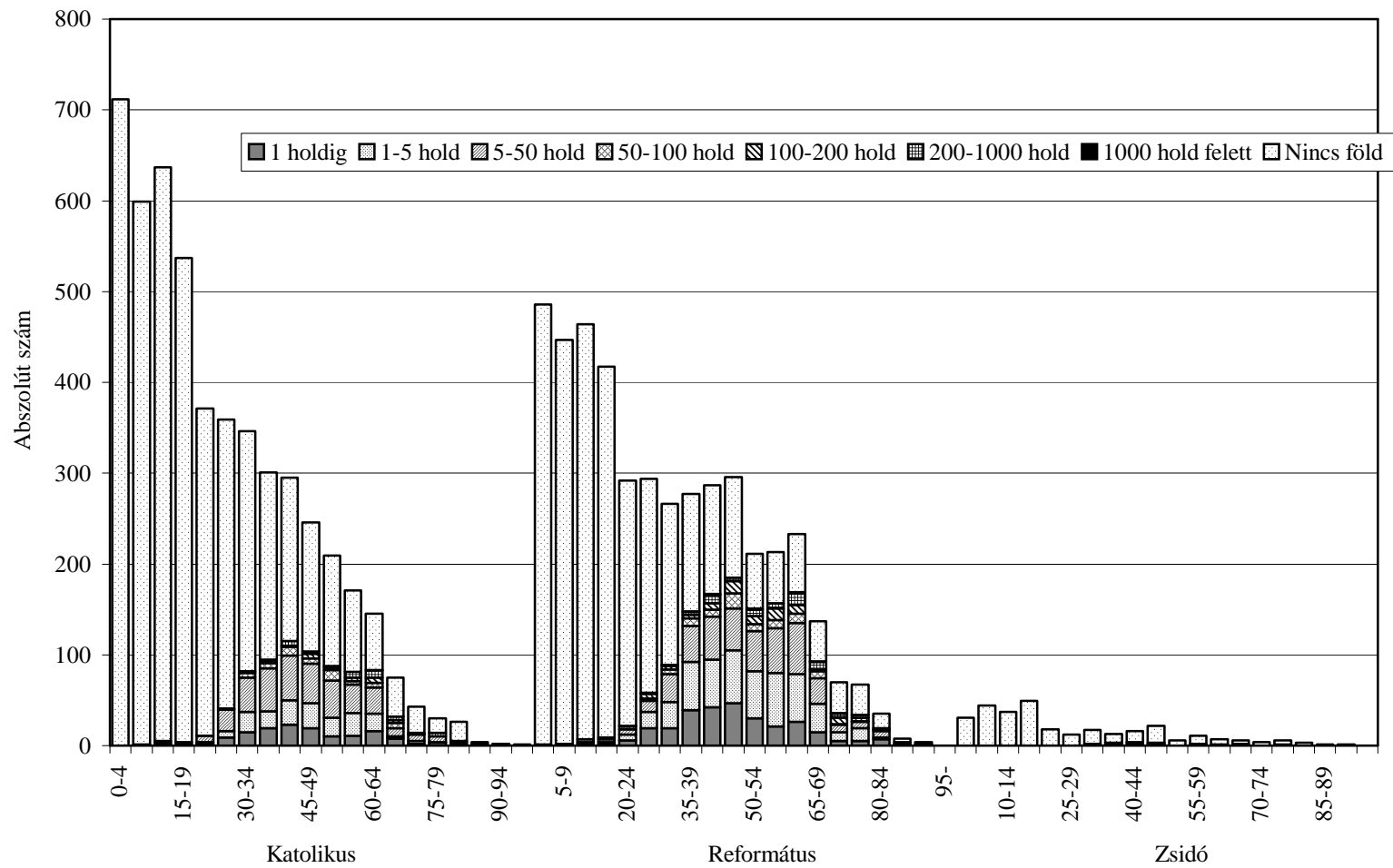
XX. Reformátusok korszerkezete családi állapot szerint
Kecskemét, 1900

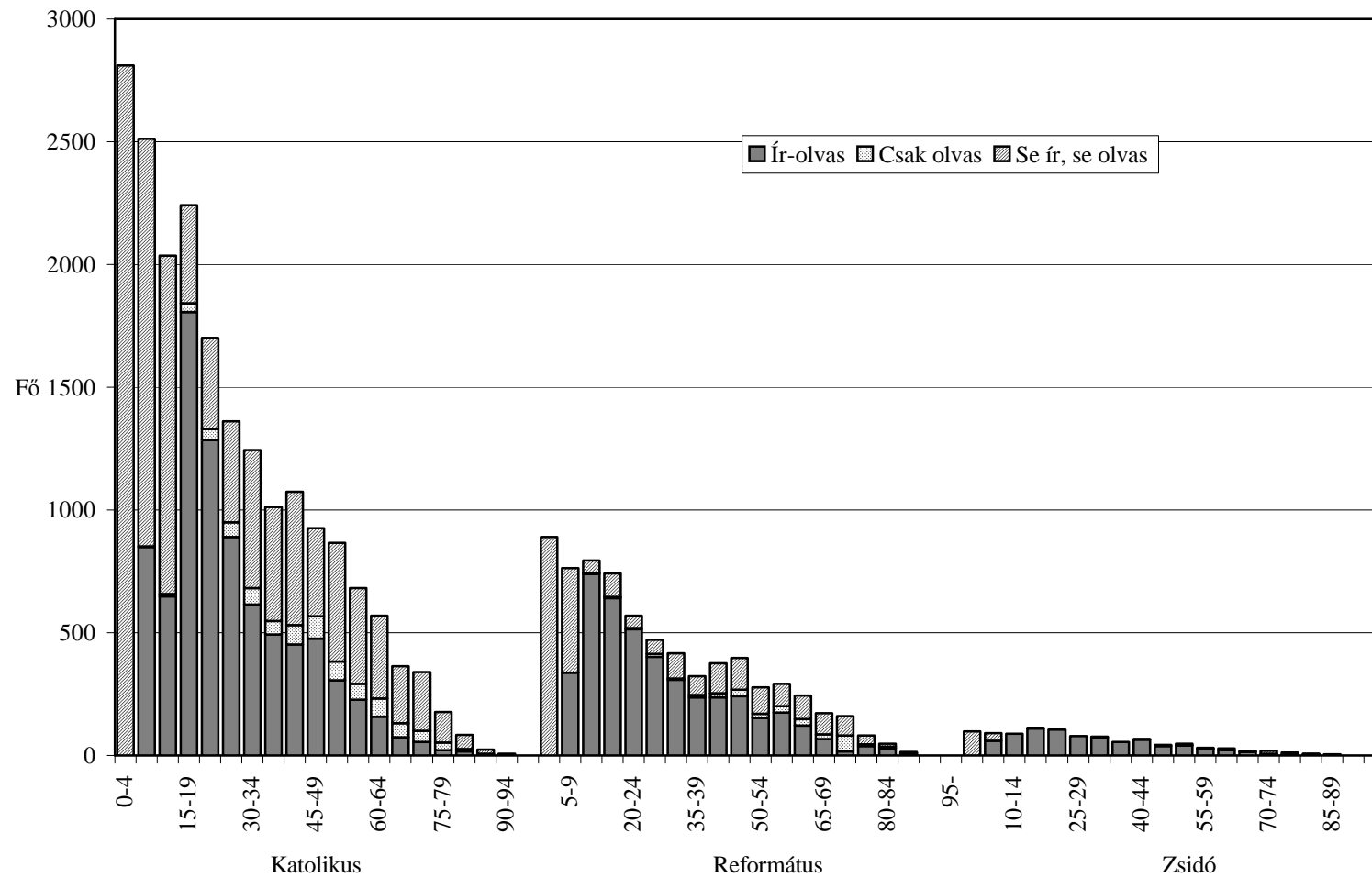
*XXI. Katolikusok korszerkezete családi állapot szerint
Kecskemét, 1900*

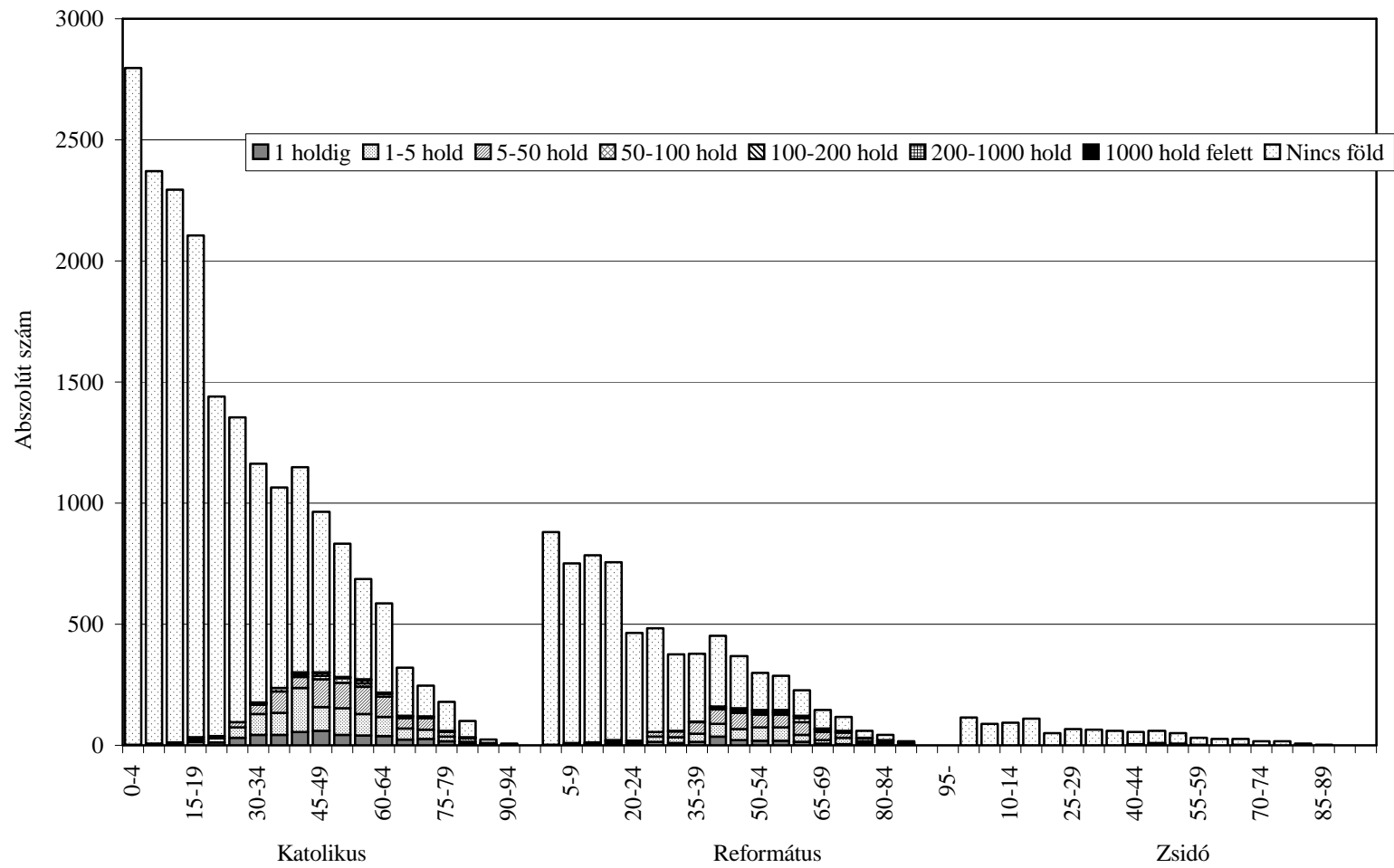
XXII. Nők korszerkezete vallás és írni-olvasni tudás szerint
Halas, 1900

XXIII. Férfiak korszerkezete a földtulajdonlás szerint
Halas, 1900

XXIV. Nők korszerkezete vallás és írní-olvasni tudás szerint
Kecskemét, 1900

XXV. Férfiak korszerkezete a földtulajdonlás szerint
Kecskemét, 1900